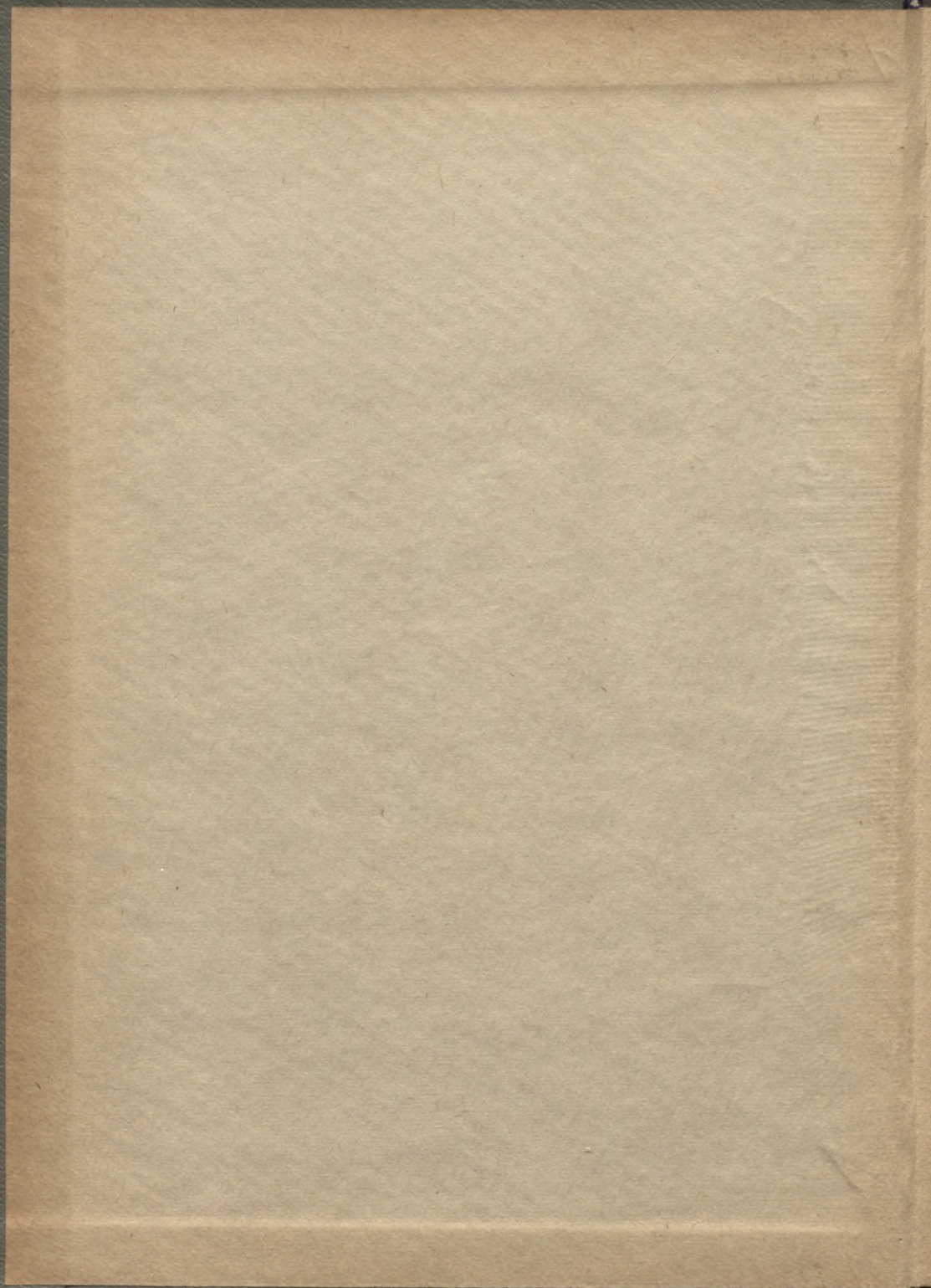

66-3
L 295

P. LAIZANS

*J*aunstrāvnieku
filozofiskie
uzskati

1020^H/66

9(L)
La 268

Vija Lāča Latv. PSR
Valsts bibliotēka

68 - 54.902
0309102251

П. В. Лайзан
ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НОВОТЕЧЕНЦЕВ

—
На латышском языке

—
Рига 1968

*Publicēts saskaņā ar Latvijas PSR ZA Redakciju
un izdevumu padomes 1965. gada 8. aprīļa lēmumu.*

Jaunā strāva «meta pirmo dzirksteli strādnieku šķirā, kas tur nemitīgi kvēlojusi šos ilgos gadus cauri... No šī laika Latvijas strādnieki sāka saprast sevi kā šķiru un pie tam šķiru ar nākotni.»

P. STUCKA

«Bet tas tomēr paliek Jaunās strāvas vēsturiskais nopelns, ka tā marksisma idejas kā vējā drebošu uguntiņu nonesa līdz strādnieku šķirai, kuras stiprā patvērumā marksisms tiek par neizdzēšamu uguns-sārtu.»

I. JANSONS-BRAUNS

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Second block of faint, illegible text, also appearing to be bleed-through.

IEVADS

Viens no filozofijas zinātnes uzdevumiem ir padomju tautu filozofiskās un sabiedriski politiskās domas vēstures sistemātiska pētīšana. Sevišķi svarīgi ir pareizi apgaismot marksisma rašanās un izplatīšanās vēstures jautājumus, parādīt, kā masas apguva vienīgo konsekventi zinātnisko pasaules uzskatu — dialektisko un vēsturisko materiālismu. Šīs problēmas teorētiskā izstrādāšana palīdz audzināt materiālistisko pasaules uzskatu, atmestot ideālistisko un reliģisko uzskatu antizinātniskumu.

Latviešu tautai, tāpat kā pārējām Padomju Savienības tautām, ir savas demokrātiskās un revolucionārās tradīcijas, kuras buržuāziskā historiogrāfija noliedza un falsificēja. Buržuāziskie vēsturnieki, filozofi, publicisti ar reakcionārās buržuāziskā nacionālisma ideoloģijas palīdzību kultivēja ideālistiskos un reliģiskos uzskatus, falsificēja latviešu tautas vēsturi, sagrozot vai vispār noliedzot materiālistiskās tendences tanī. Latviešu tautas progresīvās filozofiskās un sabiedriskās domas vēsturi īpaši cenšas falsificēt buržuāziski nacionālistiskie emigranti mūsu dienās. Noklusējot visu progresīvo, ignorējot demokrātiskās kultūras tradīcijas, viņi apmelo marksistisko domu un izvirza melīgo marksisma «eksporta» ideju Latvijā.

Padomju Latvijas zinātnieki publicējuši vairākus svarīgus pētījumus par latviešu tautas filozofiskās un sabiedriski politiskās domas vēsturi. Šie pētījumi atmasko buržuāziskos falsificējumus, kā arī pagātnes idealizācijas recidīvus, tanīs atsegts bagātais latviešu progresīvās filozofiskās un sabiedriski politiskās domas mantojums, materiālisma un ateisma tradīcijas, parādīta tā gigantiskā ciņa, kādu Komunistiskās partijas vadībā par revolucionārā proletariāta zinātnisko pasaules uzskatu pret reakcionāro buržuāzijas ideoloģiju izcīnīja latviešu marksisti.

Un tomēr Latvijas progresīvās filozofiskās un sabiedriski politiskās domas vēsturē vēl nepieciešami plaši pētījumi. Līdz šim maz izpētīts arī jautājums par progresīvās filozofiskās un sabiedriski politiskās domas attīstību Latvijā 19. gs. 90. gados.

Tie bija gadi, kas latviešu progresīvās sabiedriski politiskās un filozofiskās domas vēsturē ieņēma īpaši nozīmīgu vietu. Tieši šinī laikā Latvijā plaši izplatās marksisms, progresīvās filozofiskās un sabiedriski politiskās domas pārstāvji uzsāk dialektiskā un vēsturiskā materiālisma, marksistiskās politiskās ekonomijas un zinātniskā sociālisma principu propagandu. Šā laika progresīvās sabiedriski politiskās domas pārstāvji Latvijā galvenokārt ir Jaunās strāvas darbinieki. Viņu uzskatu attīstību raksturo pāreja no revolucionārā demokrātisma uz marksismu. Viņu idejas palīdz demokrātiskajiem spēkiem risināt tā laika sabiedrības attīstības aktuālos uzdevumus — cīņu pret carismu, muižniekiem, baznīcu, reakcionāro latviešu buržuāziju. Propagandējot revolucionāro marksistisko teoriju, jaunstrāvnieki līdz ar to sekmē latviešu proletariāta politisko un idejisko atmodu. Sevišķi liela jaunstrāvnieku loma ir cīņā par demokrātiskās latviešu kultūras attīstību.

Jaunstrāvnieku vēsturiskais nopelns ir tas, ka viņi nostājās visprogresīvākās un visrevolucionārākās šķiras — proletariāta pozīcijās un pievērsās visprogresīvākajai, vispareizākajai un visrevolucionārākajai mācībai — marksismam. Izvēršot plašu teorētisku darbu, viņi popularizēja un aizstāvēja daudzus svarīgus dialektiskā un vēsturiskā materiālisma, marksistiskās ētikas un estētikas jautājumus, cīnījās pret dažādām buržuāziskās ideālistiskās filozofijas un socioloģijas skolām — jaunkantismu, Ničses «dzīves filozofiju», pozitivismu, maltusismu. Pirmo reizi Latvijas vēsturē uzsākot plaši propagandēt proletāriskā internacionālisma ideoloģiju, jaunstrāvnieki aizsāka plašu cīņu pret latviešu buržuāzisko nacionālismu un deva nozīmīgu ieguldījumu tautu draudzības ideoloģijas izplatīšanā, uzstājoties par latviešu tautas draudzību ar pārējām tautām, īpaši ar krievu tautu.

Pirmie darbi par Jauno strāvu parādījās drīz pēc 1897. gada, bet tie attiecas galvenokārt uz Jaunās strāvas un strādnieku kustības vēsturi; jaunstrāvnieku filozofiskie un sabiedriskie uzskati tanīs skarti tikai garāmeļot.

Pirmais darbs, kur īsumā raksturots jaunstrāvnieku ieguldījums revolucionārās kustības attīstībā Latvijā, ir Londonas Latviešu strādnieku biedrības 1898. gada 20. decembra «Uz-

saukums latviešu strādniekiem». «Uzsaukumā» atzīmēta jaunstrāvnieceku pievēršanās proletariāta šķiru cīņas principu propagandai un parādīta viņu darbības nozīme strādnieku idejiskās atmodas veicināšanā. Jaunstrāvnieceki raksturoti kā «mūsu pirmie sociālisti». Vienlaikus «Uzsaukums» norāda, ka jaunstrāvnieceki pietiekami nav novērtējuši organizācijas lomu un pārvērtējuši legālās darbības nozīmi.

J. Ozola rakstā «Īsa latviešu sociāldemokrātiskās strādnieku partijas vēsture»¹ pirmie strādnieku šķiras cīņas soļi apgaismoti jau plašāk. Izsmēlošāk raksturota arī jaunstrāvnieceku darbība, tomēr dziļākas un pamatīgākas Jaunās strāvas un tās vēstures analīzes arī šeit vēl nerodam.

Nozīmīgs darbs par Jaunās strāvas kustības raksturu un tās periodizāciju ir P. Stučkas apcerējums «Jaunā strāva».² P. Stučka pasvīturo galveno Jaunajā strāvā — tās dalībnieku pievēršanos marksismam, marksisma ideju propagandu, cīņu pret buržuāzisko ideoloģiju, kas bija nopietnākais idejiskais šķērslis, lai marksisms Latvijā varētu sekmīgi izplatīties. P. Stučka parāda Jaunās strāvas nozīmi proletariāta idejiskās atmodas veicināšanā. Tā kā latviešu progresīvās inteliģences pārstāvji marksismam plašāk sāk pievērsties ap 1893. gadu, tad arī P. Stučka Jaunās strāvas kā izveidojušās sabiedriskās kustības periodizāciju sāk tieši ar šo laiku. P. Stučka norāda, ka, lai arī daudzi marksisma jautājumi šīs kustības darbiniecekiem vēl nav skaidri, viņi veidojas kā marksisti. Līdzīgas domas par Jauno strāvu izsaka arī J. Jansons-Brauns rakstā «Pirmie soļi»³ un P. Dauge darbos «Atmiņas iz latvju sociālistiskās kustības bērnības gadiem»⁴ un «P. Stučkas dzīve un darbs» (Rīgā, 1958.).

Viens no pirmajiem plašākajiem apcerējumiem, kas no marksisma pozīcijām cenšas apgaismot latviešu progresīvās sabiedriskās domas vēsturi, ir Klusā (Ernesta Eferta) darbs «Piezīmes par latviešu ideoloģijas vēsturi» (1925.). Tomēr autors, cenšoties dot īsu pārskatu par sabiedriskās domas attīstību Latvijā no 18. gs. beigām līdz 20. gs. sākumam, jaunstrāvnieceku filozofiskajiem un sabiedriski politiskajiem uzskatiem

¹ Latviešu Strādnieku Kalendārs 1907. gadam. Rediģējis F. Āzis. Ernsta Krušas apgādībā, Rīgā.

² «Darbs», 1914., 3.

³ Turpat.

⁴ Proletāriskā revofūcija Latvijā, 1. [Maskavā, 1924.].

pieskaras tikai garāmejojot. Lai norobežotu Jaunās strāvas līdzskrējējus — sīkburžuāziskos reformistus no pašas kustības, E. Eferts izdala kustībā divus spārnus — revolucionāro (P. Stučka, P. Dauge, J. Rainis, J. Jansons, F. Roziņš u. c.) un reformistisko (K. Kasparsons, A. Dauge). Šis uzskats par diviem spārnjiem Jaunajā strāvā ir valdošais marksistiskajā literatūrā arī 20. gs. 40. un 50. gados. Tomēr tā ir ne ar ko nepamatota atkāpšanās no tā Jaunās strāvas raksturojuma, ko devuši P. Stučka, J. Jansons, P. Dauge, jo būtiskais jaunstrāvnieku darbībā taču bija pievēršanās marksismam. Savu oportūnismu ar marksismu allaž centies segt dažādu sugu revizionisms, tomēr tas nekad nav bijis varenās marksisma kustības sastāvdaļa. Tāpēc arī Jaunās strāvas līdzskrējēji — sīkburžuāziskie reformisti nevarēja kļūt par Jaunās strāvas organisku «spārnu» vai sastāvdaļu.

Koncepciju par «diviem spārnjiem» Jaunajā strāvā 20. gs. 20. gadu sākumā un sevišķi 30. gados no citām — buržuāziski nacionālistiskām pozīcijām izvirzīja buržuāziskie publicisti un vēsturnieki E. Blanks, P. Dreimanis. Viņi spiesti atzīt, ka 90. gados latviešu buržuāzijas darbinieki Latvijas kultūras dzīvē neko svarīgu nav spējuši atstāt. Bet, no otras puses, nevienam no buržuāziskajiem vēsturniekiem un publicistiem proletariāta kustība un marksisms nav pieņemams. Viņi tad arī izvirza koncepciju par labējo spārnu Jaunajā strāvā, īpaši izceļot K. Kasparsonu un A. Dages — šo renegātu un vēlāko buržuāzijas apoloģētu darbību. Tieši ar t. s. Jaunās strāvas «labējā spārna» darbību viņi tad arī cenšas celt latviešu reakcionārās buržuāzijas kultūras akcijas 19. gs. 90. gados.

Buržuāziskie autori, apskatot latviešu filozofisko domu, izkropļoti un vienpusīgi apgaismoja Latvijas filozofijas vēsturi, saskatot tanī galvenokārt tikai ideālistiskās strāvas. Raksturīgu piemēru šinī ziņā sniedz P. Jurēviča «Pārskats par latviešu filozofisko domu». Falsificējot revolucionārā latviešu dzejnieka E. Veidenbauma materiālistiskos uzskatus, P. Jurēvičs saskata tanīs vienīgi ideālismu un agnosticismu un iztēlo Veidenbaumu kā «princiālu pesimisma un skepticisma izteicēju»,⁵ «epikurejisko aicinātāju uz dzīves baudīšanu» buržuāziskajā izpratnē. Arī Raiņa materiālistiskos uzskatus P. Jurēvičs cenšas «pārlabot» par ideālistiskiem. Turpretī P. Jurēvičs

⁵ Prof. P. Jurēvičs. Pārskats par latviešu filozofisko domu. Rīgā, 1937., 6.—7. lpp.

nebeidz cildināt E. Brastiņa «latviešu nacionālās reliģijas» «filozofiskos meklējumus», F. Bārdas platonisko, kantisko un bergsonisko eklektiku, K. Veinberga mahismu, J. Oša kritisko personālismu, P. Zālīša kantismu, A. Janeka un T. Celma «atziņas», kas balstījās uz reakcionārajiem tā laika ideālistiskās filozofijas modernajiem virzieniem. Aplūkojot Jauno strāvu, P. Jurēvičs pauž daudzu latviešu buržuāzisko vēsturnieku, publicistu, literatūrvēsturnieku un filozofu domu, ka Jaunā strāva, tāpat kā marksisms vispār, Latvijas apstākļos esot «svešķermenis», mācība, kas mehāniski ienesta no ārienes, nerēķinoties ar konkrētiem apstākļiem un faktiem, turklāt marksisma mācība it kā pašos pamatos jau esot nepareiza.

No padomju zinātniekiem pēckara gados jaunstrāvnieku darbības dažādu pušu aplūkošanai pievērsušies gan vēsturnieki, gan arī literatūrzinātnieki, ekonomisti un filozofi. No vēsturnieku darbiem jāmin vēstures zinātņu doktora Latvijas PSR ZA akadēmiķa J. Krastiņa 1955. gadā iznākusi monogrāfija «1905. gada revolūcija Latvijā», kur īsumā aplūkota arī Jaunās strāvas darbība. J. Krastiņš ir arī Latvijas PSR ZA Vēstures institūta izdevuma «Latvijas PSR vēsture» II sējuma (1955.) nodaļas «Kapitālisma attīstība un revolucionārā kustība 90. gados» autors. Šinī nodaļā pirmo reizi marksistiskajā literatūrā plašāk tiek aplūkota Jaunās strāvas vēsture un jaunstrāvnieku darbības nozīme. Jaunās strāvas vēstures pētišanā nozīmīgs ir uz bagātīgiem Latvijas PSR Centrālā valsts vēstures arhīva materiāliem balstītais P. Kudrjavceva raksts «Revolucionāro jaunstrāvnieku sabiedriski politiskā darbība un viņu sakari ar strādnieku kustību».⁶

Nozīmīgs darbs Latvijas revolucionārās kustības vēsturē ir LKP CK Partijas vēstures institūta izdevuma «Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi» pirmā daļa (Rīgā, 1961.). «Apcerējumu» I nodaļā «Strādnieku kustības sākums un marksisma izplatīšanās Latvijā» apskatīta arī Jaunā strāva, saistot to ar Latvijas Komunistiskās partijas vēstures pirmā posma aizsākumu. Balstoties uz P. Stučkas u. c. Latvijas marksistu uzskatiem, «Apcerējumos» dots pēc mūsu domām pareizs un pamatots Jaunās strāvas būtības un vēsturiskā nozīmīguma raksturojums.⁷

⁶ Skat. Vēstures problēmas, I. Rīgā, 1957.

⁷ Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi, I. Rīgā, 1961., 23., 25. lpp.

Jaunās strāvas rakstnieku darbība apskatīta Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta izdevuma «Latviešu literatūras vēsture» III sējumā (Rīgā, 1956.). Te analizēti ne tikai jaunstrāvnieceku rakstnieku daiļdarbi, bet dots arī samērā plašs tā laika periodikas un literatūrkritikas raksturojums.

Jaunstrāvnieceku literatūrkritiskās darbības apgaismošanā sevišķi nozīmīgs ir kapitālā darba «Latviešu literatūras kritika» I sējums (Rīgā, 1956.), ko sakārtojuši A. Grigulis un V. Austrums. Te sakopots bagātīgs avotu materiāls, proti, jaunstrāvnieceku literatūrkritiskie darbi, un ievietoti arī saturīgie A. Griguļa apcerējumi un komentāri par jaunstrāvnieceku literatūrkritisko darbību. Jaunstrāvnieceku literatūrkritiskajai darbībai veltīta arī plaša vieta E. Knopes monogrāfijā «Latviešu literatūras kritika 19. gs. otrajā pusē» (Rīgā, 1962.).

Jaunstrāvnieceku ekonomisko uzskatu analīzei veltīta 1956. gadā klajā nākusi I. Kirtovska grāmata «Latviešu progresīvās ekonomiskās domas attīstība 19. gs. 80. un 90. gados».

Viens no pirmajiem darbiem padomju literatūrā par progresīvās filozofiskās un sabiedriski politiskās domas attīstības vēsturi Latvijā 19. gs. otrajā pusē ir samērā nelielais V. Samsona raksts «Progresīvās sabiedriskās un filozofiskās domas attīstība Latvijā 19. gs. otrajā pusē».⁸ V. Samsons, apskatot arī citus jautājumus, norāda uz E. Veidenbauma un Raiņa uzskatu raksturīgākajām līnijām. Iss pārskats par sabiedriski politiskās un filozofiskās domas vēsturi Latvijā 19. gs. beigās sniegts arī «Очерки по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР» (II, М., 1956) 32. nodaļā un «История философии» (IV, М., 1959) III daļā.

Nopietnākais un plašākais darbs par progresīvās filozofiskās domas attīstības vēsturi Latvijā ir V. Šteinberga doktora disertācija «Marksistiski leņiniskā filozofiskā doma Latvijā XX gs. sākumā» (1961.). Disertācijā analizēta P. Stučkas, F. Roziņa-Āža, J. Jansona-Brauna, P. Dauges, J. Bērziņa-Ziemeļa teorētiskā darbība no 20. gs. sākuma līdz 1917. gadam. Disertācijā īsumā apskatīti arī jaunstrāvnieceku filozofiskie uzskati.

P. Stučkas daudzpusīgā darbība un uzskati Jaunās strāvas laikā apskatīti arī P. Dauges monogrāfijā «P. Stučkas dzīve

⁸ Skat. «Padomju Latvijas Skola», 1951., 12.; 1952., 1.—3.

un darbs» (1958.). P. Dauges grāmata par P. Stučku nav tikai monogrāfisks pētījums vien. Tai ir avota nozīme, jo P. Dauge bija viens no Jaunās strāvas redzamākajiem darbiniekiem. Lai atsegtu P. Stučkas darbības fonu, P. Dauge aplūko jaunstrāvnieku darbību tās plašajos un detalizētajos atzarojumos. Kaut gan daži P. Dauges vērtējumi ir novecojuši un monogrāfijā dažkārt sastopamas arī faktiskā materiāla neprecizitātes, tā tomēr ir viens no svarīgākajiem un saturīgākajiem pētījumiem par Jauno strāvu.

Raiņa filozofisko uzskatu attīstību Jaunās strāvas posmā pētījuši K. Krauliņš,⁹ Ē. Sokols,¹⁰ V. Samsons.¹¹

E. Veidenbauma darbības analīzei veltīta A. Vilsona grāmata «Revolucionārais dzejnieks un domātājs Ed. Veidenbaums» (Rīgā, 1955.), kā arī viņa plašais priekšvārds E. Veidenbauma «Kopoto rakstu» izdevumam.¹²

Monogrāfiju par F. Roziņa filozofiskajiem uzskatiem «Fr. Roziņš — marksistiskās filozofijas celmlauzis Latvijā» 1960. gadā publicējis V. Šteinbergs. Tas ir nopietnākais pētījums par F. Roziņa uzskatiem un darbību, kas balstīts uz plaša faktiskā materiāla un ir viens no nopietnākajiem latviešu filozofiskās domas vēstures literatūrā. J. Jansona-Brauna filozofiskie uzskati analizēti V. Šteinberga monogrāfijā «J. Jansona-Brauna filozofiskie uzskati» (1964.). Kaut gan V. Šteinbergs galvenokārt apskata J. Jansona-Brauna filozofisko darbību pēc 1905. gada revolūcijas, tomēr grāmatā īsi aplūkota viņa uzskatu attīstība arī 90. gados.

Grāmatas uzrakstīšanā izmantoti galvenokārt 19. gs. beigu un 20. gs. pirmo gadu preses izdevumi, piemēram, «Dienas Lapa», «Pūrs», «Auseklis», «Latviešu Strādnieks», «Sociāldemokrāts», «Baltijas Vēstnesis», «Mājas Viesis», «Mājas Viesa Mēnešraksts», «Balss», «Austrūms» u. c., kā arī nozīmīgā dokumentu publikācija «Proletāriskā revolūcija Latvijā» (I, Maskavā, 1924.), kur ievietotas jaunstrāvnieku atmiņas, pirmās sociāldemokrātiskās proklamācijas un uzsaukumi u. c. materiāli.

⁹ K. Krauliņš. J. Raiņa dzīve un darbība. Rīgā, 1953.

¹⁰ E. Sokols. Rainis. Rīgā, 1962.

¹¹ V. Samsons. Jauni materiāli par J. Raiņa dzīvi un darbu. — Literārais mantojums, I, Rīgā, 1957.

¹² A. Vilsons. Eduarda Veidenbauma dzīve un darbs. — Eduards Veidenbaums. Kopoti raksti divos sējumos, I, Rīgā, 1961.

Grāmatā izmantoti arī PSKP CK Marksisma-ļeņinisma institūta Centrālā partijas arhīva (ЦПА ИМЛ), PSRS Centrālā valsts vēstures arhīva Maskavā (ЦГИАМ), PSRS Centrālā valsts vēstures arhīva Ļeņingradā (ЦГИАЛ), LKP CK Partijas arhīva un LPSR Centrālā valsts vēstures arhīva materiāli.

Attēli ņemti galvenokārt no Latvijas PSR Revolūcijas muzeja fondiem.

PROGRESĪVĀ FILOZOFISKĀ
UN SABIEDRISKI POLITISKĀ DOMĀ
LATVIJĀ PIRMS JAUNĀS STRĀVAS

Jaunā strāva, ko bija sagatavojuši Latvijas sociālekonomiskā attīstība 19. gs. pēdējos trijos gadu desmitos, bija saistīta ar Latvijas strādnieku šķiras attīstību, ar tās organizēšanās pirmajiem soļiem. Savā darbībā jaunstrāvnieki balstījās uz Latvijas, Krievijas un citu zemju revolucionāro pieredzi. Tāpēc arī nav nejaušība, ka viņi pievērsās marksismam. Veidojot savus filozofiskos uzskatus, viņi balstījās arī uz Krievijas un citu zemju zinātnes sasniegumiem. Tani pašā laikā Jaunā strāva nenorobežojās no tā mantojuma, ko bija atstājusi progresīvās filozofiskās domas attīstība Latvijā pirms Jaunās strāvas. Bet, salīdzinot ar to idejisko mantojumu, ko vispār varēja dot progresīvās filozofiskās un sabiedriski politiskās domas attīstība Latvijā iepriekšējos laikmetos, Jaunā strāva ir jauna, kvalitatīvi augstāka pakāpe.

Latviešu tauta gadsimtiem ilgi atradās svešzemju, vispirms vācu feodāļu jūgā. Latviešu tautas filozofiskā doma veidojās arī šinī laikā, bet tā savu izpausmi varēja rast vienīgi tautas mutvārdu daiļradē — folklorā, kur jau rodami naivi materiālistiski un stihiski dialektiski priekšstati. Te parādās arī antirelīģiskas un antiklerikālas iezīmes. Tautas ētiskie un estētiskie priekšstati, uzskati par visu labo, tikumisko un skaisto nesaurājami saistīti ar darbu, kas ir visu vērtību mērs. Folklorā spilgti atainojas šķiru nevienlīdzība, tautas naidis pret muižniekiem, tautu draudzības motīvi.

Septiņus gadsimtus vācu baroni un mācītāji, aizstāvot reliģisko ideoloģiju, misticismu un izmantojot teoloģisko argumētāciju, aizstāvēja feodālās attiecības un kultivēja paklausības

morāli. Šķiru cīņas degpunktā šinī laikā atradās jautājums par attiecībām pret dzimtbūtniecisko iekārtu. Tas bija pamats, uz kura veidojās idejiskās strāvas. Dzimtbūtnieciskā iekārta aizvien vairāk un vairāk sāka kavēt sabiedrības attīstību. Latviešu tauta, smokot dzimtbūtniecības jūgā, nespēja celties plašai, atklātai un apzinīgai, revolucionārai cīņai pret dzimtbūšanu. Tautas nemieru izpausme aprobežojās ar stihiskām un vietēja rakstura nemiera izpausmēm pret muižniecību.

Feodāli muižnieciskajiem spaidiem pievienojās vācu muižnieku un garīdznieku nacionālie spaidi. Baltijas vācu baroni un mācītāji bija citīgi carisma kalpi, un viņu ideologu darbība bija dziļi naidīga latviešu tautas centieniem. Aizstātot vācu baronu privilēģijas, dzimtbūšanu, baltvācu ideologi noliedza latviešu tautas patstāvīgās attīstības iespējas, latviešu nacionālo kultūru. Šīs idejas pauda arī tie baltvācu darbinieki, kas rakstīja latviešu valodā. Izņēmums te bija vienīgi topošās buržuāzijas apgaismotāji, kā, piemēram, Teodors Ludvigs Laus, Garlībs Merķelis, Johans Petri, Kārlis Snells u. c.

Ievērojams materiālistiskās domas pārstāvis Latvijā 18. gs. sākumā bija apgaismotājs Teodors Ludvigs Laus (1670.—1740.). Savos darbos «Filozofiskas pārdomas par dievu, pasauli un cilvēku»¹ un «Filozofiski teoloģiska rakstura tēzes, pārdomas un šaubas» viņš attīsta Spinozas un Tolenda materiālistu. Matērija, pēc L. Laua, ir mūžīga, tāpat kā kustība. Arī dvēsele ir materiāla. Filozofiski cilvēks ir mašīna, kas sastāv no smalkas matērijas. Laus uzstājas par zinātnes norobežošanu, atbrīvošanu no reliģijas, par baznīcas cenzūras likvidēšanu. Taču viņa antiklerikālisms nav konsekvents.

Ludvigs Laus aizsāk arī buržuāziskās ekonomiskās domas popularizēšanu un propagandē merkantilismu.

Nozīmīga loma latviešu progresīvās domas attīstībā ir Garlība Merķeļa (1769.—1850.) darbībai. Merķelis ir viens no redzamākajiem 18. gs. beigū un 19. gs. sākuma sīkburžuāziskās apgaismības filozofijas pārstāvjiem Latvijā un, kaut gan latviešu valodā nav sarakstījis nevienu darbu, pieder pie tiem nedaudzajiem Baltijas vācu tautības autoriem, kas ar savu cīņu pret dzimtbūšanu saglabājis paliekošu nozīmi latviešu sabiedriskās domas vēsturē.

¹ Plašāk par šo T. L. Laua rakstu skat.: Pētera Stučkas Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti, LXI sēj., Rīgā, 1965., 55.—96. lpp.

Merķeļa pasaules uzskata veidošanos ietekmēja zemnieku nemieru pastiprināšanās Krievijā un Latvijā, revolucionārie notikumi Francijā 18. gs. beigās, franču buržuāzisko apgaismo-tāju filozofija, kā arī klasiskās vācu filozofijas pārstāvji, kuru darbos, īpaši 18. gs. beigās, bija vērojamas spēcīgas antifeo-dālas tendences.

Laikā, kad Latvijā vēl valdīja feodālās attiecības, bet jau bija sākusies kapitālistisko ražošanas attiecību veidošanās, Merķelis objektīvi cīnījās par šo jauno sabiedrisko iekārtu, ku-ras attīstību feodālā kārtība ārkārtīgi aizkavēja. Viņš bija kvēls karotājs pret dzimtbūšanu, pret feodālo apspiestību ekono-mikā un kultūrā, uzstājās par to, lai latviešu tautai tiktu dotas jebkuras tautas dabiskās tiesības — brīvība. Šai ziņā tad Mer-ķelis zināmā mērā pauda latviešu zemniecības centienus. Franču apgaismo-tāju mācība par tautas dabiskajām tiesībām šinī laikā baltvācu aprindās bija kļuvusi par modes lietu. Bet muižniecī-bas ideologi šo tēzi pārvērtā tās pretstatā un, attiecinot «dabis-kās tiesības» tikai uz savu šķiru, ar to centās pamatot dzimt-būtniecību.

Nozīmīgākais Garlība Merķeļa darbs ir viņa traktāts «Lat-vieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimta beigās», kas iznāca Leipcigā 1796. gadā. Autors šeit uzstājas kā baltvācu muiž-nieku pretinieks, parādot, ka vācu iekarotāji latviešu tautai at-nesuši tikai verdzību un ciešanas. Līdz vācu krustnešu iebru-kumam 13. gs. latviešu tauta bijusi brīva un laimīga. Ar uguni un zobenu vācu iebrucēji laupījuši tai brīvību. Merķelis vērsās pret vācu muižniecības ideologiem, kuri apgalvoja, ka vācu iekarotāji latviešiem atnesuši laimi un labklājību. Atspēkojot šo historiogrāfiju, Merķelis idealizē Latvijas senatni. Tā kā šī idealizācija vērsta pret reakcionāro feodālo ideoloģiju, tai bija sava progresīva nozīme. Vēlāk, 19. gs. beigās, Merķeļa sāktu Latvijas senatnes idealizāciju izmantoja latviešu buržuā-zijas ideologi savās interesēs, bet viņu uzskatiem vairs nebija nekā kopēja ar Merķeļa kaujiniecisko nostāju pret vācu baronu reakcionāro ideoloģiju. Latviešu buržuāzijas ideologi idealizēja pagātņi, lai aizstāvētu buržuāzisko nacionālismu un sludinātu «šķiru mieru».

Garlībs Merķelis parāda, ka, smokot dzimtbūšanas jūgā, latviešu tauta iemantojusi daudz atbaidošu īpašību: tā noda-das žūpībai, ir nesaticīga, melīga utt. Merķelis uzskatīja, ka, pastāvot dzimtbūšanai, šīs īpašības nav iespējams novērst. To nevar izdarīt arī reliģija, jo «Katķisma mācības viņu [t. i.,

zemnieku — P. L.] tikpat var padarīt cēlāku kā arvien uz sišanu atvāzta pātaga... Tās nav solis uz priekšu, bet gan atpakaļ.»² Tikai «baudot brīvību, cilvēks var kļūt cēlāks».³ Zemnieku posta, trūkuma un māņticības cēloņi meklējami dzimtbūtnieciskajā verdzībā.

Tomēr uz sacelšanos Merķelis zemniekus neaicināja. Zemnieku revolūcija viņam nav pieņemama. Viņš brīdināja valdošās šķiras no zemnieku revolūcijas, parāda, ka latviešu tauta ir sasniegusi pakāpi, kad iespējama revolūcija, jo tā iespējama nevis tad, kad «tautas posts sasniedzis augstāko pakāpi, bet tad, kad tā visu savu postu visdzīvāk sajūt».⁴

Merķelis uzskatīja, ka reiz nāks apgaismots valdnieks, kas ar likumu iznīcinās dzimtbūšanu. Bet, lai šādi valdnieki varētu rasties, Merķelis griežas pie Eiropas sabiedriskās domas, lai tā, nosodot dzimtbūšanu Baltijā, sagatavotu dzimtbūšanas atcelšanu. Šeit Merķeļa uzskatos atspoguļojas gan zemnieku naivā ticība «labajam caram», no kuras viņi vēl ilgi nevarēja atbrīvoties, gan arī 18. gs. apgaismības filozofijas utopiskās cerības par apgaismotā monarha plašajām iespējām. Ja tomēr dzimtbūšana netiks atcelta, paši zemnieki to atcels sacelšanās rezultātā.

Merķeļa darbs, paužot kvēlu cīņas patosu un apsūdzot dzimtbūtniecisko verdzību, guvis paliekamu vietu latviešu sabiedriskajā domā.

Merķelis visumā pieskaitāms pie tipiskiem apgaismotājiem, par kuriem V. I. Ļeņins rakstīja, ka viņus raksturo:

«kvēls naidis pret dzimtbūšanu un visām tās radītām sekām ekonomiskā, sociālā, juridiskā laukā...

dedzīga izglītības, pašvaldības, brīvības... aizstāvēšana... tautas masu... interešu aizstāvēšana... neviltota ticība tam, ka dzimtbūšanas un tās palieku atcelšana nesīs sev līdzī vispārēju labklājību, un patiesa vēlēšanās to veicināt».⁵

Merķeļa darbību augstu novērtēja izcilais krievu revolucionārais demokrāts N. Černiševskis, nosaucot «Latviešus» par lielisku, pret dzimtbūšanu vērstu, darbu un norādot, ka Merķelis gan ar «Latviešiem», gan arī ar citiem saviem darbiem

² G. Merķelis. Latvieši. Rīgā, 1953., 26. lpp.

³ Turpat, 144. lpp.

⁴ Turpat, 26. lpp.

⁵ V. I. Ļeņins. Raksti, 2. sēj. 454. lpp.

«ierosināja literatūrā dzīvu līdzdalību jautājumā par dzimtbūtniecisko tiesību iznīcināšanu».⁶

Atzinīgi Merķeļa darbību vērtēja jaunstrāvnieki. «Dienas Lapa» 1894. gada jūlijā (153.—157., 160.—162.) raksta, ka laikā, kad buržuāzija vēl cīnījās pret feodālismu, tā aizstāvēja «indivīda brīvību» un tai bija savi ideāli un optimisms. «Bija skaists šis laiks... Viņa vizuālais vilņi aizgrāba arī mūsu Merķeli,» raksta «Dienas Lapa». Taču kopš 1848. gada revolūcijas, kā atzīmē avīze, buržuāzija atmet optimismu un tās literatūrā ienāk pesimisms.

Merķelis apsveic franču revolūciju. Vēstulē Betigeram viņš raksta: «Iemetiet mani revolūcijas virpulī, un es parādišu, ko spēj mana enerģija.»⁷ Šīs simpātijas atspoguļojas arī Merķeļa «Latviešos». Ne velti aprindas, kas atbalsta franču revolūciju, apsveic Merķeļa darbu «Latvieši» izdošanu. Raksturīgi, ka drīz pēc «Latviešu» iznākšanas grāmata tika pārtulkota un izdota franču un dāņu valodās. Radikālajiem sīkburžuāziskajiem uzskatiem Merķelis paliek uzticīgs arī savos vēlākajos darbos.

Centrālo vietu Merķeļa teorētiskajā darbībā ieņem vēstures filozofijas un estētikas jautājumi. Vēstures filozofijas un estētikas problēmas, bez jau minētā darba «Latvieši», Merķelis risina arī citos savos darbos. Galvenie no tiem: «Vēstules sievietei par jaunākajiem daiļliteratūras sacerējumiem Vācijā» («Briefe an ein Frauenzimmer über die neuste Produkte der schönen Literatur in Deutschland»), «Par Vāciju, kādu es to ieraudzīju pēc desmit gadu prombūtnes» («Über Deutschland, wie ich es nach einer zehnjährigen Entfernung wieder fand»), «Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi» («Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben»).

Merķelis atsakās no vēstures procesa teoloģiskā traktējuma. Sabiedrības attīstības pamatā pēc viņa uzskatiem ir divu veidu dabiskās attiecības: cilvēku attiecības pret dabu un cilvēku savstarpējās attiecības.⁸

Protams, ar šo koncepciju Merķelis joprojām paliek vēstures ideālistiskās izpratnes ietvaros. Sabiedrības attīstību, progresu viņš skaidro ciešā sakarā ar ģeogrāfisko vidi un cilvēku

⁶ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. V. 918. lpp.

⁷ Freimütiges aus den Schriften Garlieb Merkels. Berlin, 1959, 12. lpp.

⁸ Turpat, 463. lpp.

zināšanām, zināšanu un tikumisko attīstību. Sabiedrības attīstības skaidrojumā Merķelis lielā mērā balstās uz Viko un Ruso vēstures filozofiju. Sabiedrībā likumsakarīgi notiek dažādu formu maiņa. Vēstures attīstības procesā tautas dabiskais stāvoklis, kad tā ir brīva, tiek nomainīts ar verdzību. Verdzības laikmetu savukārt nomaina trešais laikmets, kad tauta no jauna iegūst brīvību. Bet sabiedrības attīstību Merķelis izprot metafiziski — kā attīstību pa apli.

Brīvības nomaņa ar verdzību un verdzības — ar brīvību notiek revolūcijas ceļā. Lai pamatotu revolūciju, Merķelis balstās uz mācību par tautas dabiskajām tiesībām. Tautai ir dabiskas tiesības uz revolūciju, kas likvidētu nedabisko dzimtbūšanas un despotisma stāvokli un ļautu atgriezties pie dabiskā brīvības stāvokļa uz jaunas pakāpes. Revolūcija sākas, kad tauta savu postu visdzīvāk sajūt, kad vienā acumirkļī cilvēks «met savu degsmi tūkstoš citu brāļu sirdīs un aizrauj tos uz darbiem, kas agrāk tiem likās neiespējami».⁹ Šādos apstākļos tauta prasa radikālas pārmaiņas, jo «ikkatrs daļējs uzlabojums ir veltīgs solis».¹⁰ Revolūcija sākas ar sacelšanos. Pēc Merķeļa domām ir trīs tautas sacelšanās veidi, kad tauta «vai nu sekmīgi, vai nesekmīgi rauga uzlabot savu stāvokli»: ¹¹ «tautas vai, pareizāk sakot, tās labāko ļaužu sacelšanās pret vienu tirānu; tautas vienas daļas sacelšanās pret tās pašas tautas otru daļu, tas ir, apspiesto kārtu sacelšanās pret apspiedējiem; visas tautas sacelšanās pret kļūdainu valsts satversmi».¹² Par īstas sacelšanās politisko mērķi Merķelis uzskata «republikāniskās formas»¹³ nodibināšanu. Par revolūcijas paraugu viņš uzskata 1789.—1794. gada franču revolūciju, kur bija visi 3 sacelšanās veidi un kuras rezultātā tika nodibināta republika. Latvieši pēc Merķeļa domām nobrieduši otra veida revolūcijai.

Merķeļa estētiskie uzskati veicināja cīņu par demokrātisko, progresīvo literatūru. Pēc Merķeļa domām literatūras uzdevums ir kalpot brīvības un humānisma mērķiem. Merķeļa filozofiskie uzskati bija vērsti pret tolaik populāro filozofijas novirzienu — volfiānismu, kas aizstāvēja ideālistisko mācību par to, ka pasaules pamatā ir dievišķā mērķtiecība un harmonija.

⁹ G. Merķelis. Latvieši. Rīgā, 1953., 104. lpp.

¹⁰ Turpat.

¹¹ Turpat.

¹² Turpat.

¹³ Turpat, 106. lpp.

Uz volfiānisma 18. gs. beigās un 19. gs. balstījās protestantiskās un pareizticīgās baznīcas ideoloģija. Latvijā viens no redzamākajiem volfiāniskā racionālisma aizstāvjiem bija Vecais Stenders.

19. gs. pirmās puses latviešu literatūra galvenokārt pauda vācu muižniecības intereses. Sakarā ar jaunajiem apstākļiem, kādi bija izveidojušies pēc «zemnieku brīvlaišanas», vācu muižniekiem un garīdzniekiem vajadzēja meklēt jaunas, modernākas formas latviešu zemniecības ietekmēšanai. Ar to arī izskaidrojama vācu mācītāju līdzdalība latviešu laicīgās literatūras veidošanā. Tā bija nepieciešama, lai idejiski pamatotu muižnieku kundzību un paustu domas par reliģijas nepieciešamību, kas palīdzētu savaldīt apspiestās šķiras. Šinī nolūkā tad arī, sākot ar 1822. gadu, iznāca «Latviešu Avīzes».

Svarīgs posms Latvijas sabiedriskās domas vēsturē sākās 19. gs. 50. un 60. gados, kad kapitālistiskās ražošanas attiecības bija uzvarējušas; bet līdztekus vēl bija saglabāties daudz feodālisma palieku. Cīņā pret feodālisma paliekām tas bija buržuāziski demokrātiskais periods. V. I. Ļeņins norādīja, ka buržuāziski demokrātiskā posma augstākais sasniegums atbrīvošanās kustībā ir revolucionārais demokrātisms. Krievijā to pauda tādi izcili domātāji un revolucionāri kā N. Černiševskis, N. Dobroļubovs, D. Pisarevs.

Tā kā proletariāts Latvijā tolaik vēl bija vāji attīstīts, galvenais spēks, kas uzstājās pret carismu un muižniecību, bija zemniecība. Šī cīņa izpaudās zemnieku nemieros. Pašā zemniecībā šķiru pretrunas vēl nebija ieguvušas sevišķu asumu. Līdztekus vērojama latviešu buržuāzijas veidošanās un nostiprināšanās.

Zemnieku nemieru kustība kā Krievijā, tā Latvijā plašus apmērus bija sasniegusi 60. gados. Revolucionārās zemniecības intereses un centienus Krievijā pauda revolucionārie demokrāti. Viņu darbība zināmā mērā ietekmēja arī progresīvās sabiedriskās domas attīstību Latvijā.

Kvēls cīnītājs par revolucionāri demokrātiskajām idejām ir latviešu pareizticīgo mācītāja dēls Pēteris Balodis (1839.—1918.), materiālists, ateists, Černiševska un Pisareva līdzgaitnieks.¹⁴ 60. gadu sākumā P. Balodis Pēterburgā organizēja nelegālu tipogrāfiju, kā arī piedalījās nelegālo studentu pulciņu darbībā,

¹⁴ Par P. Baloža dzīvi un revolucionāro darbību skat. P. Valeska lns. Revolucionārais demokrāts Pēteris Balodis. Rīgā, 1961.

kas par savu mērķi sprauda carisma gāšanu. Balodis bija viens no 60. gadu Pēterburgas revolucionārās jaunatnes vadītājiem.

Bez revolucionāri noskaņoto zemnieku antifeodālās masu kustības Latvijā šī laikā vērojama otra kustība — augoša kapitālisma radītā buržuāziski nacionālā jaunlatviešu kustība, kas atspoguļoja augošās latviešu buržuāzijas intereses. Tā kā vācu baronu un buržuāzijas privilēģijas un nacionālie spaidi kavēja latviešu buržuāzijas attīstību, augošās latviešu buržuāzijas ideologi uzsāka cīņu pret šiem spaidiem, vērsās pret vācu baronu un vācu buržuāzijas ekonomiskajām un politiskajām privilēģijām, cīņā izejot zem nacionālā karoga un pieprasot brīvību un vienlīdzību visai latviešu tautai, protams, buržuāziskajā izpratnē.

Kustība bija nenoformējusies, izplūdusi, tai nebija noteikta organizatoriska un vadoša centra, kā arī programmas, tās dalībnieki grupējās ap avizēm, pulciņiem un biedrībām. Lielu ieguldījumu jaunlatvieši deva nacionālās latviešu kultūras attīstībā. Cīņā par Latvijas kapitālistisko attīstību, pret nacionālo jūgu un vācu baronu privilēģijām 19. gs. 50. un 60. gadu jaunlatvieši bija progresīvs, demokrātisks spēks. Pēc sava objektīvā sociālā satura jaunlatviešu kustība bija «buržuāziski nacionāla liberāla kustība».¹⁵

Progresīva, bez šaubām, bija jaunlatviešu cīņa par Latvijas buržuāzisku, kapitālistisku attīstību, cīņa pret vācu baronu (laukos) un vācu buržuāzijas (pilsētās) nacionālo jūgu, viņu darbība, attīstot latviešu kultūru un latviešu nacionālo valodu, un viņu orientēšanās uz Krieviju.

Kā jaunlatviešu kustības negatīvas iezīmes vispirms minamas kustības un tās ideologu šķiriskā aprobežotība, viņu nostāšanās pret revolucionārajām cīņas metodēm, paļaušanās uz reformām, viņu atteikšanās no cīņas pret cara valdību, no cīņas par muižnieku latifundiju sadalīšanu, kuras bija dzimtbūšanas iekārtas galvenās un lielākās atliekas.¹⁶

Kritizējot vācu valdošo virsslāņu privilēģijas, aizstāvot kapitālistisko attīstību un propagandējot buržuāzisko ekonomisko domu, jaunlatviešu ideologi apkaroja revolucionārās cīņas ideoloģiju, sociālisma idejas. Tā kā jaunlatviešu kustība nebija organizatoriski noformēta, tad arī liberālisma tendences dažādu tās pārstāvju darbībā izpaudās vai nu lielākā, vai arī mazākā

¹⁵ «Padomju Latvijas Komunisti», 1960., 1., 18. lpp.

¹⁶ Turpat. 20., 21. lpp.

mērā. Šinī laikā notiek straujš latviešu buržuāziskās nācijas formēšanās process. Veidojas latviešu nacionālā kultūra, kuras attīstībā lieli nopelni ir arī jaunlatviešiem, viņu cīņai pret baltvācu muižnieku un mācītāju pārstāvju paustajiem uzskatiem, ka latviešiem nevarot būt savas nacionālās kultūras.

Labākie no jaunlatviešu pārstāvjiem sāk vērsties arī pret klerikālo ideoloģiju; šāda rīcība bieži vien kļuva par atklātu uzstāšanos pret reliģiju vispār.

1862. gadā jaunlatviešu izcilākie pārstāvji K. Valdemārs, K. Barons un J. Alunāns Pēterburgā noorganizēja latviešu laikraksta «Pēterburgas Avīzes» izdošanu. Avīze vērsās pret baronu un vācu buržuāzijas privilēģijām, kritizēja dzimtbūšanas paliekas, uzstājās par muižnieku landtāgu tiesību ierobežošanu, Krievijas reformu attiecināšanu uz Baltiju, propagandēja buržuāzisko parlamentārismu Rietumos. Ietekmīgi bija arī «Pēterburgas Avīžu» satīriskie pielikumi «Dzirkstele» (pēc Kuročkina «Iskras» parauga) un vēlāk «Zobugals». «Dzirkstele» un «Zobugals» lika pamatus latviešu reālistiskajai politiskajai satīrai. Kaut gan avīzei bija samērā mērens virziens, tomēr Baltijas baroni sistemātiski to vajāja. Vajāšanu rezultātā «Pēterburgas Avīzes» 1865. gadā tika slēgtas.

Arī jaunlatviešu filozofiskajos uzskatos nebija vienotas līnijas. Pārsvārā jaunlatvieši bija materiālisti, kaut gan viņu materiālisms nav brīvs no deistiskām un panteistiskām nekonsekvencēm (K. Biezbārdis, K. Valdemārs). Līdz atklātam un spilgti izteiktam ateismam pacēlās Juris Alunāns (1832.—1864.). Par spīti cenzūras spaidiem, Alunāns atklāti aizstāvēja materiālismu un vērsās pret ideālismu, pret jebkuru reliģiju, panteismu un deismu. Ar rakstu krājumu «Sēta, Daba, Pasaule» (1859.—1860.) Alunāns liek pamatus latviešu zinātniskajai literatūrai. Ar materiālisma propagandu Alunāns sāk nodarboties, jau iespējot rakstus laikrakstā «Mājas Viesis» (1856.—1859.). Tā kā tolaik latviešu valodā pat nebija izveidojusies filozofiskā terminoloģija, Juris Alunāns un arī Kaspars Biezbārdis veica lielu darbu filozofiskās terminoloģijas radīšanā latviešu valodā.

Pirmais Jura Alunāna raksts, kur skaidri izpaužas materiālisma un ateisma tendences, ir «Kādas ziņas par to, kā ticība un priesteri cēlušies» («Mājas Viesis», 1856., 16.). Apkarojot māņticību, Alunāns faktiski vērsās pret reliģiju vispār kā pret māņticības aizstāvētāju, tanī skaitā arī pret kristīgo reliģiju. Sākumā cilvēki bijuši bez reliģijas. «Šādas tautas [pirmatnēji

cilvēki — P. L.] — zvejnieki un mednieki — domā, ka viss labums: gaišums, siltums, barība un visas citas vajadzības cilvēkam no paša nākot, lai tas var dzīvot; dieva gādāšanu un gudru valdīšanu tās neierauga pie šīm lietām.»¹⁷ Taču šiem cilvēkiem nācās sastapties ar parādībām, kuras tie nespēja izskaidrot, bet kas viņu ikdienas dzīvē nesa dažādus ļaunumus, postu. Neizprastā dabas spēkus, viņi sāka tos uzskatīt par pārdabiskiem, «atgide, ka kāds lielāks spēks par viņiem valda».¹⁸ Turpretī «laimi un visus labus ieguldījumus tie savai gudrībai, savam spēkam un savai pašai izveicībai pieskaitīja».¹⁹ Alunāns parāda, ka reliģija būtībā ir izdomājums, pasaka, un ka priesteri reliģiju nostiprina, lai gūtu sev savtīgus labumus.

Nenoliedzami, ka minētajā rakstā Alunāns uzstājas kā ateists un materiālists. Tiesa, viņš ir tipisks pirmsmarksistiskā ateisma pārstāvis. Reliģijas izcelšanās un pastāvēšanas galvenie cēloņi pēc Alunāna domām ir zināšanu trūkums un kulta kalpu viltus. Taču rakstam savā laikā bija ievērojama progresīva nozīme. Apstākļos, kad Latvijā valdīja vistumšākais klerikālisms un nedaudzie izdevumi, kas iznāca latviešu valodā, parasti bija ieturēti baltvācu muižniecībai un mācītājiem padēvīgā garā un aprobežojās ar paklausības sludināšanu dievam un kungiem, bija vajadzīga liela drosme, lai paceltu balsi, kaut dažkārt nedroši un Ezopa valodā, pret Baltijā vēl visuvareno un spēcīgo baznīcu un reliģiju. Alunāna reliģijas kritika bija vērsta ne pret kādu no reliģijas paveidiem, bet pret reliģiju vispār.

Minētais Alunāna raksts ir pirmais līdz šim zināmais ateistiskais apcerējums latviešu valodā.

Turpinot ateistisko propagandu, Alunāns 1857. gadā «Mājas Viesa» 39. numurā ievieto mazu apceri «Daba un skunste», kurā aicina pievērsties dabas pētīšanai. Dabas parādību izziņāšana ir naidnieks jebkurai māņticībai. «Kas prātu grib cilāt un no māņu saitēm atsvabināties, tas lai ar dabu iedraudzējas: tur dabā viņš savu garu brīnišķīgi atspirdzinās, tur arī viņa vājām acīm jauna labdarīga un jo spoža gaisma uzausīs... caur dabas saprašanu cilvēks valda pār dabas spēkiem,» raksta Alunāns. Šī Alunāna atziņa ir radniecīga 18. gs. franču karo-

¹⁷ Juris Alunāns. Izlase. Rīgā, 1956., 134. lpp.

¹⁸ Turpat.

¹⁹ Turpat.

jošā materiālista Holbaha (1723.—1789.) domām par reliģiju, kas izteiktas darbā «Dabas sistēma vai par fiziskās un garīgās pasaules likumiem» (1770.). Šis izcilais domātājs rakstīja: «Reliģija... izdomāta tāpēc, lai paceltu valdniekus pāri viņu tautām un nodotu pēdējās valdnieku varā. Kopš tā laika, kad tautas sajuta, ka viņas te, zemes virsū, ir ļoti nelaimīgas, tās piespiež klusēt, draudot ar dieva dusmām: viņu skatienus pievērs debesīm, lai traucētu tām saskatīt nelaimju patiesos cēloņus un šo bēdu ārstēšanai lietot tās zāles, ko tām dod daba.»²⁰

Pasvītrodams dabzinātņu nozīmi, Alunāns norāda, ka cilvēkam savā darbībā jābalstās uz dabas spēku izziņāšanu. Daba ir bezgalīga un dabas parādības savstarpēji saistītas. Tiesa, šai sakarā Alunāns faktiski pasvītro gan tikai mehānisko sakarību.

Nozīmīgākais Alunāna darbs, kas atklāti aizstāv ateismu un materiālistu, ir «Svedenborgs un māņu ticība», kas ievietots rakstu krājuma «Sēta, Daba, Pasaule» I grāmatā, kura iznāca 1859. gadā. Zviedru spirituālista Svedenborga misticismu jau kopš 18. gs. beigām sāk izmantot visreakcionārākie ideālistiskie un reliģiskie novirzieni. Arī mūsdienās dažu kristīgo sektu pārstāvji vēl atsaucas uz Svedenborgu.

Jura Alunāna raksts «Svedenborgs un māņu ticība» ir vācu dabzinātnieka M. Šleidenā apcerējuma pārstrādājums. Taču savos secinājumos Alunāns ir daudz konsekvētāks. Ja Šleidens apgalvo, ka bez reliģijas nav iespējama morāle, tad Alunāns vēršas pret reliģiju un reliģisko morāli vispār un noraida pārdabisko, pāri dabai stāvošo reliģisko izdomājumu pasauli. Viņš asi nosoda jebkurus reliģiskus «brīnumus» kā izdomājumus, kas ir pretrunā cilvēka veselīgajam saprātam, un parāda, ka dabzinātnēm ar tiem nav pa ceļam. Alunāns aizstāv dabas izziņāmību un norāda: «Brīnums ir tāds iegadijums, ko mēs ar savu prātu nevaram saprast, kā un caur ko viņš cēlies un noticies. Tātad nākas, ka dažas lietas, ko mēs par brīnumu saucam, cits nebūt par brīnumu netur tāpēc, ka viņš paspēj šīs lietas caur dabas likumiem iztulkot.»²¹ Viņš kā parāda, ka ticība pārdabiskajiem brīnumiem ir cieši saistīta ar reliģiju. Viss raksta saturs liecina, ka Alunāns ticību identificē ar reliģiju. Arī tā laika latviešu valodā vārdi ticība un reliģija bija

²⁰ П. А. Гольбах. Избранные атеистические произведения, т. I. М., 1934, 131. lpp.

²¹ Juris Alunāns. Izlase. Rīgā, 1956., 177. lpp.

sinonīmi. Vienlaikus Alunāns vēršas pret reliģiskā fatālisma uzskatiem, ka viss, kas notiek, esot jau iepriekš dieva nolemts. «Brīnums ir ticības mīļākais bērns, jo ticība [t. i., reliģija — P. L.] bez brīnumiem nevar pastāvēt...»²² Turpinot šo domu, Alunāns pasvītro, ka ticība un mānticība ir diviņū brāļi, nešķirami viens no otra. Kā ticība, tā arī mānticība kalpo cilvēku prātu aptumšošanai.²³ Alunāns salīdzina reliģiju ar vienkāršu pūšļošanu, kāršu likšanu vai pat krāpšanu. Viņš parāda, ka 18. gs. zviedru «dievredzis» un spirituālists Svedenborgs bija vienkārši šarlatāns un min piemērus, kas liecina par ticības un mānticības nesaraujamajiem sakariem, par to, ka izveicīgi šarlatāni, spekulējot uz mānticību, ar spiritismu apkrāpj tumšus un lētticīgus cilvēkus. Izmiedams Svedenborgu un citus reliģijas un mānticības aizstāvjus, Alunāns noliedz arī baznīcas pasacīņu par dvēseles nemirstību.

Vēršoties pret tumsonību un mānticību paudēju baznīcu un tās darbiniekiem, kas pārtiek no cilvēku apkrāpšanas, Alunāns raksta: «Bet nu droši un bez kādas apgrēcības var sacīt, ka deviņas desmitdaļas no visiem tiem, kas caur saviem rakstiem māņu ticību izplata, to vis no muļķības un nejēgšanas nedara, bet sava paša labuma dēļ, gribēdami ļaudis muļķībā un bezprātībā uzturēt, tāpēc ka no muļķīgiem, māņu ticīgiem, neapgaismotiem ļaudīm var ātri un bez bailēm maku ar dukātiem piezagties un vēderu ar vīniem un cepešiem pildīties.»²⁴

Kā buržuāziskais apgaismotājs Alunāns cer reliģiju iznīdēt ar apgaismību, popularizējot dabzinātnes, ievietojot presē populārus rakstus u. tml. Viņš apelē pie izglītotajām aprindām, norādot: «Visas šīs aplamības ļaužu starpā nozudīs, ja ir mācīti ļaudis un augstākas kārtas paliks gudrāki un samanīgāki. Bet, kamēr mācīti ļaudis vēl ar visādiem ķēmiem ērmojas, gan galdu savādi kustina... gan atkal murgotājiem tic... tamēr arī māņu ticība ļaužu starpā nezudīs.»²⁵

Reliģijas sociālās saknes Alunāns gan pilnīgi nesaprata un reliģijas cēloņus saskatīja vienkārši garīdznieku krāpšanā un tautas tumsībā.

Filozofiskajos uzskatos Alunāns stāv mehāniskā materiālisma pozīcijās. «Pēterburgas Avīzēs» ievietotajā rakstā «Iz-

²² Juris Alunāns. Izlase. Rīgā, 1956., 177. lpp.

²³ Turpat, 177., 178. lpp.

²⁴ Turpat, 178., 179. lpp.

²⁵ Turpat.

tulkošana no kādiem svešiem rakstiem» viņš atzīmē: «Materiālists ir mācība, ka visas lietas un pārgrozīšanas dabā un atziņā caur to notiekas, ka tās vismazākās daļas jeb atomi, no kā lietas saliktas, mainās un grozās un ka priekš šīs pārvēršanās no miesīgām lietām nemiesīgi spēki vis nav vajadzīgi. Tāpēc materiālists liedz, ka kāds nemiesīgs gars ir pasaules valdītājs.»²⁶

Jura Alunāna materiālistmā ir nozīmīgi dialektikas momenti. Viņš matēriju un kustību aplūko ciešā vienībā, kaut gan kā attīstību, tā arī kustību vēl saprot metafiziski. Alunāns ne tuvu nesasniedz krievu revolucionāro demokrātu materiālista līmeni, bet viņa materiālistiskie uzskati, reliģijas kritika bija liels ieguldījums Latvijas progresīvās sabiedriskās domas attīstībā. Viņš neatzina tautas masu revolucionāro cīņu. Tāpēc arī viņš atzinīgi runā par angļu utopisko sociālistu Robertu Ovenu, kas pēc viņa domām bija cienījams tāpēc, «ka visu darījis caur pārliecināšanu».

Izcilu vērību savos darbos Alunāns veltīja feodālisma kritikai, cīņai pret baltvācu muižniecības privilēģijām. Sevišķi daudz Alunāns darījis kapitālistiskās ražošanas kārtības propagandā, balstoties uz klasiskās politekonomijas pārstāvju, īpaši A. Smita, darbiem. Taču arī cīņā pret baltvācu feodālismā privilēģijām Alunāns, tāpat kā pārējie jaunlatvieši, neorientējās vis uz tautas revolucionāro cīņu, bet gan uz reformām, lai gan šī orientēšanās Alunāna darbos bija mazāk izteikta nekā citu jaunlatviešu darbos. Alunāna darbībā šo liberālismu bieži vien noteica taktiski apsvērumi. Raksturīga šinī ziņā ir Alunāna vēstule Ernestam Dinsbergim 1861. gada 19. decembrī, uz kuru vēlāk atsaucās izcilais Latvijas marksists Fricis Roziņš.²⁷ Minētajā vēstulē Alunāns raksta: «Ja lietai pietiek gudri, tad šis tas cenzūrai iziet cauri, kamēr pretējā gadījumā arī neievērojamais tiek nosvītrots. Vispirms jau priekšvārdos jāpaslavē krievu valdība un jāizrāda, ka visu, pēc kā senajos, viduslaikos un jaunākajā laikā tiekušies komunisti un demokrāti, tāpat Grahi, ko tagad augsti gudrais monarhs aiztīras humanitātes savām uzticamajām tautām dod pats utt. ...

Bez tam, demokrātiskos centienus iztīrējot, jūs varat aizrādīt, ka tā kaut kas Rietumeiropā pastāv likumīgi utt.»²⁸

²⁶ Juris Alunāns. Izlase. Rīgā, 1956., 257. lpp.

²⁷ «Sociāldemokrāts», 1904., 25.

²⁸ Juris Alunāns. Izlase. Rīgā, 1956., 291. lpp.

Tomēr jaunlatviešu vidū Alunāns bija viens no visradikālākajām figūrām. Sis radikālisms visspilgtāk izpaužas viņa filozofiskajos uzskatos, ateismā. Lūk, kāpēc vēlākajos gados Alunāna filozofiskie uzskati, ateisms latviešu buržuāzijai nebija pieņemami.

Viens no oriģinālākajiem jaunlatviešu filozofiskās frontes darbiniekiem ir Kaspars Biezbārdis (1806.—1886.).²⁹ Viņš ir viens no pirmajiem latviešiem, kas ieguvis augstāko izglītību un daudz maz sistemātiski studējis filozofiju. Kanta filozofijai Biezbārdis pievērsās jau Tērbatas universitātē (1823.—1826.), kur klausījās kantieša profesora Jeses lekcijas filozofijas vēsturē, tāpat lekcijas loģikā, psiholoģijā un ētikā. 1832. gadā kā brīvklausītājs Tērbatas universitātē Biezbārdis klausās arī Hēgeļa filozofijas piekritēja profesora Valtera lekcijas un tuvāk iepazīstas ar Hēgeļa filozofiju.

1862. gadā «Pēterburgas Avīzēs» (3. nr.) parādās K. Biezbārža raksts «Ko var dvēsele atzīt? Kas ir tai spējams?», kas vācu mācītājos un tiem paklausīgajās t. s. veclatviešu aprindās izraisa plašu reakciju. Pēc viņu uzskatiem latviešu zemniekam nav vis jādodomā, ko tas «var atzīt», bet gan, ko tam «būs atzīt». Zemnieku tauta vispār neesot spējīga pacelties līdz filozofijas un civilizētās kultūras «augstumiem». Biezbārdis, oponējot šiem reakcionārajiem uzskatiem, parāda, ka latviešu tauta pēc savām gara spējām neatšķiras no citām tautām un var sasniegt augstu kultūru. Balstoties uz Hēgeļa filozofiju, Biezbārdis izvirza principu «atzīsti, cilvēks, pats sevi». Viņš aicina celt latviešu tautas pašapziņu un kultūru un parāda, ka visas tautas var sasniegt augstu attīstības pakāpi.

Izklāstot savus filozofiskos uzskatus un atzīstot, ka lieta par sevi, parādību būtība ir izzināma, Biezbārdis kritizē Kanta agnosticismu. Vēršoties pret Kantu, Biezbārdis raksta: «Bet kad dvēsele nesnauzdamā, bet pilnā modā būdama, ar visiem saviem prātiem tomēr ne mūžam zināt nevar, kas un kā ikkatra lieta tiešām ir, kā prātnieks Kants māca, tad tiešām arī dvēsele no sevis «pašas» neko nezina, vai šī ir vai neir. Dievs lai glābj un pasargā.»³⁰

Kas tad ir šī dvēsele, kas spēj izzināt pasauli? Tās ir cilvēka izziņas spējas, domāšana, prāts. Dvēsele cieši saistīta ar

²⁹ Sīkāk par K. Biezbārdi skat. M. Sočņevs. Kaspars Biezbārdis. Dzīve un uzskati. Rīgā, 1963.

³⁰ «Pēterburgas Avīzes», 1862., 3.

ķermeni. Biezbārdis atzīmē: «... ikkatra asins lāsīte ir viņas [dvēseles — P. L.] mājoklis, visi locekļi viņas sulaiņi, acis, ausis, deguns, mēle, pirksti, smadzenes ir viņas gudrie vēstneši un spriedēji, ir, kā sakām, viņas prāti [jutekļi — P. L.]... Kad nu dvēselei visi prāti trūktu, nezinām, ka šī tad vēl būtu; vai gan gluži pats «tumšais tukšums»?... Ir nezinām, vai smadzenes vienas pašas arī ko most un minēt varētu, kad visi citi prāti snaustu.»³¹

Tātad cilvēkam ir cilvēcīga dvēsele, kas spēj izzināt pasauli. Cilvēks caur jutekļiem un prātu tad arī izzina to. «Kotavi prāti kopā stāsta, lai tev pilna patiesība un taisnība.»³² Šī Biezbārža doma ir izejas punkts viņa cīņā pret uzskatiem, kas absolutizē relatīvo patiesību un cilvēka zināšanu subjektīvismu. Vēršoties pret relatīvas patiesības atraušānu no absolūtās patiesības, Biezbārdis parāda, ka cilvēka prāts spēj izzināt pasauli.

Kanta kritikai Biezbārdis izmanto Hēgeļa filozofiju, īsumā raksturo viņa uzskatus, izmanto dažus viņa dialektikas momentus. Rakstā «Ko var dvēsele atzīt? Kas ir tai spējams?» ieskanas arī Hēgeļa filozofijas kritika. Biezbārdis nostājas nevis Hēgeļa ideālisma pozīcijās, bet attīsta Hēgeli hilozoiski un panteistiski ierobežotā materiālisma virzienā.

Biezbārdim atšķirībā no Hēgeļa dvēsele nevar eksistēt kā tīrā esamība. Nevar būt dvēsele bez ķermeņa. Ne tikai cilvēka, bet arī dzīvnieku, augu, akmens utt. dvēsele vienmēr saistīta ar ķermenisku substanci. Tā ir šīs substances forma, tās attīstības cēlonis. «Un tāpēc visām akmeņu kārtām, kas virs zemes un apakš zemes, būs sava dvēsele... Jo arī tie nav vienmēr bijuši un ir tapuši; viss, kas vēl nāv, tas top,» raksta Biezbārdis. Ar uzskatu par kvalitatīvi dažādajām dvēselēm kā aktīvajām ķermeņa formām Biezbārdis tad arī saista savu formālo apelēšanu pie dieva.

Darba nobeigumā Biezbārdis aicina lasītāju attīstīt domāšanu un ļauj tam pašam izšķirt, kāds pasaules uzskats — materiālisms vai ideālisms — ir pareizais.

Jau 19. gs. 60. gados K. Biezbārdis pamatos ir materiālists, kaut gan vairākos jautājumos svārstās starp materiālismu un ideālismu. Šīs svārstības rodam arī vēlāko gadu Biezbārža

³¹ «Pēterburgas Avīzes», 1862., 3.

³² Turpat.

darbos. Tā, piemēram, darbā «Materiālisms un spirituālisms»³³ viņš norobežo teoloģiju no zinātnes un filozofijas, dievu no dabas un parāda, ka 19. gs. modernās dabzinātnes balstās uz materiālismu. «Mūsu gadusimtenam... ir uz pieri rakstīts: Reālisms un Materiālisms, t. i., lietība un miesība. Dievība un viss, kas tai tuvojas... esot tikai tukši vārdi, kā to māca visjaunākā dabaszinātnība, kas pasaulē iztikt grib bez dievības... grib visu pēc dabas likumiem ierīkot un tiem vien klausīt,»³⁴ raksta Biezbārdis.

Dabzinātņu uzdevums ir izzināt un izmantot dabas likumus. Arī filozofijai jābalstās uz dabas pētīšanu. Viens no filozofijas uzdevumiem ir izstrādāt zinātnisku izziņas teoriju, noteikt, kas ir zināšana, atklāt cilvēka zināšanu patiesīguma kritēriju.³⁵ Tāpēc filozofija arī ir «zināšanas zinātnība» resp. natūrfilozofija un izziņas teorija. Uz jautājumu, kas tad ir zināšanas, K. Biezbārdis atbild: «Zināšana nav ticēšana, nedz šaubīšanās, nedz mānīšanās un melšanās. Ticēšana iesākas, kur zināšana beidzas...»³⁶ Līdz ar to zināšanas, kā arī zinātni un filozofiju Biezbārdis norobežo no ticības, reliģijas, teoloģijas.

Kā rodas zināšanas, kas ir to avots? Zināšanu pamats ir sajūtas, «jušana ir mana pirmā zināšana, — bez maniem prātiem es no pasaules neko neizzinātu».³⁷ Bet vai prāti (jutekļi) nepieder miesai? Tāpēc gan dabzinātnēm, gan filozofijai «jāstaigā vienāds ceļš — tas ceļš, kuru pate daba katrai ierāda... tā metode iet pa dabas ceļu, un kas tādā ceļā saredzams un izprovējams, tas vien tiek īsti zināms, tas vien ir mūsu zināšana un pastāv tikai ievērojumos. Viss, kas tam pārāk, nav vairs īsta pilna zināšana, ir miģlā viepta zināšana...»³⁸ Tātad dabzinātnes un filozofija balstās uz dabu un pieredzi, kas gūta no dabas.

Taču sajūtas, pieredze un eksperiments vēl nesniedz pilnas zināšanas. Īstas zināšanas, balstoties uz pieredzi un sajūtām, dod abstraktā domāšana.³⁹

Abstraktās domāšanas lomas vērtēšanā tad arī parādās Biezbārža deistiskā nekoncekvence. Biezbārdis abstraktās do-

³³ «Pasaule un Daba», 1875., 6., 45.—48. lpp.

³⁴ Turpat, 45., 46. lpp.

³⁵ Turpat, 46. lpp.

³⁶ Turpat.

³⁷ Turpat.

³⁸ Turpat.

³⁹ Turpat.

māšanas lomu saprot metafiziski, Bekona empīrisma nozīmē. Zināšanas, kas gūtas, balstoties uz abstrakto domāšanu, «ne-aidzen dievu iz savas radības... bet māca dievu slavēt savos brīnumu darbos... Dievu zināt mēs nespējam, bet mēs ticam dievu, kas visu tik brīnišķīgi radījis...»⁴⁰ Šeit savu pamatos materiālistisko uzskatu Biezbārdis cenšas samierināt ar reliģiju. Tomēr dieva lomu Biezbārdis ierobežo tikai ar pasaules radīšanas aktu: tālāk dievs vairs neiejaucas dabas parādībās. Šai ziņā Biezbārža uzskati līdzīgi 17. gs. angļu materiālista F. Bekona domām. Arī Bekons uzskatīja, ka mēs nevaram zināt, kas ir dievs, bet, pamatojoties uz dabu, varam spriest par viņa darbiem, tāpat kā pēc mākslinieka darbiem mēs varam noteikt viņa meistarību, bet nevis to, kāds ir pats mākslinieks.

Biezbārža filozofijas nekonsekvence parādās arī viņa centienos samierināt dabzinātnes, materiālismu ar spiritismu, viņš piekāpjas spiritisma priekšā un nesaskata šī šarlatāniskā virziena reakcionāro būtību. Parādot gan, ka daudzos gadījumos spiritisms ir vienkārši šarlatānisms, viņš vienlaikus tanī meklē «racionālos momentus». Te viņš cenšas balstīties uz tā laika jaunākajiem sasniegumiem fizikā un ķīmijā, uz elementu periodisko sistēmu, uz mācību par vielas atomistisko uzbūvi un uz tā pamata absolutizē atšķirības starp mikropasauli un makropasauli, veido starp tām gravu.⁴¹ Tiesa, Biezbārdis atomu «neredzamo pasauli» uzskata par materiālu un izzināmu, izvirzot pat iespēju, ka t. s. dvēseles nemirstība meklējama «neredzamu atomu» pasaulē, tomēr gala rezultātā nonāk pie nepareiza secinājuma, ka «Materiālisms ir pie šīs atziņas [ka eksistē «neredzama materiāla» pasaule!? — P. L.] pārspēts stāvoklis, kas zinātnības kūņošanās vajadzīgs bijis».⁴²

Neskatoties uz atsevišķiem dialektikas momentiem, Biezbārdis paliek metafizikas ietvaros. Viņš, protams, nevar pārvarēt ne vienusīgā sensuālisma, ne arī vienusīgā racionālisma ierobežotību un izziņas teorijā visumā paliek empīriķis un sensuālists. Uzskatos par sabiedrību Biezbārdis ir ideālists un sabiedrības attīstības pamatā izvirza ģeogrāfiskās vides un apdzīvotības izšķirīgo lomu. (Apcerējumā «Kāds vārds par dzīves kārtām pasaulē, caur ko un kā viņas cēlušās» — «Mājas Viesis», 1863., 26.)

⁴⁰ «Pasaule un Daba», 1875., 6., 46. lpp.

⁴¹ Turpat, 47.—48. lpp.

⁴² Turpat, 48. lpp.

Jaunlatviešu cīņu pret vācu baroniem un mācītājiem augstu vērtēja jaunstrāvnieki, parādot, ka 90. gadu latviešu buržuāzījai nav vairs nekā kopēja ar jaunlatviešu progresīvajiem centieniem. J. Jansons-Brauns 1894. gadā darbā «Mūsu vecai paudzei» rakstīja: «Mēs nekad neaizmirsīsim savu Spāgi un Valdemāru... bet saki, kas tad jūsu tagadējai rīcībai par daļu gar minēto vīru centieniem? ... Gan tiesa, ka toreiz tika naivā pārmērībā cildināta mūsu senatne, ar visdedzīgāko ideālismu viltota mūsu patukšā mitoloģija, bet tam visam bija tik sava simboliska nozīme: visām šīm pašcerētām varoniskām teiksmām, šīm staltām nepārvarāmām dievībām vajadzēja modināt pašapziņas jūtas ļautiņos, atgādināt tiem nekad nebijušos brīvības un laimes laikus; bet ko tagad lai nozīmē mūsu etnogrāfiskie epi... uz kādiem varoņu darbiem tagad lai uzliesmo mums tamlīdzīgi safabricēti dievi kā «Uluvirpuniķis», «Krēmars» u. c.? Arī ar valodniecību toreiz dzīvi nodarbojās, bet vispirms lielāku vērību tad piegriezta jaunatvasināmiem vārdiem, kuros tērpt latviešiem līdz tam laikam svešos jēdzienus, lai tā ātrāk izplatītu kultūru vienkāršo ļaužu starpā... Tomēr ir senatne, ir valodniecība toreiz bija blakus lietas, un galveno vērību visi tad piegriezta dibinātām prasībām, asas cīņas priekšmets bija pašu ļaužu labklājība.»⁴³

Jau 19. gs. pēdējā trešdaļā latviešu buržuāzijas ideologi atklāti sāk pāriet reakcijas nometnē. Tas ir kapitālisma tālākās attīstības, latviešu buržuāzijas ekonomiskās nostiprināšanās un šķiriskās diferenciacijas rezultāts. Pāreja reakcijas nometnē sevišķi spilgti izpaužas pēc revolucionārās situācijas izveidošanās Krievijā 19. gs. 70. gadu beigās un 80. gadu sākumā.

Latviešu buržuāzijas uzskatu paudēji sludināja «latviešu tautas vienības», šķiru samierināšanas ideoloģiju, lai tādējādi zem «tautisko veikalu», «tautisko saimnieku», «tautisko fabrikanu» maskas labāk varētu ekspluatēt Latvijas darbaļaudis. Literatūrā viņu uzskatus pauž tautiskā romantisma epigoņi un pseidotautiskā romantisma pārstāvji. Sludinādami pievēršanos senatnei un idealizējot to, viņi cītīgi kalpoja saviem maizes devējiem. Latviešu buržuāzijas ideologi sāka uzstāties pret revolucionāro kustību Latvijā, denuncējot tās darbiniekus.

Tomēr arī 80. gados bija domātāji, kas norobežojās no ideālisma un latviešu buržuāzijas paustā urāpatriotisma. Pie šā-

⁴³ Skat. Latviešu literatūras kritika, I (1874.—1904.). Rīgā, 1956., 399. lpp.

diem domātājiem pieder vispirms tie darbinieki, kuru uzskati veidojās tautas masu stihiskās kustības ietekmē. Viņu vidū īpaša nozīme ir P. Stučkas, J. Pliekšāna un E. Veidenbauma darbībai, kas sikāk būs aplūkota grāmatas tālākajā izklāstā.

Oriģināla figūra 70. un 80. gados ir dzejnieks Andrejs Pumpurs, kas orientējās uz demokrātiskajiem spēkiem. Pumpura darbos vērojama noliedzoša nostāja pret baznīcu un reliģiju. Savos filozofiskajos uzskatos viņš nopietni virzās uz materiālismu. Par latviešu tautas apspiedējiem Pumpurs uzskata ne tikai vāciešus, bet arī latviešu nacionālo buržuāziju. Pumpurs pasvīto, ka latviešu tauta var atbrīvoties no jebkura jūga tikai kopā ar krievu tautu. Dzejoli «Slavenie latvieši» viņš vērsas pret «māmuļniekiem», kas uzstājas tautas labdaru lomā.⁴⁴

Pumpurs uzsāk cīņu pret tautisko epigoņu ideālismu, nosaucot viņu ideālismu par slimu fantāziju. Zīmīgs ir viņa darbs «Nedziediet blēņu dziesmas». Viņš uzskata, ka dzejniekam jāattēlo reālā pasaule patiesi, bez ideālistiskiem izdomājumiem, ka mākslinieciskie tēli jāmeklē reālajā īstenībā.

«Tāpat tas [dzejnieks — P. L.] var sev priekšmetus un ideālus atrast pavisam ārpus redzamās dabas fantastīgā garu valstī un atkal šīs abas valstis savienot un likt viņām darboties kopā. — Tomēr cik raiba arī nebūtu dziesminieka fantāzija, viņš taču nespēj caur to neko pavisam jaunu izdomāt; tas var tikai zināmas, redzamas vai arī iedomātas lietas pārmainīt, savienot, tām ko pielikt vai atraut.

... Tādēļ ikkatram dziesminiekam cieši uz to jālūko, ka viņa fantāzija nepārkāpj prāta jeb loģikas robežas un mums nestāda lietas priekšā citādas, nekā tās esam raduši saprast; citādi tāda fantāzija tiek nosaukta par aplamu vai slimu fantāziju.»⁴⁵

Domas par veselīgu un slimīgu fantāziju ir līdzīgas Pisareva izteikumam, kas vērsās pret slimīgu fantāziju, saistot pēdējo ar reliģiski ideālistisko pasaules uzskatu.

Citādos apstākļos nekā pārējos Latvijas apgabalos sabiedriskā doma attīstījās Latgalē.⁴⁶ Latgalē dzimtbūšana tika atcelta 1861. gadā. Līdz ar kapitālisma attīstību sākas zemnieku diferenciācijas process, taču vēl 70. un 80. gados tas risinās

⁴⁴ Andreja Pumpura Raksti, II. Rīgā, 1925., 207. lpp.

⁴⁵ Turpat, 398. lpp.

⁴⁶ Plašāk par sabiedriskās domas attīstību Latgalē skat. P. Laizāna un P. Zeiles rakstus «Pa latgaliešu literatūras un preses takām» krājumā «Aiz ezera balti bērzi» (Rīgā, 1958.) un «Pagātnes mantojumu vērtējot» («Karogs», 1958., 11.).

visai lēni. Pēc 1861. gada reformas smagos apstākļos, pie tam ļoti lēni, veidojās arī latgaliešu inteliģence. Latgales darbaļaudis nomāca gan carisma un poļu muižnieku, gan arī katoļu baznīcas slogs. Gadsimtiem ilgi katoļu baznīca vērsās pret katru brīvāku domu. No 19. gs. 60. gadiem līdz pat 1905. gada revolūcijai — veselus 40 gadus — Latgalē nedrīkstēja iespiest latīņu burtiem pat garīga satura darbus.

Īpaša nozīme progresīvās sabiedriski politiskās domas vēsturē Latgalē ir dzejnieka un publicista Pītera Miglinīka (1850.—1883.) darbībai, kam raksturīgas spilgtas revolucionārā demokrātisma tendences. Miglinīks dzīvoja apstākļos, kad viņa dzimtajā pusē dzīvas bija atmiņas par krievu revolucionāro demokrātu darbību. Raznočincu revolucionārā organizācija «Zemļa i voļa», gatavojot Krievijā bruņotu sacelšanos, izvērta savu darbību arī Ziemeļlatgalē.

Lasot tā laika progresīvo presi, Miglinīks iepazinās ar krievu revolucionāro demokrātu paustajām idejām. Šīs idejas ietekmēja arī viņa daiļradi. Miglinīka uzskatu un daiļrades tapšanā liela nozīme bija arī zemnieku nemieriem Latgalē, kuru aktīvs līdzdalībnieks un pat viens no vadītājiem viņš bija. Šie nemieri sasaucās ar revolucionāro situāciju Krievijā 1879.—1880. gadā.

Tāpēc Miglinīka uzskatus un daiļradi nevar apskatīt atsevišķi no šiem notikumiem. Miglinīka darbībai un dzejai ir skaidrs idejiski politisks saturs un mērķis: cīņa pret muižniecību, zemnieku interešu aizstāvēšana. Miglinīks daudz lasījis Ņekrasova dzejas, un tās ietekmē arī viņa daiļradi. Visai Miglinīka dzejai ir spilgti izteikts sabiedrisks skanējums. Tautas intereses viņam vienmēr ir pirmajā vietā. Viņš mudina nevis uz gaudām par nepanesamo dzīvi, bet uz aktīvu cīņu.

Miglinīks izsaka ciešu pārliecību, ka reiz kritīs kungu vara un vienkāršā tauta būs sava likteņa noteicēja.

Zemnieku aizstāvēt, Miglinīks publicē rakstus krievu presē. Par piedalīšanos zemnieku nemieros Miglinīku iesloga cietumā. Cietums salauz dzejnieka veselību, un drīz pēc iznākšanas no tā viņš mirst.

Pētera Miglinīka dzejai bija liela nozīme tautas revolucionarizēšanā cīņā pret apspiedējiem, muižniecību. Tiešā, agitējošā, labā valodā uzrakstītā Miglinīka dzeja stiprināja tautu tām cīņām, ko tai ceļā uz brīvību nācās izcīnīt vēlākajos gados.

Redzamākie latviešu ideālistiskās buržuāziskās filozofijas

pārstāvji 19. gs. beigās ir J. Osis, P. Zālite un rakstnieks J. Poruks.

Jēkabs Osis (1860.—1920.) bija viens no latviešu buržuāziskās ideālistiskās filozofijas ciltstēviem. Osi par savu idejisko skolotāju uzskatīja buržuāziskās Latvijas filozofijas profesori ideālisti P. Jurēvičs un P. Dāle.

Jēkabs Osis no 1877. līdz 1881. gadam studēja Tērbatā teoloģiju, bet pēc tam filozofiju un dabzinātnes. 1888. gadā par darbu «*Untersuchungen über den Substanzbegriff bei Leibnitz*» viņš iegūst filozofijas maģistra grādu. Šai pašā gadā Osis sāk strādāt Tērbatas universitātē par privātdocentu, bet drīz pēc tam par ārkārtas profesoru. 1897. gadā Maskavas universitātē Osis aizstāv doktora disertāciju «*Personālisms un projektīvisms Loces sistēmā*». 19. gs. 90. gados un 20. gs. sākumā (1893.—1905.) Osis ir Tērbatas universitātes filozofijas fakultātes dekāns. Jau 90. gados latviešu buržuāziskās aprindas viņu uzskata par savu atzītu filozofu.⁴⁷ Uz Oša filozofiskajiem argumentiem 20. gs. lielā mērā balstījās Latvijas protestantiskie teologi. J. Osis ir personālisma filozofijas aizstāvis. Izmantojot Platona un Leibnica ideālismu, kā arī Loces un Teihmillera ideālistiskās mācības, Osis apgalvo, ka istā realitāte ir psihisko centru — garīgo atomu jeb monādu sistēma. Visas pārējās parādības jeb fenomeni ir tikai atspoguļojumi šinīs monādēs. Visdrošākā realitāte esot mūsu «es». Materiālā pasaule ir tikai atspoguļojums šinī mūsu «es». Tā ir galvenokārt «es» parādība. Osis apgalvo, ka nav iespējams novilkt absolūtu robežu starp būtņi, kas apveltīta ar apziņu, un nedzīvo matēriju. Lai pārvarētu solipsismu, pie kura ved subjektīvais ideālisms un voluntārisms, Osis meklē glābiņu objektīvajā ideālismā. Mūsu «es», personas pamatā ir pāri jutekļiem un prātam stāvoša transcendentā, transsubjektīva pasaule, kas vairs nav fenomena, parādība, bet gan visu parādību subjekts. Tā Osis nonāk pie apgalvojuma par dievišķo personību kā pasaules stūrakmeni. Šis transcendentās, transsubjektīvās pasaules atsevišķiem locekļiem ir analogija ar mūsu personību. Pieredze, kas gūta no konkrētās pasaules, nevar atklāt transcendentu pasauli. Par atkarību starp pieredzi un transcendentu pasauli var runāt tikai semiotiskā nozīmē. Transcendentā pasaule, tās daļas, transcendentā «personība» tikai ar zīmēm norāda, ka

⁴⁷ «*Austrums*», 1897., 1., 67.—69. lpp.

pastāv substancionāla, īpaša, pāri prātam stāvoša īstenība, bet tanī pašā laikā šī īstenība pēc Oša uzskatiem netiek atklāta.

Ar sevišķu naidu Osis vērsās pret materiālās substances atzišanu. Viņš noliedz apziņu kā objektīvās materiālās pasaules atspoguļojumu, noliedz to, ka mūsu sajūtas un jēdzieni pēc sava satura ir objektīvi un atspoguļo materiālo pasauli. Viņš noraida uzskatu, ka materiālā pasaule ir psihisko parādību pamatā. Līdz ar to Osis nonāk galējā psihofiziskā paralēlismā, pēc kura psihiskie un fiziskie fakti, kaut gan ir saistīti, tomēr nav savstarpēji atkarīgi. Apziņas substance ir tikai apzināta visu apziņas aktu un funkciju vienība. Parādības ir šīs apziņas sastāvdaļa, nosakot tās saturu, pie kam pašas parādības atrodas ārpus savstarpējās mijiedarbības. Šim ideālismam ir sveša dialektika. Izziņas teorijā tas sāk paust agnosticismu un iracionālismu, kur izziņa aprobežojas ar parādību analīzi un sintēzi. Par to, kas ir aiz apziņas parādībām, kas sastāda to būtību, varam spriest tikai pēc analogijas. Tātad parādību būtību pēc Oša uzskatiem izziņāt nav iespējams.

Viens no latviešu buržuāziskās ideālistiskās filozofijas galvenajiem balstiem 90. gados ir Pēteris Zālīte (1864.—1939.). 90. gadu sākumā, studējams filozofiju Vācijā, Zālīte uzsāk latviešu buržuāzijas karagājienu pret marksismu un zinātnisko sociālismu. 1893. gadā Zālīte Jēnas universitātē aizstāv disertāciju, iegūstot filozofijas zinātņu doktora grādu. Disertācija bija veltīta Kanta mācībai par gribas brīvību. Kantisma propagandai un aizstāvēšanai Zālīte pievērsās arī vēlākajos gados. Ar 1893. gadu viņš kļūst par «Mājas Viesa» redaktoru, kā rezultātā «Mājas Viesis» 90. gados kļūst par preses izdevumu, kas propagandē jaunkantismu un dažādi apmelo vēsturisko materiālismu.

Citīgs ideālisma aizstāvis un sludinātājs ir pseidotautiskā romantisma pārstāvis Jēkabs Lautenbahs-Jūsmiņš, kas dažādi popularizēja «senlatviešu skaistuma reliģiju». Viņš apgalvo, ka idejas ir tieksme pēc mūžīgā, bet nevis pēc tā, ko nosaka laiks, ka idejas nav atkarīgas no sava laika apstākļiem.

Pievēršanās dažādām modernām ideālisma skolām pastiprinās arī latviešu buržuāziskajā literatūrā. Jau 90. gados buržuāziskajā literatūrā aizvien noteiktāku vietu sāk iekarot pesimisma un atklāta individuālisma filozofija. Viens no šīs filozofijas spilgtākajiem pārstāvjiem ir rakstnieks Jānis Poruks (1871.—1911.). 1894. gadā Poruks uzraksta darbu «Nākotnes reliģija» («Die Religion der Zukunft»). Šinī darbā paustās filo-

zofiskās idejas nereti rod izpausmi arī Poruka daiļliteratūras darbos. Poruks aizstāv Nicšes «dzīves filozofiju», kas balstās uz spēka un «pārcilvēku» kultu, uz kungu morāles sludināšanu un tautas masu, «viduvējās cilvēības» nicināšanu. Viņš cenšas savienot platonismu ar kristietismu, Nicšes filozofiju ar Ļ. Tolstoja sludinājumiem «nepretoties ļaunumam». Cilvēku dzīves mūžīgais likums ir ciešanas, kas no jauna atgriežas un atkārtojas. Arī dievs pakļauts pesimismam, sāpēm un nepiepildāmām ilgām. Poruka pesimismā, viņa filozofiskajā koncepcijā atspoguļojas tās buržuāziskās inteligences daļas noskaņas, kas, būdama tāla no revolucionārās kustības un baidīdamās no tās, veltīgi meklēja izeju no tā idejiskā strupceļa, kurā bija nonākusī buržuāzija. Tā redzēja buržuāzijas morālo deģenerāciju, tās kultūras pagrimumu, bet izeju meklēja individuālismā, ireālajā pasaulē. Necilvēciskās antihumānās attieksmes, ciešanas, ko nesa sev līdz kapitālisms, viņu izpratnē pārvērtās par cilvēku dabas mūžīgu principu. Buržuāziskās kultūras un morāles degradācija viņu izpratnē kļuva par kultūras un morālo krīzi vispār.

Laika posmā pirms Jaunās strāvas, kā redzējām, latviešu progresīvās filozofiskās un sabiedriski politiskās domas vēsturē veidojās ievērojamas materiālisma un ateisma, kā arī antifeodālās cīņas tradīcijas. Materiālisms gan vēl nebija kļuvis par valdošo virzienu filozofiskajā un sabiedriskajā domā Latvijā. Jaunā strāva bija ne tikai iepriekšējās latviešu progresīvās filozofiskās un sabiedriskās domas likumīgs mantinieks, ar Jauno strāvu filozofiskā un sabiedriski politiskā doma pacēlās augstākā, kvalitatīvi jaunā pakāpē. Filozofijā tā bija pāreja no metafiziskā materiālisma uz dialektisko, uzskatos par sabiedrību — no ideālistiskās vēstures izpratnes uz materiālistisko. Aizvien noteiktāk atbrīvojoties no utopiskā sociālisma iezīmēm, jaunstrāvnieceki veidojas par zinātniskā sociālisma talantīgiem propagandētājiem.

JAUNĀ STRĀVA

Jaunās strāvas rašanās cieši saistīta ar kapitālisma attīstību Latvijā un tās radīto sociālo antagonismu padziļināšanos. Tā rezultātā aktivizējās strādnieku kustība. Strādnieku kustības attīstību Latvijā ietekmēja Krievijas un starptautiskā strādnieku kustība. 19. gs. 90. gados strādnieku kustībā radās jaunas, svarīgas iezīmes. Streiku kustība vērsās plašumā. Strādnieki sāk organizēties pulciņos. Strādnieku kustības ietekmē labākie demokrātiskās inteliģences pārstāvji sāk pievērsties marksismam. Organizējoties marksistiskos pulciņos, tie pievērsās marksisma propagandai. Uz šo inteliģences un vispirmām kārtām uz studentu, bet vēlāk arī uz strādnieku pulciņu bāzes tad arī izauga un attīstījās Jaunā strāva. Tā pārstāv to posmu revolucionārās kustības attīstībā, kad strādnieku šķiras organizēšanās forma ir pulciņi. Šis faktors nosaka, no vienas puses, gan Jaunās strāvas vēsturisko nozīmīgumu, gan, no otras, arī tās vājās puses — nespēju savienot strādnieku kustību ar zinātnisko sociālismu. Marksisms nav dogma, un kļūt par marksistu vienā dienā nav iespējams. Marksistisko uzskatu attīstība ir process, kur nepieciešams ne tikai apgūt teorētiskās tēzes, bet ir jāprot tās lietot praktiskā darbībā. Ir jāmacās, salīdzinot iegūtās atziņas ar to revolucionāro pieredzi, kas gūta citās zemēs. Jaunstrāvnikiem bija jāiet pa sarežģītu, vēl nestaigātu ceļu. Ejot pa to un aizvien noteiktāk, plašāk un pēc tam arī dziļāk apgūstot marksismu, viņi nodibināja pirmās saites ar strādnieku pulciņiem.

19. gs. 90. gados kapitālisms Latvijā bija sasniedzis augstu attīstības pakāpi. Jau bija izveidojies spēcīgs proletariāts, kas te veidojās kā daudznāciju proletariāts. Noteicošo Latvijas rūpniecības proletariāta daļu sastāda Rīgas strādnieki. 1890. gadā Rīgā jau ir ap 16 000, bet 1900. gadā — ap 47 000 strādnieku. Gadsimta beigās Latvijā algotu strādnieku skaits sasniedz

140 000. Jāatzīmē arī strādnieku augstā koncentrācijas pakāpe Latvijas rūpniecībā. Gadsimta beigās uzņēmumos ar pāri par 500 cilvēku strādā 52% visu rūpniecības strādnieku. 19. gs. 90. gados strādnieku jautājums kļuvis par vienu no vissvarīgākajiem sociālajiem jautājumiem.

Strādnieku stāvokli Latvijā raksturo augstā strādnieku ekspluatācijas pakāpe, kā arī ārkārtīgi smagie dzīves apstākļi (12—14 stundu darba diena, virsstundu darbs, zemā izpeļņa, strādnieku aplaupīšana ar naturālās apmaksas sistēmu, dzīvokļu krīze lielākajās pilsētās). Tam vēl pievienojās politiskā beztiesība. Strādniecības kadri, kuru lielākā daļa bija nesenie ienācēji no laukiem, nebija vēl guvuši pienācīgu proletārisku rādījumu un atbrīvojušies no sīkburžuāziskās ideoloģijas. Tomēr proletariāta samērā augstā koncentrācijas pakāpe sekmē šo procesu un proletariāta organizēšanos. Visumā 80. gados proletariāts Latvijā vēl nav kļuvis par šķiru, kas pilnīgi apzinātos savus vēsturiskos uzdevumus. Tāpēc strādnieku šķiras cīņa Latvijā līdz pat 90. gadu sākumam parasti norisinās ekonomiskās cīņas ietvaros. Lai proletariāts varētu sekmīgi cīnīties pret buržuāziju un uzņemt pārējo demokrātisko spēku hegemonu lomu, tam nepieciešama sociālistiska apziņa, kā arī šķiras organizācija — kaujinieciska, revolucionāra partija, bet 19. gs. beigās proletariātam vēl savas marksistiskas partijas nav. Strādnieku pašpalīdzības kases, apbedīšanas biedrības u. c. organizācijas nevar realizēt vispārējos proletariāta šķiriskos mērķus.

Kapitālisms strauji attīstās arī lauksaimniecībā. Kapitālisma attīstība lauksaimniecībā iet pa prūšu attīstības ceļu, kam raksturīga daudzu feodālo atlieku saglabāšanās. Galvenā ekonomiskā figūra lauksaimniecībā ir muižnieks. Muižnieku saimniecībām 19. gs. beigās piederēja 48,1% no visas zemes platības. Ja pie šīs zemes pieskaita valsts un baznīcu zemes, tad zemniekiem palika tikai 39% no visas zemes. Visai ievērojams ekonomisks spēks laukos ir jau arī lielsaimnieki, kam piederēja 40% visas zemnieku zemes (Vidzemē — 92%, Kurzemē — 74%). Neskatoties uz budžu saimniecību lielo skaitu, zināma nozīme laukos vēl ir vidējam zemniekam. Visplašākais iedzīvotāju slānis laukos ir kalpi, tie sastāda 25% no visiem Latvijas iedzīvotājiem (500 000).¹

¹ Vidzemes guberņā kalpu bija 66% no visiem lauku iedzīvotājiem, Kurzemes guberņā — 72%.

Bez pretrunām starp muižniekiem un zemniekiem Latvijas laukos arvien asākas kļūst arī pretrunas starp lauku proletariātu un lauku buržuāziju. Galvenais kavēklis lauksaimniecības attīstībai ir feodālās attiecības. Lai radikāli uzlabotu zemnieku stāvokli, vajadzēja atrisināt tā laika galveno jautājumu — likvidēt muižnieku zemes īpašumu.

Tādējādi Latvijā 19. gs. beigās savijušies dažāda veida spaidi: gan kapitālistiskie, gan feodālie, gan arī nacionālie. Galvenais jautājums, uz kura pamata veidojās tā laika idejiskās strāvas, ir attieksmes pret carismu un feodālisma paliekām. Pastāvošās iekārtas galvenais balsts bija muižniecība, kā arī carisma militāri birokrātiskais aparāts, bet Latvijas apstākļos — arī vēl baltvācu buržuāzija. Latviešu buržuāzija, īpaši pilsētu buržuāzija, šī jautājuma revolucionārajā atrisināšanā nav ieinteresēta un aizvien atklātāk sāk iet pa kompromisa ceļu ar carismu un vācu baroniem.

Tā kā proletariāts visvairāk ieinteresēts galvenā sabiedrības attīstības uzdevuma atrisināšanā, tad tam bija jāklūst par pārējo demokrātisko spēku hegemonu. Lai sekmīgi veiktu šo uzdevumu, proletariātam vispirms jāatbrivojas no buržuāzijas idejiskās ietekmes un jāklūst par šķiru, kas apzinās ne tikai strādnieku kustības tuvākos, bet arī tās gala mērķus.

Plašāku cīņu par sava stāvokļa uzlabošanu Latvijas proletariāts sāka 19. gs. 70. un 80. gados. Vispirms šī cīņa izpaudās atsevišķu streiku veidā. Daudz aktīvāka tā izvērsās 90. gados, sevišķi to otrajā pusē, kad streiki sāk iegūt organizētāku raksturu. 1891. gada vasarā streiku uzsāka 300 Rīgas ostas strādnieki, protestējot pret algas pazemināšanu. Streika rezultātā tika saglabāta agrākā darba alga. 1891. gada oktobrī un novembrī notiek Liepājas ostas strādnieku nemieri, kam par iemeslu bija algas ieturēšana atlaistiem strādniekiem. Cīņā pret nemierniekiem bija iesaistīta policija. 1893. gada februārī strādnieku nemieri notika Krievu-Baltijas vagonu fabrikā. Nemieru rezultātā dažu strādnieku apcietināja. 1894. gada martā nemieri notika Rīgā Svarchofa fabrikā. 1895. gadā atkal streikoja Krievu-Baltijas vagonu fabrikas, kā arī Lomani kokzāģētavas strādnieki. 1896. gadā Rīgā streikoja Krīgsmaņa korķu fabrikas un vairāku Rīgas kokzāģētavu strādnieki. Streiku Tilica kokzāģētavā Liepājā 1896. gadā organizēja Liepājas «Strādnieku biedrības kase», kas bija izveidojusi streika fondu palīdzību sniegšanai streikotājiem. Streiks turpinājās divas nedēļas. Streiku atbalstīja arī Rīgas jaunstrāvnīki.

1896. gadā streiki jau bija organizētāki un bieži vien beidzās ar strādnieku daļēju uzvaru. Piemēram, savu prasību daļēju apmierināšanu panāca Tilica fabrikas strādnieki.

Atzīmējot 1. Maija svētkus, streiki Rīgā un Liepājā notika 1897. un 1898. gadā. Šo streiku organizēšanā piedalās arī pirmie marksistiskie strādnieku un studentu pulciņi, kā arī atsevišķi jaunstrāvniki.

Liela nozīme strādnieku kustības tālākajā attīstībā Latvijā ir Rīgas strādnieku nemieriem 1899. gada maijā, kad notiek plašas Rīgas proletariāta sadursmes ar policiju un karaspēku un izvērsās plašs streiku vilnis, kas aptver visus lielākos pilsētas rūpniecības uzņēmumus. Nemieru laikā 93 strādnieki tiek nogalināti un daudzi ievainoti. 1899. gada 1. maija dienas ir pirmās lielākās Latvijas proletariāta kaujas kristības. F. Roziņš-Āzis drīz pēc Rīgas notikumiem rakstīja: «...strādnieki teit pirmo reizi jutās kā šķira, jūta savu varu, redzēja priekš tās drebam ir valdību, ir savus tiešos izsūcējus buržujus... Zviņi nobira no strādnieku acīm, un viņi ieraudzīja savu ienaidnieku un savas vajadzības, un tagad tie vairs ātrāk nenorims, līdz visas ķēdes būs satriektas.»²

F. Roziņš norādīja, ka strādnieki nākuši pie atziņas par carisma asiņainās valdības un Baltijas buržuāzijas sadarbību, sapratuši, ka carisms apšāva latviešu strādniekus pēc buržuāzijas pieprasījuma. Apzinīgākie strādnieku kustības darbinieki sāka apzināties stipras proletariāta šķiriskās organizācijas nepieciešamību. Rīgas notikumi plaši atbalsojās pārējās Latvijas pilsētās. Maijā plašs streiks notiek Ventspilī. Ap šo pašu laiku Liepājā notiek pirmais vispārējais streiks Latvijā.

Pēc Rīgas notikumiem aizvien skaļākas kļuva balsis, kas aicināja uz cīņu par proletariāta partijas nodibināšanu. Šajā sakarā pirmais latviešu sociāldemokrātiskais izdevums ārzemēs mēnešraksts «Auseklis» 1899. gada septembrī, rakstot par Rīgas maija notikumu mācībām, norādīja: «Un šī dārgi pirktā atziņa strādniekiem tikai tad nāks par labu, kad tie būs sapratuši organizācijas lielo nozīmi un prātis pareizi izlietot šo atziņu arī darbos.»³

Marksisma izplatīšanās sākumi Latvijā meklējami 70. gadu beigās un 80. gados. Tomēr sociāldemokrātiskā literatūra, kas tolaik nāca galvenokārt no Vācijas, ieplūda niecīgā skaitā.

² «Latviešu Strādnieks», 1900., 2.

³ «Auseklis», 1899., 9.

1879. gadā par sociāldemokrātiskās literatūras glabāšanu tika apcietināts Liepājas tuvumā dzīvojošais M. Vaļeniņš. Dažās Latvijas pilsētās sociālistiskās idejas pauda arī no Vācijas ieceļojušie amatnieki un strādnieki. Taču tam visam bija tikai gadījuma raksturs, un kaut cik manāmi sabiedrisko domu tas vēl nevarēja ietekmēt. Jūtāmāk marksisma idejas Latvijā izplatās 80. gadu beigās un 90. gadu sākumā. Šinī laikā ar sociālisma idejām jau nopietnāk bija iepazīnušies daži progresīvie latviešu studenti, kuri mācījās Krievijas augstskolās Pēterburgā, Maskavā, Tērbatā.

1888. gada rudenī Tērbatā nodibinājās latviešu studentu zinātniski literāriskā biedrība, t. s. «Pīpkalonijs»⁴ (pretstatā latviešu buržuāzisko studentu korporācijai «Letonija»). Sākumā biedrības sastāvs bija visai raibs. Tanī darbojās pat teologs J. Ērmanis un citi konservatīvi vai liberāli noskaņoti studenti. Biedrības biedru skaitā bija Jānis Kovaļevskis, F. Roziņš, B. Nolle, A. Krumbergs, J. Alksnis, A. Dauge, K. Kasparsons u. c. Pulciņa dvēsele bija students Eduards Veidenbaums, kas savā 1886. gadā uzrakstītajā apcerējumā «Gabals iz tautsaimniecības» pirmo reizi latviešu literatūrā atsaucas uz marksismu; rakstā E. Veidenbaums ievieto fragmentu no K. Marksa uzrakstītajiem «I Internacionāles pagaidu statūtiem». Pīpkaloni interesējas par literatūru, aspriež Ļ. Tolstoja, H. Ibsena, G. Florbēra, F. Dostojevskā, G. Freitāga, G. Mopasāna, H. Zudermana darbus, G. Brandesa literatūrkritiskos apcerējumus. Viņi iztirzā filozofijas jautājumus un iepazīstas ar Grota un Langes filozofiskajiem sacerējumiem. Pulciņa biedri nopietni nodarbojas ar sociālistisko un marksistisko literatūru. Tā, piemēram, «pīpkaloni» «katru dienu vienu stundu» kolektīvi studē K. Marksa «Kapitālu», lasa F. Engelsa darbu «Ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanās», K. Kautska, G. Plehanova, F. Lasala darbus, Lisagarē «Parīzes Komūnas vēsturi». 1889. gadā referātu par marksismu nolasa students P. Pīpkalējs. Pulciņā tiek lasīti referāti arī par populārzinātniskiem tematiem, piemēram 4 referātus («Soda likumu vēsturiskā attīstība un viņu filozofiskais pamats», 1890. gada 21. aprīlī; «Privāts un kopējs īpašums», 1890. gada 8. septembrī; «Par moderno dueli», 1891. gada

⁴ Biedrības sanāksmes kādu laiku notika teoloģijas studenta P. Pīpkalēja dzīvoklī, kurš iestājās latviešu studentu zinātniski literārajā biedrībā 1889. gadā. Pīpkalējs bija ateists, kas teoloģiju studējis tikai tāpēc, ka no kāda muižnieka saņēma stipendiju.

4. maijā; «Vairāk gaismas!», 1891. gada 21. septembrī) nolasa E. Veidenbaums.

Kā raksta savā autobiogrāfijā P. Dauge, pirmo marksistisko literatūru viņš saņēmis no Tērbatas marksistiskā latviešu studentu pulciņa.⁵ P. Dauge atzīmē: «Stiprākie marksistiskie spēki nāca no Tērbatas. Tērbatniekiem nodibinājās jau agri saites ar krievu un poļu studentiem, pa daļai tādiem, kuri bija politiski sakompromitējušies krievu augstskolās un pārcēlušies — piespiesti vai brīvprātīgi — uz Tērbatu. Viņi bija atnesuši līdzī ziņas un arī literatūru no Plehanova, Akselroda, Deiča u. c. dibinātās «Darba atsvabināšanas grupas». Tērbatnieku rokās nonāca jau 1891. un 1892. g. atsevišķi numuri no «Neue Zeit»...»⁶

1891. gadā Tērbatas latviešu studenti sāk izdot populārziņnātnisku rakstu krājumu «Pūrs». Ar 3. burtnīcu «Pūrs» cieši saistās ar «Dienas Lapu», jo avīze uzņemas tā izdošanu. Rakstu krājumā tika ievietoti daudzi raksti par tā laika nozīmīgākajām zinātnes problēmām. Svarīga vieta tanī bija ierādīta arī dabzinātņu jaunāko atziņu propagandai. Izklāstot jautājumus, kas aptvēra dažādo zinātņu nozaru problēmas, «Pūra» redakcija lielu vērību veltīja rakstu teorētiskajai un filozofiskajai pusei. Filozofijas jautājumi aplūkoti faktiski visos nozīmīgākajos «Pūra» rakstos. Rakstu galvenais nolūks bija iepazīstināt lasītāju ar materiālistisko pasaules uzskatu. Tas tika darīts, izmantojot zinātnes jaunākās atziņas. Jau tas vien, ka rakstu krājums populārā veidā lasītājus iepazīstināja ar modernās zinātnes sasniegumiem, veicināja plašāko aprindu interesi ne tikai par dabzinātņu, bet arī par filozofijas jautājumiem. Tiesa, dabzinātņu un sabiedrisko zinātņu jautājumi tika aplūkoti arī dažos citos latviešu izdevumos — 90. gados turpināja iznākt rakstu krājums «Sēta, Daba, Pasaule», Rīgas Latviešu biedrības Ziņību komisijas rakstu krājumi, bez tam raksti par dabzinātņu problēmām tika ievietoti arī «Mājas Viesa Mēnešrakstā». Tomēr visi šie minētie izdevumi, apskatot dažādu zinātņu problēmas, pauda dažādo ideālistisko skolu uzskatus. Izņēmums zināmā mērā te bija tikai «Mājas Viesa Mēnešraksts», kurā dažkārt tika ievietoti raksti ar atklāti materiālistisku tendenci. Šādos apstākļos «Pūra» iznākšanai bija sevišķi liela nozīme.

⁵ ЦПА ИМЛ, ф. 124, оп. 1, л. 567, л. 6.

⁶ P. Dauge. P. Stučkas dzīve un darbs. Rīgā, 1958., 71., 72. lpp.

Nodoms izdot populārzinātnisku rakstu krājumu, kas būtu vērsti pret atzītajiem latviešu buržuāzijas izdevumiem, radās 1890. gada jūnijā Rīgā Zinību komisijas ārkārtējās sapulces

Rakstu krājums «Pūrs».

laikā, kad progresīvi noskaņotie studenti vienojas par populārzinātniska rakstu krājuma «Pūrs» izdošanu. «Pūrs» I sējumu redakcijas sagatavo samērā ātri, un jau 1891. gada 27. aprīli cenzūra paraksta izdošanas atļauju. «Pūrs» I sējuma pro-

gramma vēl nav stingri formulēta, ir izplūdusi, lai gan vairāku rakstu autori pauž materiālistiskas atziņas, tomēr kopumā krājumā nav vēl konsekventi ieturētas materiālistiskās līnijas.

«Pūra» I sējuma redaktors filoloģijas students J. Kauliņš izdevuma priekšvārdā, kas datēts ar 1891. gada martu, raksta: «Par rakstu saturu jāpiemin, ka viņos, par vienu vai otru ziņību runādami, esam lūkojuši vai nu aprādīt tās zinības attīstības gaitu, vai arī līdzās nostādīt pretišķas domas par to pašu jautājumu, lai lasītājs justos piespiests pats apcerēt un nosvērt šo dažādo domu strāvu vērtību, lai pārbaudīdams vingrinātu paša domāšanas spēju un svarīgākos jautājumos iegūtos patstāvīgos spriedumus.»⁷

Teorētiski izplūdis un idejiski neskaids ir «Pūra» I sējumā ievietotais J. Kauliņa raksts «Domas par vēsturi», kas izklāsta Bokla, Konta, Spensera un dažas citas socioloģiskās koncepcijas, izsakot par tām vairākas kritiskas piezīmes. Uz vēstures ideālistiskas izpratnes balstās arī J. Ērmaņa raksts «Grūti laiki». Ideālismu un reliģiju tāpat aizstāv otrs J. Ērmaņa raksts «Svētdienas rītā» un raksts «Vai dieva eksistence iz dabas pierādama?» (paraksts «r-»). No rakstiem, kas aizstāv materiālistismu, šai rakstu krājumā minams J. Alkšņa apcerējums «Vai varam starp augu un lopu valstīm nosacīt robežas?», K. Kasparsona «Atskats uz mitoloģiskiem pētījumiem», K. Siguldieša (K. Kasparsona) «Mūsu senču dvēseles». E. Veidenbauma darbs «Soda likumu vēsturiskā attīstība un viņu filozofiskais pamats» ir nozīmīgākais un teorētiskajā ziņā nobriedušākais «Pūra» I sējumā ievietotais raksts. Te jau aizsākta dažu materiālistiskās vēstures izpratnes jautājumu popularizēšana un aizstāvēšana.

Pret buržuāzisko nacionālismu ir vērsti A. Dagues raksts «Kas ir tautība?» un J. Alkšņa «Egoisms, kosmopolitisms, patriotisms», kaut gan pēc savas ievirzes tie proletāriskā internacionālisma idejām ir tāli.

Idejiski daudz izturētāks un viengabalaināks ir «Pūra» II sējums.⁸ Te dažu marksisma jautājumu propaganda izvērsta jau plašāk. A. Dagues rakstā «Vēstures likumi» (1892. g. janvārī) ievietoti fragmenti no K. Marksa un F. Engelsa «Komunis-

⁷ Pūrs, darināts un pielocīts ar populāri ziniskiem apcerējumiem, I. Daugaviešu apgādībā, Rīgā, [1891.], 3. lpp.

⁸ Pūrs, darināts un pielocīts ar populāri ziniskiem apcerējumiem, II. Daugaviešu apgādībā, Rīgā, 1892.

tiskās partijas manifesta» un F. Engelsa darbiem «Ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanās» un «Ludvigs Feierbahs un klasiskās vācu filozofijas gals». A. Dauge raksta, ka materiālistiskās vēstures izpratnes pamatā ir tēze, ka «visas attīstības dzineklis ir ārējie, materiālie apstākļi, un proti: 1) cilvēku gādība par dzīves uzturu un 2) gādība par pašas cilvēku sugas uzturēšanu, t. i., cilvēku sugas vairošanās».⁹ Balstoties uz F. Engelsa darbu «Ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanās», A. Dauges rakstā parādīta ģimenes formu attīstība, to izmaiņu materiālie cēloņi, privātīpašuma, šķiru un šķiru cīņas attīstība. Raksturojot ražošanas spēku un ražošanas attiecību dialektiku verdzības, feodālajā un kapitalistiskajā sabiedriski ekonomiskajā formācijā, parādot bāzes un virsbūves attiecības, A. Dauge pamatojas uz K. Marksa un F. Engelsa darbu «Komunistiskās partijas manifests», turklāt, bieži vien, nenorādot autorus, sniedz plašus burtiskus citātus no K. Marksa un F. Engelsa darbiem.

Turpretim, izklāstot «Komunistiskās partijas manifesta» 1. nodaļas «Buržuji un proletārieši» saturu, A. Dauge tanī pašā laikā apiet šī darba galvenās problēmas — kapitalistiskā ražošanas veida pretrunu analīzi, proletariāta vēsturiskās lomas pamatojumu. Viņš nepieskaras arī pārējām «Komunistiskās partijas manifesta» nodaļām. Bet, kā zināms, nodaļā «Proletārieši un komunisti» K. Markss un F. Engels pamatoja proletariāta partijas lomu, izvirzīja proletariāta diktatūras ideju, parādīja proletariāta politiskās šķiru cīņas nozīmi. Protams, cenzūras apstākļos legālajā presē šos jautājumus apgaismot bija grūti, bieži vien pat neiespējami. Tomēr tādus galvenos marksisma jautājumus kā jautājumu par proletariāta vēsturisko lomu, proletariāta šķiru cīņu, proletariāta partiju A. Dauge atšķirībā no P. Stučkas, F. Roziņa, J. Jansona-Brauna un daudziem citiem jaunstrāvniekiem nekad nav sapratis. Pieslejšoties jaunstrāvniekiem, viņš allaž palika ekonomiskā materiālisma uzskatu ietvaros. Viņa uzskatu evolūcijā ekonomiskais materiālisms bija augstākais sasniegums. Sākot ar 20. gs., A. Dauge aizvien vairāk virzās uz buržuāzisko liberālismu un atklātu ideālismu. Kaut gan darbā «Vēstures likumi» A. Dauge atzīst, ka K. Marksa un F. Engelsa vēsturiskais materiālisms «ar laiku

⁹ Pūrs, darināts un pielocīts ar populāri ziniskiem apcerējumiem, II. Daugaviešu apgādībā, Rīgā, 1892., 3. lpp.

ieņems, mazākais, tikpat ievērojamu vietu kā Darvina teorija dabas zinībā»,¹⁰ tomēr viņš pretstatā patiesajam lietu stāvoklim apgalvo, ka jaunā sabiedrības «teorija vēl nebūt nav pilnīgi izstrādāta».¹¹ A. Dauges «ekonomisms» un stihiskuma absolutizēšana sabiedrības attīstībā sevišķi skaidri redzama viņa šķiru cīņas izpratnē. Šķiru cīņu A. Dauge reducē uz ekonomisko cīņu, uz cīņu par «maizes jautājumu». «... m a i z e s j a u t ā j u m s, — raksta A. Dauge, — ir šo kustību īstais pamats, un cīņa šī jautājuma dēļ ir vēsturisko notikumu cēlonis un iemesls.»¹² Ar praktisko revolucionāro darbību A. Dauge faktiski nekad nebija saistīts. 90. gados, propagandējot atsevišķas marksisma tēzes, viņš palika «kabineta marksisma» ietvaros. 20. gs. 20. gados, kad A. Dauges renegātisms bija novedis viņu līdz buržuāziskās Latvijas ministra portfelim, viņš savu īslai-cīgo pievēršanos Marksa un Engelsa darbiem izskaidroja ar vienkāršu aizraušanos. Savā «Atmiņu grāmatā» viņš norādīja: «Un tanī laikā — tas bija pirmajos Tērbatas gados — ... es izbaudīju to cilvēku iespaidu, kas paši nekā cita ... neatzina kā vienīgi tikai ārējo, tikai «apstākļus», tikai zināmā veidā organizēto sadzīves «iekārtu» un visu lūkoja tīri materiālistiski izskaidrot kā «apstākļu produktu»... Es drīz pārvarēju ticību sociālismam ...»¹³

Protams, atsevišķu marksisma tēžu popularizēšanu vienīgi ar aizraušanos izskaidrot nevar. Būdams sīkburžuāzisko noskaņu paudējs, A. Dauge vērsās pret to iekārtu, kas apspieda un izputināja šo slāni. Viņš izmantoja atsevišķas marksisma tēzes, lai vērstos pret feodālisma paliekām, pret kapitālistiskās iekārtas «launajām pusēm». V. I. Ļeņins norādīja, ka tendence, kas rada oportunistiskos novirzienus strādnieku kustībā, rodas no tā, ka proletariāts ar tūkstoš pārejas saitēm saistīts ar savu svārstīgo kaimiņu pa labi — ar sīkburžuāziju. Viņš rakstīja: «... «legālais marksisms», «ekonomisms» un «meņševisms» ir vienas un tās pašas vēsturiskās tendences dažādas izpausmes formas ... Tādā sīkburžuāziskā zemē kā Krievija buržuāziskās revolūcijas laikmetā, jaunās Strādnieku s.-d. partijas pirmo diģļu laikmetā, šīs tendences nevarēja neizpausties daudz krāsāk, noteiktāk, spilgtāk kā jebkur Eiropā.»¹⁴ Šo V. I. Ļeņina

¹⁰ Pūrs, darināts un pielocīts ar populāri ziniskiem apcerējumiem, II. Daugaviešu apgādībā, Rīgā, 1892., 3. lpp.

¹¹ Turpat.

¹² Turpat, 13. lpp.

¹³ A. Dauge. Atmiņu grāmata. — «Burtnieks», 1927., 9., 707. lpp.

¹⁴ V. I. Ļeņins. Raksti, 13. sēj. 89., 90. lpp.

raksturojumu var attiecināt arī uz Jaunās strāvas līdzskrējējiem. A. Dauge, K. Kasparsona un citu Jaunās strāvas līdzskrējēju darbībā neapšaubāmi ir daudz kopēja ar krievu «legālajiem marksistiem» (Strūvi, Tuganu-Baranovski, Bulgakovu u. c.). Tomēr starp viņiem un krievu «legālajiem marksistiem» bija būtiskas atšķirības. Pēdējie aizstāvēja jaunkantismu un maltusismu, turpretī A. Dauge, K. Kasparsons 90. gados aizstāvēja materiālismu, vērsās pret maltusismu. Jaunkantismam A. Dauge pievēršas tikai pēc «Jaunās strāvas» laikmeta, sevišķi buržuāziskās Latvijas laikā. Piemēram, 20. gs. 20. gados, aizstāvot jaunkantiešu «ētisko sociālismu», A. Dauge rakstīja: «Sociālā taisnība nekad nenodibināsies zemes virsū, tās nodibināšana ir mūžīgs, nekad nepabeidzams uzdevums, ceļu rādošs gaišs ideāls, augsti cilvēcīgas kopdzīves ideja, kuras cēlumam jāatbilst tikpat cēliem tās realizēšanas līdzekļiem.»¹⁵

90. gados A. Dauge uzskata, ka tautas masas ir vēsturi virzītājs spēks. 20. gs. 20. gados viņš apgalvo, ka 90. gados viņam sākuši veidoties uzskati, saskaņā ar kuriem patiesais vēsturi virzītājs spēks ir izcilas personības «augstās kvalitātes cilvēks», «vadona». Viņš raksta: «Nevis ticība cilvēkam kā tādām no jauna manī uzmodās... bet gan augstas kvalitātes cilvēku lielai nozīmei, lomai un spēkam, un reizē ar to pārliecība, ka visaugstākais mūsu uzdevums dzīvē ir... visās vietās un lietās taisni šām visaugstāki kvalificētām personībām dot iespēju noteikt, lemt, vadīt un valdīt.»¹⁶

90. gados A. Dauge uzskata sevi par ateistu, uzstājas pret ideālismu, 20. gs. 20. gados renegāts A. Dauge sevi cenšas «reabilitēt» un raksta: «Es pats, kaut gan es patiesībā dvēseles dziļumos arī nemaz nebiju noliedzis reliģijas mūžīgo būtību, sirdī nebūt nebiju nicinājis un nīdis baznīcas godīgos kalpotājus, tomēr bieži, domājot uzbrūkot neīstai reliģijai... biju izteicis rupjus, netaisnīgus spriedumus.»¹⁷

Drīz pēc «Pūra» II burtnīcas iznākšanas «Dienas Lapa» 1892. gada 262. numurā ievieto recenziju par A. Dauges rakstu «Vēstures likumi». Recenzijas autors (A. S. ?) pārmet A. Dauge vienpusību un aicina savienot «galējības» — materiālismu ar ideālismu, atsaucoties uz to, ka «zinātnē daudz piemēru, kad pareizā teorija ir tā, kas samierina galējības». Pēc recenzijas

¹⁵ A. Dauge. Atmiņu grāmata. — «Burtnieks», 1927., 9., 708. lpp.

¹⁶ Turpat, 10., 803. lpp.

¹⁷ Turpat, 11., 889. lpp.

autora domām materiālistiskā vēstures izpratne izskaidro daudz, bet ne visu. Tāpēc, aplūkojot vēstures procesu, blakus materiālajam faktoram kā tikpat nozīmīgs ir jāliek subjektīvais, psiholoģiskais faktors vai «dzineklis».

Kā atbildi A. S. recenzijai A. Dauge «Dienas Lapā» publicē rakstu «Vēlreiz vēstures likumi»,¹⁸ kurā norāda, ka materiālistiskā vēstures izpratne ir cieši saistīta ar materiālistisko dialektiku. «Dialektika ir attīstības un kopsakara pētītāja zinātne, zinātne par vispārējiem kustības likumiem»,¹⁹ raksta A. Dauge. Pasaule «nav uzskatāma par gatavu, negrozāmu lietu savirkņejumu». ²⁰ Tāpat kā apkārtējā pasaule atrodas nemitīgā attīstībā, arī jēdzieni, kas ir īstenības atspoguļojums cilvēku galvās, pakļauti attīstības likumam. Tādā kārtā «dialektika izpota iedomas par absolūtām, t. i., mūžīgām, bezlaika un bezvietas idejām». ²¹ Ekonomiskais materiālisms, kā A. Dauge sauc vēsturisko materiālismu, sakarības neizdomā, bet gan atklāj tās īstenībā, pētot «lietu patieso sakaru, tiešamības sakaru, uzmeklē vispārējos kustības likumus, kas valda vēsturē». ²² Ārēji liekas, ka vēsture ir nejaušību haoss, kur saduras neskaitāmas individuālas gribas. Taču šīs individuālās gribas gala rezultātu nosaka ārējie, materiālie apstākļi. Vēsturiskais materiālisms nenoliedz ideju lomu. Pretstatā ideālismam tas atsedz ideju veidošanās avotu, atvasina idejas «no reālā materiāla celma». ²³ Ideālistiskie vēsturnieki, kuri sabiedrības attīstības avotus meklē idejās, ir «pierādījuši savu nespējību izpētīt vēstures likumus». ²⁴

Visumā A. Dauge aizstāv materiālistisko monismu pretstatā «A. S. kga» duālismam. Uzskatot materiālo faktoru un idejas par diviem sabiedrības izmaiņu avotiem, A. S. nespēj atklāt ideju avotu, un tāpēc pēc A. S. uzskatiem iznāk, ka idejas «līdzinās matērijas pasaulē kā Muhameda zārķš starp debesīm un zemi». ²⁵ A. Dauge parāda, ka duālisms gala rezultātā atzīst mūžīgu, «iedzimtu» ideju pastāvēšanu. «Duālisti tic..., —

¹⁸ «Dienas Lapa», 1892., 276., 277., 279.

¹⁹ Turpat, 276.

²⁰ Turpat.

²¹ Turpat.

²² Turpat.

²³ Turpat.

²⁴ Turpat, 277.

²⁵ Turpat, 276.

raksta viņš, — ka cilvēka gars ir absolūtu, bezlaika un bezvies-
tas ideju avots, ka viņā idejas «iedzimtas.»²⁶

Aizstāvot dažas vēsturiskā materiālisma tēzes, A. Dauge savus argumentus plašāk izklāsta 1893. gadā «Dienas Lapā» publicētajā darbā «Domas par vēsturi», kur īsumā raksturo vēsturiskā materiālisma metodi — materiālistisko dialektiku, norāda uz tautas masu lomu vēsturē un vēršas pret faktoru teoriju. Tas ir viens no pēdējiem plašākajiem A. Dauges darbiem, kur viņš popularizē materiālismu. Drīz pēc tam A. Dauge ieslid reneģātismā.

Materiālisma aizstāvēšanai veltīti arī daži citi «Pūra» II burtnīcā ievietotie raksti, piemēram, R. Jirgena «Valodas attīstīšanās», J. Alksņa «Nervu sistēmas attīstība dabā», E. Veidenbauma «Vairāk gaismas!», R [F. Roziņa] «Par ķermeņu vismazākām daļiņām»,²⁷ A. Krumberga «Psikofizika».

Propagandējot dabzinātņu jaunākos sasniegumus, cīņu pret ideālistu vērš plašumā «Pūra» III burtnīcas²⁸ rakstu autori. Šai sakarā kā nozīmīgākais minams B. Nolles raksts «Par darvinismu», Sg. [K. Kasparsona] «Dialektika» un E. Veidenbauma «Apcerējumi iz mekānikas».

«Pūra» IV burtnīcā ievietotais J. Kovaļevska apcerējums «Pirmās pamācības tautas saimniecībā»²⁹ cenšas noskaidrot dažus marksistiskās politiskās ekonomijas jautājumus. «Pūra» V, VI, VII burtnīcā ievietots K. Timirjazeva darbs «Augu dzīve».³⁰ Jāpiezīmē, ka rakstu krājumā K. Timirjazeva darbs ir ne tikai saīsināts, bet arī pašos pamatos pārstrādāts, lielu vērtību veltījot ne tikai darvinisma popularizēšanai, bet arī nīcēšanās un sociāldarvinisma kritikai.

Marksistiskie sacerējumi jau 90. gadu sākumā nonāk arī Pēterburgas universitātes latviešu studentu pulciņā. 80. gados

²⁶ «Dienas Lapa», 1892., 276.

²⁷ J. Alksnis darbā «Nervu sistēmas attīstība dabā» zemsvītras piezīmē min, ka raksta «Par ķermeņu vismazākām daļiņām» autors ir Fr. R.

²⁸ Pūrs, darināts un pielocīts ar populāri ziniskiem apcerējumiem, III. «Dienas Lapas» apgādībā, Rīgā, 1894.

²⁹ Sākot ar IV burtnīcu (Rīgā, 1895.), rakstu krājums bez līdzšinējā nosaukuma iznāk «Pūra» apgādībā. Mainās arī sējumu (burtnīcu) numerācija: ceturta burtnīca tiek pārnumurēta par pirmo, kamēr nākošā burtnīca iznāk kā piektā (1896.)

³⁰ Augu dzīve. Pēc K. Timirjazeva. Pirmā burtnīca. «Pūra» apgādībā, Rīgā, 1896.; Augu dzīve. Pēc K. Timirjazeva. Otrā burtnīca. «Pūra» apgādībā, Rīgā, 1896.; Augu dzīve. Pēc K. Timirjazeva. Trešā burtnīca. «Pūra» apgādībā, Rīgā, 1897.

Pēteris Stučka.

J. Pliekšāns—Rainis.

te darbojas P. Stučka, J. Pliekšāns. 1894. gadā Pēterburgas latviešu labdarības biedrībā referātu «Par nabadzību» nolasa aktīvs Pēterburgas latviešu studentu pulciņa biedrs P. Dauge. Referāts ir populārs K. Marksa «Kapitāla» I sējuma izklāsts. Referāta noraksts izplatījās vairāku Rīgas un Liepājas fabriku strādnieku vidū. 90. gados Pēterburgas latviešu studentu pulciņa biedrs J. Vāgners uzraksta brošūru politiskajā ekonomijā «Par nodokļiem», ko cenzūra aizliedza izdot.³¹ P. Dauge, vērtējot šī pulciņa dalībniekus, rakstīja: «... nedz J. Vāgners, pulciņa vadītājs... nedz inženieris Eihvalds un Jurjāns, nedz... Kārlis Skare u. c. ir proletariāta cīņai kaut ko nopietnu devuši, pa lielākai daļai pārvērzdamiem godīgos miētpilsoņos. Vienīgi inženieris Grandans, latgalietis, ņēma aktīvu dalību 1905. gada revolūcijā Rīgā, bet drīz pēc tam mira, palikdams uzticīgs savai partijai.»³²

³¹ Brošūras manuskripts atrodas Centrālajā valsts vēstures arhīva Ļeņingradā.

³² P. Dauge. P. Stučkas dzīve un darbs. Rīgā, 1958., 71. lpp.

Maskavas studentu pulciņā 90. gados rosīgi darbojās J. Jansons. Pulciņa darbā piedalījās arī mediķis P. Vīgners, kas 1905. gadā par līdzdalību revolūcijā notiesāts uz nāvi, bet izglābies, emigrējot uz Ameriku, E. Rolavs, vēlākais latviešu meņševiku vadītājs P. Kalniņš un vēlākais buržuāziskās Latvijas valsts prezidents G. Zemgals. E. Rolavs 1895. gadā saistījās ar Maskavas «Strādnieku savienību», tomēr vēlāk, emigrācijā, pieslējās eseriem. No Maskavas pulciņa biedriem paliekoša nozīme latviešu progresīvās sabiedriskās domas vēsturē ir vienīgi J. Jansonam.

Proletariāta politiskās un idejiskās atmodas veicināšanā izšķiroša nozīme bija pirmajiem strādnieku pulciņiem Liepājā un Rīgā. Liepājas strādnieki ideju par organizēšanos pulciņā izteica jau 1890. gadā. Atmiņās par pirmajiem nodomiem organizēt Liepājas strādniekus pulciņa biedrs Jānis Driega rakstīja: «Bijām 10 cilv., kas jau 1890. gadā sākām pirkt katrs pa grāmatai un savā starpā mainīt. No dieva tikām vaļā ar Heines, Darvina, Hekeļa un citu palīdzību. 1891. un 1892. gados debates gāja visur mutiski, un tikai nedaudzi, kas drusku vāciski prata, apmainīja savā starpā labākās grāmatas. 1893. g. svinējām, kaut arī neliels pulciņš, Liepājā pirmo maiju, kurā E. Rolavs uzstājās ar diezgan sirsnīgu runu. Pēc tam [pulciņā — P. L.] sāka dzīvāku dalību ņemt vecākie skolnieki, un skolotāji Ratenieks un Krūms sāka sagatavot par referātam. Tā parādījās lekcijas par Darvina «Cilvēka izcelšanos» un Dodeļa «Mozus vai Darvins?»... Brošūras tika latviski tulkotas, lasītas pulciņos priekšā... Vēlāku parādījās arī Ed. Veidenbauma dzejas manuskriptā, tās tika desmitiem eksemplāros pārrakstītas un laistas apkārt...»³³

Liepājas strādnieku marksistiskie pulciņi izveidojās 1893. gadā. Ap šo laiku savus pulciņus nodibināja būvstrādnieki, tirdzniecības ostas krāvēji, Vikandera korķu fabrikas, Bekera drāšu fabrikas un dzelzceļa darbnīcu strādnieki. Pulciņus organizēja un vadīja paši strādnieki, piemēram, zvejnieks M. Kašis, mašīnists H. Cinovskis, korķu fabrikas strādnieks F. Liepiņš, būvstrādnieks J. Driega. Pulciņus organizēja arī skolu jaunatne. 1893. gadā J. Jansons apvieno skolnieku pulciņus vienā, kas pēc tam apvienojās ar diviem strādnieku pulciņiem. Apvienotais pulciņš noorganizēja bibliotēku. Bibliotēka atradās tās vadītāja M. Krūma dzīvoklī. 1894. gadā J. Jansons

³³ Proletāriskā revolūcija Latvijā, I. [Maskavā, 1924.], 41. lpp.

nogādā uz Liepāju daļu no literatūras, ko 1893. gadā no ārzemēm bija atvedis J. Pliekšāns. Tā bija vērtīgs papildinājums bibliotēkai. J. Jansons nogādā uz Liepāju arī F. Engelsa darbu «Anti-Dirings» un iesaka to lasīt skolniekiem un strādniekiem, pats piedalīdamies šī darba popularizēšanā un izskaidrošanā. Liepājas pulciņus bieži apciemo arī studenti F. Roziņš un A. Sprūde. 1894. gadā liepājnieku bibliotēkā jau ir ap 400 vienību, galvenokārt zinātniski un populārzinātniski darbi. Lai papildinātu grāmatu fondu, tiek vākta biedru nauda 20 kapeikas mēnesī. Tādējādi 1894. gadā izveidojās «Strādnieku bibliotēkas kase».

Dora Stučka-Pliekšāne.

Bibliotēku vajadzēja papildināt ar marksistisku un sociāldemokrātisku literatūru. Liepājas pulciņu biedri ar tvaikoņu «Elita» un «Hanza» mašīnistu K. Štrangmaņa un V. Ratmaņa palīdzību noorganizēja vairākus nelegālās literatūras transportus no ārzemēm. Literatūru no ostas uz pilsētu palīdzēja nogādāt ostas strādnieki P. Penke un J. Stroke. Pirmo sūtījumu M. Krūms saņēma 1894. gada rudenī. Kad 1895. gadā M. Krūms pārcēlās uz Iekškrieviju par mājskolotāju, bibliotēka nonāca J. Pūces pārziņā. 1896. gada pavasarī ar K. Štrangmaņa starpniecību no Lībekas tiek saņemti vēl 3 nelegālās literatūras sūtījumi, ap 40 izdevumu, kas pulciņam izmaksā 35 rubļus. Pirmo no tiem bija pasūtījis J. Pelūde, un tas bija nododams P. Stučkam, otrais sūtījums bija domāts liepājniekiem, bet trešais — Rīgai.

Ar šiem literatūras transportiem latviešu strādnieki saņēma avīzes «Neue Zeit» 1895. gada komplektu, darbus «Vācu revolūcija», «Erfurtes programma», F. Engelsa darbus «Sociālisma attīstība no utopijas par zinātņi», «Ludvigs Feierbahs un

klasiskās vācu filozofijas gals», A. Bebeļa «Sieviete un sociālisms», G. Plehanova «Anarhisms vai sociālisms?». Literatūras izplatīšanu pārzināja J. Driega.

1896. gada jūnijā E. Rolavs Maskavas «Strādnieku savienības» uzdevumā organizēja nelegālās literatūras transportu uz Maskavu caur Liepāju. Tika nodibināti sakari ar V. Bonču-Brujeviču, kurš tolaik dzīvoja Cīrihē. Viņa adresi E. Rolavam iedeva «Strādnieku savienības» biedrs Siņicins. V. Bončs-Brujevičs Cīrihē sagādāja galvenokārt krievu izdevumus. Kā jaunstrāvniecek lietas izmeklēšanā liecināja J. Pūce, lai noorganizētu literatūras transportu uz Krieviju, ar P. Stučkas un citu Rīgas un Tērbatas jaunstrāvniecek starpniecību tika nodibināti sakari ar Vācijas pavalstnieku Milleru,³⁴ kas, pēc J. Pūces liecības, bijis Vācijas Sociāldemokrātiskās strādnieku partijas biedrs. Millers devies uz Vāciju un Lībekā (Mitelštrāsē 30) noorganizējis nelegālās literatūras noliktavu. V. Bončs-Brujevičs literatūru no Cīrihes pasūtīja uz šo noliktavu. Liepājā no Lībekas tika saņemti vēl 2 literatūras transporti. Viens no tiem tika nogādāts uz Rīgu, bet otru 1896. gada oktobrī E. Rolavs nodeva Maskavas «Strādnieku Savienības» biedriem Siņicinam un Korčaginam.

1897. gadā divus nelegālās literatūras transportus saņēma Rīgas Politehniskā institūta pulciņš.

Liepājā un Rīgā nonāca arī V. I. Ļeņina darbi. Tā, piemēram, Liepājas pulciņos, kā arī Rīgas Politehniskā institūta pulciņos bija pazīstami V. I. Ļeņina darbu «Kas tie tādi «tautas draugi» un kā viņi karo pret sociāldemokrātiem?» un «Narodņicisma ekonomiskais saturs un tā kritika Strūves kga grāmatā» hektografēti izdevumi.

Daļa no Latvijā saņemtās nelegālās literatūras (piemēram, «Komunistiskās partijas manifests», «Erfurtes programma» u. c.) tika tulkota un izplatīta hektografētos izdevumos. Tas bija iespējams pēc tam, kad J. Driega Liepājas pulciņa vajadzībām bija iegādājies hektogrāfu.

Atceroties latviešu nelegālās sociāldemokrātiskās preses sākuma periodu, Jānis Rainis tā raksturo lielo ietekmi, kāda bija nelegālajiem hektografētajiem izdevumiem un lapiņām: «To jau nemaz nevar iedomāties, ar kādām sirds trīsām, ar

³⁴ Izdevuma «Proletāriskā revolūcija Latvijā», I [Maskavā, 1924.] 92. lpp. redakcijas piezīmē izteikta doma, ka Millers ir Liepājas jaunstrāvniecek E. Minke.

kādu laimīgu uztraukumu katra tāda lapiņa tika saņemta kā skrejošs evaņģēlijs! Un ar kādu uztraukumu un sajūsmu viņas tika rakstītas un pavairotas ar visnepilnīgākiem hektogrāfiem. No lapiņu tintes rokas tapa zilas, tā bija nozieguma zīme. Un ar kādām briesmām šos noziedzības augļus ieraudzīja godīgi pilsoņi.»³⁵

Liepājas pulciņi regulāri rīkoja sanāksmes, kas ziemā notika strādnieku dzīvokļos, bet vasarā Liepājas apkārtņē. Kādā no pulciņa sanāksmēm lauku mājās 1896. gadā piedalījās ap 200 cilvēku. Studenti J. Jansons, F. Roziņš, E. Rolavs un citi nolasīja referātus, iztirzāja filozofijas, politiskās ekonomijas, sociālisma jautājumus. Sākot ar 1893. gadu, Liepājas strādnieku pulciņi regulāri atzīmēja 1. Maija svētkus. Daži no pulciņa biedriem uzsāka agitācijas darbu ostas strādniekos, nodibināja sakarus ar Liepājas apkārtnes zvejniekiem un kalpiem. Pulciņu biedri atbalstīja streikotājus. Kad 1896. gadā uzliesmoja streiks Tilica fabrikā, tā pabalstīšanai pie «Strādnieku bibliotēkas kases» liepājnieki nodibina «Streiku biedrības kasi». 1896. gadā Liepājas pulciņā tiek izvirzītas domas par apvienošanos ar Pēterburgas «Cīņas savienību strādnieku šķiras atbrīvošanai».³⁶

Pulciņi dibinājās arī vidējās mācību iestādēs Kuldīgā un Jelgavā. Kā atceras V. Dermanis,³⁷ daži Kuldīgas skolotāju

Ernests Rolavs.

³⁵ J. Rainis. Dzīve un darbi, XI, Rīgā, 1931., 312. lpp.

³⁶ ЦГИАМ, ДП ОО, ф. 102, 1898, л. 6ч, 2768, л. 3.

³⁷ V. Dermanis. Kuldīgas skolotāju semināra audzēkņu soc. dem. organizācija. 1896.—1897. g. — Proletāriskā revolūcija Latvijā, I, [Maskavā, 1924.], 64. lpp.

semināra audzēkņi jau 1895. gadā lasīja K. Marksa «Par politiskās ekonomijas kritiku», G. Plehanova «Kā attīstīties monistiskais uzskats par vēsturi», K. Kautska darbus, žurnāla «Neue Zeit» rakstus. 1896. gadā Kuldīgas skolotāju seminārā nodibinājās nelegāls pulciņš, kas apvienoja ap 30 audzēkņu. Semināristi E. Muskats un M. Briedis bija saistīti ar Liepājas pulciņiem un saņēma no tiem arī nelegālo literatūru. Kuldīgas semināristu pulciņš izdeva nelegālu žurnālu rokrakstā «Brīvība» ar moto: «Bez pašas ķeizara majestātes Visaugstākās atļaujas». Iznāca pavisam 6 žurnāla numuri, katrs no tiem bija 100 lapušu biezs. Žurnālā tika ievietoti zinātniski un sabiedriski apcerējumi, stāsti, dzejoļi, skolotāju semināra hronika.

1895. gada 5. augustā bija miris F. Engelss. Jelgavas skolnieku un inteliģences pulciņa sanāksmē J. Jansons referēja par proletariāta izcilā vadoņa dzīvi un darbību, parādot viņa filozofijas nozīmi revolucionārajā kustībā.

Nelegāli krievu, poļu un lietuviešu studentu pulciņi jau 80. gadu beigās un 90. gados nodibinājās Rīgas Politehniskajā institūtā. Te mācījās vairāki krievu studenti, kas par revolucionāro darbību bija izslēgti no Pēterburgas un Maskavas universitātēm. Viņi tad arī parasti bija šo pulciņu vadītāji. 1887. gadā Politehnikumā noorganizējās revolucionārs studentu pulciņš V. Kurnatovska vadībā, kas nodibināja sakarus ar Pēterburgas un Maskavas studentu pulciņiem. Cits pulciņš, kas nodibinājās 1891. gadā un ko vadīja V. Ulrihs un V. Gorbáčovs, saistījās ar vienu no Pēterburgas sociāldemokrātiskajām grupām. Sākumā pulciņi savu darbību izvērsa studentu vidū, bet pakāpeniski to darbības ietvari paplašinājās. Tomēr daži no pulciņiem arī 90. gadu vidū un otrajā pusē vēl nebija brīvi no narodņicisma ideoloģijas.

Ar nelegālajiem strādnieku pulciņiem Rīgas Politehniskā institūta studentu pulciņi 90. gadu pirmajā pusē saistīti vēl visai vāji un neregulāri. Sakarus ar strādnieku pulciņiem Rīgas Politehnikuma studentu pulciņš nodibina 1896. gadā.

90. gadu vidū institūtā plaši izplatījās marksistiskā literatūra. Kā liecina kāda studenta vēstule, kas bija nonākusi varas orgānu rokās, 1895. gada 25. novembrī Rīgas Politehnikumā notika «Studentu bibliotēkas» locekļu sanāksme. Sanāksmē piedalījās 82 cilvēki, kuri noklausījās referātu «Apskats par strādnieku kustību Eiropā pēdējos 10 gados».³⁸

³⁸ ЦГИАМ, ДП ОО, ф. 102, 1898, оп. 226, д. 3ч, 31, л. 41.

1898. gada 29. aprīlī Vidzemes guberņas žandarmērijas pārvaldes priekšnieks ziņo, ka 1896. gadā Rīgas Politehniskā institūta students K. Monahovs saņēmis nelegālās literatūras transportu. Dažāda veida nelegālie izdevumi un brošūras glabājušies kādā no institūta rasētavām.³⁹

Jaunstrāvnīeku kratīšanas laikā atrasti ap 100 nelegālās literatūras izdevumu, to vidū K. Marksa «Kapitāls», «Pilsonu karš Francijā», F. Engelsa «Ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanās», rakstu krājums «Materiāli mūsu saimnieciskās attīstības raksturojumam», kur ievietots V. I. Leņina darbs «Narodņicisma ekonomiskais saturs un tā kritika Strūves kga grāmatā», u. c.

1896. un 1897. gadā studenti izdeva un izplatīja proklamācijas, kurās aicināja Rīgas strādniekus atzīmēt 1. Maija svētkus. Tā, piemēram, Rīgas Politehniskā institūta studentu grupas proklamācija, kas ar parakstu «Rīgas Strādnieku komiteja» latviešu un vācu valodā tika izlaista 1897. gada aprīlī un pēc policijas departamenta ziņām bija izplatīta apmēram 20 vietās, tanī skaitā Krievu-Baltijas vagonu fabrikā, Felzera fabrikā u. c., aicināja strādniekus streikot un izvirzīt prasības par darba laika saīsināšanu un darba algas paaugstināšanu. Nākošajā gadā maija proklamācijā studentu grupa jau aicināja strādniekus cīnīties ne tikai par darba apstākļu uzlabošanu, bet izvirzīja arī politiskas prasības, norādot uz nepieciešamību cīnīties par vārda un sapulču brīvību.

Kā zināms, inteliģences labāko pārstāvju pievēršanās marksismam un strādnieku kustībai vērtējama atzinīgi. Baudījuši labu izglītību, viņi skaidrāk varēja izprast sabiedrības attīstības likumus, proletariāta vēsturisko lomu. Viņi arī vieglāk spēja jaunās atziņas novadīt līdz strādniecībai, ienest tās strādnieku kustībā.

Tāpēc V. I. Leņins teica: «...inteliģenci tāpēc arī sauc par inteliģenci, ka tā visapzinīgāk, visnoteiktāk un visprecīzāk atspoguļo un izsaka šķiru interešu un politisko grupējumu attīstību visā sabiedrībā.»⁴⁰

Tādā kārtā 19. gs. 90. gados Krievijā un līdz ar to arī Latvijā veidojās divas sabiedriskas kustības: viena — stihiska, tautas kustība strādnieku šķīrā, otra — sabiedriskās domas

³⁹ ЦГИАМ, ДП ОО, ф. 102., 1898, л. 3ч, 32 лА, лл. 9, 10.

⁴⁰ V. I. Leņins. Raksti, 7. sēj. 27. lpp.

pievēršanās Marksa un Engelsa teorijai, sociāldemokrātijas mācībai.

Dažādu šķiru nostāju pret galvenajiem tā laika sabiedriskās attīstības jautājumiem, kā arī galvenās idejisko strāvu tendences samērā pilnīgi atspoguļo tā laika prese. Galvenais pastāvošās iekārtas idejiskais balsts Latvijā ir baltvācu prese (piemēram, «Rigasche Rundschau», «Düna Zeitung», «Allgemeine evangelisch-lutherische Kirchenzeitung»).

Baltvāciem paklausīgā garā raksta klerikālās «Latviešu Avīzes», kas galvenokārt pārstāv latviešu garīdzniecības aprindas, kā arī to pilsētu buržuāzijas daļu, kura visvairāk saistīta ar vācu muižniecību.

Latviešu pilsētu buržuāziju, kā arī turīgāko zemniecību pārstāv galvenokārt «Baltijas Vēstnesis» un «Balss». Tās ir aprindas, kas grupējas ap Rīgas Latviešu biedrību. Latviešu pilsētu un lauku buržuāzijas ekonomiskās intereses ap gadsimta 80. gadiem zināmā mērā ir apmierinātas. Ekonomiskā atkarība no vācu baroniem un buržuāzijas virza latviešu buržuāziju uz kompromisu ar pēdējiem. Latviešu buržuāzijas pārstāvji aizstāv carisma politiku, uzstājas pret revolucionāro kustību, denuncē šīs kustības darbiniekus, daudzos kardinālos jautājumos sāk pabalstīt vācu baronus un buržuāziju. Šo aprindu pārstāvji propagandē reakcionārus filozofiskus un sabiedriski politiskus uzskatus — pauž visatklātāko ideālismu, reliģisko tumsonību, aizstāv satrunējušo pastāvošo iekārtu. Tādējādi starp «Latviešu Avīzēm» un «Baltijas Vēstnesi» nav vairs kaut cik nopietnu domstarpību, un jau 80. gados tā pati baltvācu prese, kas agrāk nebeidza topošos latviešu buržuāziskos darbiniekus saukt par jakobiņiem un pat sociālistiem, sāk pasvītrot baltvācu un latviešu buržuāzijas interešu kopību.

«Mājas Viesis» visumā pauž sīkburžuāzijas, lauku buržuāzijas ekonomiski vājākās daļas intereses. Šis slānis stipri izjūt carisma un barona slogu, un tā stāvokli raksturo ekonomiskā nestabilitāte un svārstības. Zināma vieta «Mājas Viesī» ierādīta arī antifeodālajiem centieniem. No otras puses, aiz vispārīgām frāzēm par progresu, apgaismību un attīstību slēpjas šķiru miera sludināšana starp buržuāziju un proletariātu, atteikšanās no aktīvas revolucionāras cīņas, kosmopolitisma, filozofiskā ideālisma, bet, sākot ar 90. gadu vidu — arī jaunkantisma un maltusisma propaganda. 90. gados trūcīgajā lauku iedzīvotāju daļā plaši izplatītas ilūzijas par «savu

Janis Jansons.

Adolfs Hertelis.

kaktiņu, savu stūrīti zemes», kas, dabiski, savu atspoguļojumu rada arī «Mājas Viesī».

Pilsētu un lauku proletariāta, kā arī sīkburžuāzijas neapmierinātība ar pastāvošo iekārtu, šo aprindu protests pret buržuāziju sāk atspoguļoties tā laika demokrātiskās inteliģences uzskatos. Šī demokrātiskā inteliģence sāk grupēties ap laikrakstu «Dienas Lapa», kas kā sīkburžuāziskās opozīcijas izdevums sāk iznākt 1886. gadā.

Avīzi izdod Rīgas Latviešu amatnieku palīdzības biedrība un tās krājaizdevumu kase, kas šini laikā ir sīkburžuāziskās opozīcijas svarīgs balsts. Šī kase ir kārdinošs kumoss kredītu kārajai latviešu buržuāzijai, tāpēc tā grib nodrošināt noteicās vietas šai kasē saviem pārstāvjiem.

Iekšlietu ministrijas Galvenā preses pārvalde, atļaudama izdot jaunu latviešu laikrakstu, cer, ka tas var būt noderīgs cīņā pret iespējamiem pārējo latviešu avīžu vietējiem separātisma centieniem. Taču «Dienas Lapas» darbības attīstība,

Pauls Dauge.

nais redaktors. Arī P. Stučkas vadības laikā, vismaz sākumā, avīzes politiskā līnija vēl izplūdusi, tā izvirza abstraktus aicinājumus cīnīties par «vispārējo progresu», «vispārēju kultūru». Pamazām «Dienas Lapa» noteiktāk sāk paust tautas masu stihisko protestu. No amatnieku interešu aizstāvja laikraksts aizvien vairāk sāk pievērsties kalpu un strādnieku stāvokļa apgaismošanai. Asāk avīze sāk vērsties pret latviešu buržuāzijas savtīgajām interesēm un veikaliem, remdenību un gurdenumu svarīgajos latviešu sadzīves jautājumos. «Dienas Lapa» 1890. gada 63. numurā jau atrodams ziņojums par II Internacionāles Parīzes kongresa lēmumiem, kas aicināja atzīmēt 1. Maiju un cīnīties par 8 stundu darba dienu. Zīmīgs šai ziņā ir arī P. Stučkas raksts «Berlīnes strādnieku apsardzība saimā» («Dienas Lapa», 1890., 60).

⁴¹ Šos uzskatus jau pirms «Dienas Lapas» iznākšanas F. Bergmanis (Kalinieku Fricis) plašāk formulē darbā «Fabriku strādnieks 19. tā gadsimtā» (Rīgā, 1884.).

⁴² «Dienas Lapa», 1888., 238.

sevišķi 90. gados, gāja pavisam pretējā virzienā. «Dienas Lapa» sava pirmā redaktora F. Bergmaņa vadībā paūz sīkburžuāziskos Sulces-Deličes tipa kooperatīvā socialisma uzskatus,⁴¹ skubina kalpus un strādniekus izglītoties, lai mazinātos pretišķības starp uzņēmējiem, saimniekiem, kalpiem un strādniekiem, aicina kapitālistus un valdību veikt dažas sīkas reformas strādnieku stāvokļa uzlabošanai. 1888. gada oktobrī par «Dienas Lapas» redaktoru kļūst advokāts P. Stučka. Stājoties «Dienas Lapas» redaktora amatā, P. Stučka redakcijas rakstā «Nopietns vārds lasītājiem» sola turpināt laikraksta aizsākto līniju. «Mēs staigāsim līdzšinējo ceļu.»⁴² raksta jau-

Pauls Dauge (stāv pa kreisi) un Aleksandrs Dauge (pa labi) pie Saukas skolas; vidū stāv abu tēvs Juris Dauge.

1891. g. Stučka no «Dienas Lapas» redaktora amata aiziet, un viņa vietā par avīzes redaktoru līdz 1895. gadam ir J. Pliekšāns-Rainis. Aiziedams no redaktora pienākumiem un darbodamies par advokātu, P. Stučka joprojām paliek aktīvs «Dienas Lapas» līdzstrādnieks. Šinī laikā P. Stučka sāk iepazīties ar marksismu. Par pirmajiem rezultātiem, kas gūti, iepazīstoties ar jauno pasaules uzskatu, liecina viņa darbs «Tautas saimniecības mācības attīstīšanās», kas publicēts «Dienas Lapā» 1892. gada 236., 251., 268. numurā.

Strādnieku kustības un studentu pulciņu darbības ietekmē «Dienas Lapa», sākot ar 1892. gadu, sāk pievērsties atsevišķu marksisma jautājumu propagandai, kas drīz vien kļūst aizvien plašāka un noteiktāka. Krasāk iezīmējas norobežošanās no latviešu buržuāzijas aprindām. «Dienas Lapa» sāk rakstīt par strādnieku kustības pieredzi ārzemēs, aizstāv materiālisma

idejas, ievieto savās slejās veselus fragmentus no K. Marksa un F. Engelsa darbiem.

Ap 1893. gadu Jaunā strāva jau noformējusies. Šīs sabiedriskās kustības izveidošanos noteica tas, ka marksismam pievērsās ne vairs atsevišķi inteliģences pārstāvji, bet jau vesela latviešu demokrātiskās inteliģences grupa. Par jaunstrāvnieku vadošo centru kļūst avīze «Dienas Lapa». Atsevišķi latviešu inteliģences pārstāvji nodibina sakarus ar vācu sociāldemokrātiem. Dora Pliekšāne, kas studē Šveicē, II Internacionālās III kongresā noklausās F. Engelsa uzstāšanos. Kongresā piedalās arī V. Libknehts, A. Bebelis, P. Lafargs, E. Evelings, K. Cetkina. Kongresa noslēgumā runas izdodas noklausīties arī «Dienas Lapas» redaktoram J. Pliekšānam. Viņš iepazīstas ar A. Bebeli, kurš apgādā viņu ar marksistisko literatūru. Ar vācu sociāldemokrātiem 1893. gadā nodibina sakarus P. Dauge, kas savā autobiogrāfijā par to raksta: «Berlīnē 1893. gadā nodibināju sakarus ar vācu s. d. partiju, tur kādā no pulciņiem referēju par s. d. kustības sākumiem Latvijā, iepazīnos ar Aug. Bebeli, piedalījos reihstāga vēlēšanu kampaņā (ar propagandu), bet rudenī speciāli izgatavotajā čemodānā ar divkāršām sienām pārvedu... nelegālās literatūras transportu...»⁴³

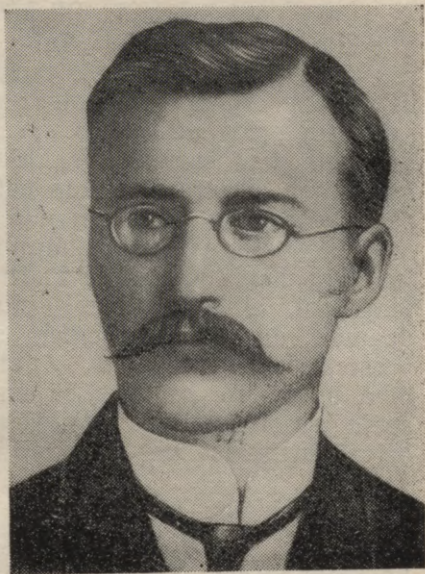
1894. gada 21. jūnijā Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas sežu laikā J. Pliekšāna dzīvoklī sapulcējās P. Dauge, J. Jansons, Jānis Kovaļevskis, A. Krumbergs, liepājnieki J. Ratenieks, V. Vērenieks u. c. Sanāksme apspriež nelegālo izdevumu izplatīšanu un nolēm, ka «Dienas Lapa» jāpārņem savā ziņā un ka rakstu krājumu «Pūrs» turpmāk izdos «Dienas Lapa». Līdz ar to «Dienas Lapa» sāk vadīt arī dabzinātņu propagandu.

1894. gada 20. decembrī «Dienas Lapas» redakcijas telpās konspiratīvi sanāca vēl viena jaunstrāvnieku sanāksme. Tajā piedalījās J. Pliekšāns, P. Stučka, K. Valters, J. Jansons, Jānis Kovaļevskis, F. Roziņš, A. Krumbergs, M. Krūms, J. Vāgners, V. Hertelis, K. Ķirpēns, Pauls (ģimnāzists), K. Šulcs, K. Brigaders. Sanāksmē apsprieda propagandas darba stāvokli uz vietām un nolēma pastiprināt nelegālās literatūras izplatīšanu un tulkošanu. Nolēma organizēt arī literatūras izplatīšanas kolportieru tīklu.

1895. gada 28. janvārī jaunstrāvnieku apspriede notika P. Stučkas dzīvoklī. Tajā piedalījās J. Pliekšāns, P. Stučka,

⁴³ ЦПА ИМЛ, ф. 124, оп. 1, д. 567, лл. 6—7.

K. Valters, J. Jansons, F. Roziņš, Jānis Kovaļevskis, K. Šulcs, J. Vāgners, L. Pauls, E. Rolavs, F. Vesmans, A. Krumbergs u. c. Apspriedes dalībnieki lēma organizatoriskus jautājumus, izvēlēja komiteju propagandas darba koordinēšanai. Par komitejas priekšsēdētāju ievēlēja P. Stučku, par kasieri J. Pliekšānu un par sekretāru K. Valteru. Komitejai uzdeva ik gadus sasaukt vietējo grupu sanākumi, koncentrēt materiālus jautājumu vakariem, vākt ziņas par aģitāciju uz vietām, pārzināt kasi. Apspriede uzdeva gādāt vietējiem pulciņiem par nelegālo literatūru. Tomēr komiteja vēl nespēja kļūt par stabilu Jaunās strāvas organizatorisko centru, un organizatoriskās funkcijas joprojām izpildīja «Dienas Lapa».

Fricis Roziņš (Āzis).

«Dienas Lapas» pievēršanās marksismam un strādnieku jautājumiem satrauc cenzūru, jo avīzes lasītāji ir galvenokārt strādnieki.⁴⁴

Iekšlietu ministrijas Galvenā preses pārvalde 1894. gada 17. martā ziņo Vidzemes gubernatoram, ka «Dienas Lapa» ir raksti (1894., 27., 29., 30., 38.), kas simpatizē tiem, kuri uzstājas pret pastāvošo iekārtu. Galvenā preses pārvalde pārmet cenzoram A. Rupertam «ne ar ko neattaisnojamu liberālismu» pret avīzi. «Ņemot vērā, ka līdzīgiem spriedumiem nav vietas cenzūrai pakļautajā avīzē, kuras lasītāju vairums ir zemnieki un pilsētas iedzīvotāju strādnieku šķira, — raksta Galvenās preses pārvaldes priekšnieks Feoktistovs, — Galvenajai preses pārvaldei ir gods pazemīgi lūgt Jūsu Augstību izskaidrot personai, kas cenēja augšminētos «Dienas Lapas» numurus... ka turpmāk līdzīgi spriedumi presē nav pieļaujami.»⁴⁵

⁴⁴ ЦГИАЛ, ф. 776, оп. 12, л. 55, лл. 119—120.

⁴⁵ Turpat, л. 119.

Tomēr redaktors J. Pliekšāns turpina un pat pastiprina aizsākto «Dienas Lapas» līniju. Uzsākot 1895. gadu, redakcijas rakstā viņš solās turpināt aizsākto ceļu. «Nav jābaidās stāties uz savām kājām, — raksta redaktors un turpina, — ... jāvēl spēja un griba apzināties sava paša vērtību, iedrošināties pašam par visu spriest, visu pārbaudīt... Augstākā laime nav panākama ikkatram vienam pašam par sevi, visa cilvēce jāved pretī laimei, lai katra persona par sevi varētu likties apmierināta. Augstākais apmierinājums ir tas, ka visas savas spējas lietojam, nevis vienīgi sevi attīstot, bet pie citiem savas spējas vingrinot, citiem palīdzot, citus paceļot. Vislielākais, nebeidzamais darbs priekš citiem strādāt ir reizē arī vislielākais personas apmierinājums — laime. Laime nav rodama bezdarbībā un mierā, bet kustībā un cenšanās... Lielākais šķērslis spēju attīstīšanai un izlietošanai, indivīda (personas) plašai, brīvai attīstībai un darbībai ir materiālie spaidi un ierobežojumi...»⁴⁶

J. Pliekšāna attiecības ar cenzoru nonāk līdz konfliktam. 1895. gada 4. martā Rīgas cenzors Ruperts lūdz Galveno preses pārvaldi ātrast iespēju atbrīvot J. Pliekšānu no redaktora pienākumiem.⁴⁷ Tas ir viens no galvenajiem iemesliem, kāpēc J. Pliekšāns 1895. gadā no «Dienas Lapas» redaktora amata ir spiests aiziet. 1895. gada beigās «Dienas Lapas» redaktora pienākumus otrreiz uzņemas P. Stučka. «Dienas Lapas» izdevējs P. Bisenieks sāk baidīties, ka avīzes slēgšanas vai sodīšanas gadījumā varētu iet zudumā viņa ieguldītie līdzekļi. Tāpēc jaunajam redaktoram P. Stučkam jāuzņemas arī materiāla līdzdalība «Dienas Lapas» izdošanā. Viņš iemaksā ievērojamu drošības naudu, līdz ar to kļūstot par vienu no laikraksta izdevējiem. Jaunajos apstākļos nenoliedzami pieaug P. Stučkas kā «Dienas Lapas» politiskā vadītāja loma. P. Stučka ir kļuvis par vienu no teorētiskajā ziņā sagatavotākajiem un nobriedušākajiem jaunstrāvnikiem. To rāda kaut vai viņa raksts «Tradejunionsi Anglijā», kas ievietots «Dienas Lapā» īsi pirms viņa stāšanās redaktora amatā.⁴⁸

P. Stučkas redakcijas laikā cenzūras žņaugi pastiprinās, tāpēc vēl plašāk jāķeras pie «Ezopa valodas». Tomēr tas nenozīmē, ka «Dienas Lapa» būtu kļuvusi mērenāka. Priekšplānā

⁴⁶ «Dienas Lapa», 1895., I.

⁴⁷ ЦГИАЛ, ф. 776, оп. 12, д. 55, л. 129.

⁴⁸ «Dienas Lapa», 1895., 188.

aizvien vairāk izvirzās strādnieku kustības praktiskās vadības, nelegālā darba nepieciešamība, nepieciešamība pāriet no propagandas uz aģitāciju. Izmantojot tikai legālās preses iespējas, šos uzdevumus veikt nav iespējams. Un tomēr marksisma propaganda «Dienas Lapā» padziļinās. Tieši 1896. gadā avīzē rodami teorētiski visdziļākie jaunstrāvninieku raksti, piemēram, tāds ir F. Roziņa darbs «Plašie uzskati»,⁴⁹ kur, izmantojot G. Plehanova 1895. gadā iznākušo grāmatu «Kā attīstījies monistiskais uzskats par vēsturi», vispusīgi tiek propagandēta K. Marksa mācība par vēstures materiālistisko izpratni. Raksta autors aizstāv dialektisko un vēsturisko materiālistismu pret «Mājas Viesu» uzbrukumiem, kritizē K. Baloža filozofiju, kur eklektiski apvienots jaunkantisms, jaunhēgelisms un maltuzisms.

1895. gadā V. I. Leņins Pēterburgā nodibināja «Cīņas savienību strādnieku šķiras atbrīvošanai». Tā bija pirmais nopietnais dīglis revolucionārai strādnieku partijai, kas balstītos uz strādnieku kustību un vadītu proletariāta šķiras cīņu. V. I. Leņina vadībā Pēterburgas «Cīņas savienība strādnieku šķiras atbrīvošanai» sāka realizēt sociālisma savienošanu ar strādnieku kustību. Tā pirmā sāka saistīt strādnieku cīņu par ekonomiskajām prasībām ar politisko cīņu pret carismu un kapitālismu. Pēterburgas «Cīņas savienība strādnieku šķiras atbrīvošanai» spēcīgi ietekmēja sociāldemokrātiskās kustības attīstību Krievijā. Arī Latvijā Pēterburgas «Cīņas savienības strādnieku šķiras atbrīvošanai» autoritāte bija liela. Ar Pēterburgas «Cīņas savienību» bija saistīts jaunstrāvninieks J. Pelūde. Ar Maskavas «Strādnieku savienību» sakarus nodibināja P. Dauge un daži citi jaunstrāvninieki.

Jaunstrāvninieki aktīvi piedalās «Jonatāna», «Pavasara» u. c. biedrību jautājumu vakaros Rīgā. Jautājumu vakari notiek arī Liepājā. Šajos vakaros pulcējās daudz strādnieku. Jaunstrāvninieku darbība jautājumu vakaros veicināja sakaru nostiprināšanos ar strādnieku masām un bija viens no līdzekļiem, kā modināt strādnieku šķiras apziņu. Jautājumu vakaros jaunstrāvninieki populārā veidā iepazīstināja strādniekus ar jaunākajiem dabzinātņu sasniegumiem, filozofijas, ētikas, pedagogijas, literatūras un tiesību jautājumiem. Jautājumu izskaidrošanā piedalījās arī Rīgas Latviešu biedrības «runas vīri», taču viņu izskaidrojumi klausītājos nerada atbalstu. Jau 1895. gadā

⁴⁹ «Dienas Lapa», 1896., 131.—136.

jautājumu izskaidrošanu savās rokās pilnīgi pārņem jaunstrāvnieki.

1895. gadā «Jonatāna» biedrība atzīmēja savas pastāvēšanas 25. gadadienu. Nodibinājusies kā strādnieku pašpalīdzības biedrība, tā vēlākajos gados sāka rūpēties arī par strādnieku izglītošanu. Taču arī 90. gados pašpalīdzībai bija ievērojama vieta biedrības darbībā. Tā, piemēram, 1895. gadā mirušo biedru mantiniekiem tā izmaksāja 4575 rubļus, biedru slimības gadījumā — 3477 rubļus, atraitņu un bāreņu pabalstiem — 237 rubļus.⁵⁰ Pamazām aktivizējās biedrības strādnieku izglītošanas darbība. Ja 1894. gadā biedrības vakarskolu apmeklēja 112 klausītāju, tad 1895. gadā — 128. 1895. gadā biedrībā bija 2779 biedri, to skaitā — 252 goda biedri. Biežāki kļūst arī jautājumu vakari. Ja 1894. gadā notika tikai 4 jautājumu vakari, tad 1895. gadā — jau 15.

Latvijas PSR Centrālajā valsts vēstures arhīvā saglabājušies materiāli par «Jonatāna» biedrības jautājumu vakariem.⁵¹ Materiālos izklāstīts «Jonatāna» biedrības jautājumu vakaru protokolu saturs. Pēc šiem materiāliem var izsekot ne tikai tam referentu lokam, kuri uzstājās jautājumu vakaros, bet arī jautājumu vakaru tematikai. Šie materiāli ļauj atšifrēt daudzu «Dienas Lapa» rakstu autorus, jo bieži vien pēc jautājumu vakariem to referāti tika publicēti jaunstrāvnieku laikrakstā.

«Jonatāna» biedrības protokolu materiāli liecina, ka personas, kuras 1897. gadā tika sauktas pie atbildības jaunstrāvnieku lietā, jautājumu vakaros no 1889. gada 29. janvāra līdz 1895. gada 8. janvārim neuzstājās, izņemot F. Birki. «Jonatāna» biedrība par jaunstrāvnieku aktīvas darbības vietu kļūst pēc 1895. gada 8. janvāra.⁵²

Galvenie jautājumu vakaru referenti bijuši P. Stučka, D. Bundža, J. Jansons, J. Pliekšāns, F. Roziņš, F. Birke, K. Sulcs, A. Krumbergs, J. Pelūde, V. Hertelis. Jautājumu vakaru tematika bija daudzpusīga un aptvēra gan filozofijas, literatūras un dabzinātņu, gan bieži vien šaurus, praktiskas dabas jautājumus. Taču gandrīz visās atbildēs un referātos, kuriem ārēji pat nebija nekāda sakara ar strādnieku jautājumu, tā vai citādi tika izvirzītas nopietnas sociālas problēmas un samērā brīvi tika propagandētas proletariāta šķiru cīņas idejas.

⁵⁰ «Dienas Lapa», 1896., 44.

⁵¹ LPSR CVVA, 4568. f., 4. apr., 3. l.

⁵² Turpat, 33.—36. lpp.

Jautājumu vakari parasti bija kupli apmeklēti. To norisī plaši apgaismo «Dienas Lapa». Tā, piemēram, avīzes 1895. gada 9. janvāra numurā atreferēts jautājumu vakars «Jonatāna» biedrībā 1895. gada 8. janvārī. Raksts parakstīts ar šifru S. (iespējams, ka tā autors P. Stučka). Jautājumu vakarā «priekšlasītājs» esot apskatījis valsts ienākumu dažādos avotus, norādot, ka «Nodokļu augstumu nosaka valsts ikreizējie mērķi, bet tie ir pilnīgi atkarīgi no zināmās valsts ikreizējiem saimnieciskiem apstākļiem». Sakarā ar ekonomisko attīstību pieaug nabadzība, un to pastiprina arī nodokļu pieaugums.

Jautājuma «Vai tiešām katra cilvēka pienākums no Jaunā gada vizītēm atpirkties mazturīgiem studentiem par labu?» apspriešanās piedalījušies 15 cilvēki, norādot, ka naudu tādās vizītēs parasti dabū korporeļi, t. i., tie studenti, kuri visvairāk naudu tērē. Tādā kārtā naudu saņemot cilvēki, kuri bieži vien «aizmirst tos, kas tumsā smok». Pabalsti visvairāk nepieciešami tautskolotājiem un trūcīgiem studentiem. Plašas debates izraisījušās par jautājumu «Kā var vislabāk tikt pie turības?» Debašu secinājums bija: «Strādniekiem un citām nabadzīgām šķirām katram par sevi šinīs laikos gan nebūs iespējams pie turības tikt», tāpēc «vienīgais līdzeklis būtu biedrošanās».

Atreferējuma nobeigumā teikts: «Turpmāk šādi jautājumu vakari tiks biežāk rīkoti. Pareizi vadīti, tie spēj atnest lielu svētību, jo klausītāji ir pa lielākai daļai apkārtējo fabriku strādnieki. Ieejas maksa nav jāmaksā.»

«Dienas Lapas» 1895. gada 12. numurā B. (acīm redzot P. Stučka — Birznieku Pēteris) atreferē jautājumu vakaru, kas noticis 15. janvārī. Ievadreferātu par darbu klausītājiem labi saprotamā valodā esot nolasījis K. Šulcs, zinātniski izskaidrojot darba un ražošanas attīstību, mantas un preču jēdzienu tautsaimniecībā. Jautājums «Vai strādniekiem der biedroties un ar kādu nolūku celt šādas biedrības» (referents P. Stučka) daļēji zīmējoties uz Pārdaugavā jaundibināmo strādnieku palīdzības biedrību bezdarba gadījumā. Biedrības nolūks esot ne tikai sniegt palīdzību slimības un bērū gadījumā, kā tas bija līdz šim, bet arī pabalstīt to, kurš «bez paša vainas palicis bez darba», kā arī «bezdarba biedriem gādāt darbu».

«Dienas Lapas» 1895. gada 30. numurā (6. februārī) A. H. atreferē 5. februāra jautājumu vakara norisi. Vakara uzstājies P. Stučka, kas izskaidrojis jautājumu par strādnieku aizsardzības likumiem pret nelaiemes gadījumiem. Nelaiemes gadījumi

visbiežāk notiekot darba devēju vainas dēļ. Lai uzlabotu drošības tehniku un likvidētu nelaimes gadījumus, nepieciešami līdzekļi, bet fabrikanti šos līdzekļus negrib dot. Tāpēc viņi ar varu jāpiespiež uzlabot drošības tehniku. Izklāstot Krievijā pastāvošos likumus par darba aizsardzību, P. Stučka atzīmējis: «Ja strādnieks sevi ievainojis, būdams neuzmanīgs no pārguruma, tad ir vainīgs darba devējs.» Referents analizējis arī tos likumus par darba aizsardzību, kuri ir spēkā Baltijā, un devis padomus, kas jā dara strādniekiem, ja notiek nelaimes gadījums darbā. Strādniekiem šādos gadījumos jārikojas kopīgi. Nepieciešama «savstarpēja palīdzības kopība, īpaši pierādījumu sameklēšanā. Nepieciešams arī par nelaimes gadījumiem un prāvām sakarā ar tiem paziņot laikrakstiem.»

12. marta jautājumu vakara atreferējumā («Dienas Lapa», 1895., 60.) divu jautājumu izskaidrojums bija veltīts sieviešu emancipācijai. J. Pliekšāns, V. Hertelis u. c., izskaidrojot jautājumus par to, vai jauna vīrieša un jaunas sievietes starpā var pastāvēt draudzība bez mīlestības un kāds labums būs no tā vīriešiem, ja sievietes būs emancipētas, norādīja, ka sieviete jāuzskata par līdztiesīgu vīrietim, «kas spēj tikpat nopietni domāt un arī priekš kaut kā augstāka iejusmināties». Tās būs nevis vīra kalpones, «bet īstas biedrenes un palīgi darbā».

1895. gada 26. marta jautājumu vakarā galvenais referents ir P. Stučka. Vakara gaitas atreferējumā («Dienas Lapa» 1895., 72., ar parakstu «A. B.») norādīts, ka P. Stučka un F. Birke, izskaidrojot jautājumu, kas ir laime, atzīmēja, ka tā ir cilvēka «vajadzību apmierināšana». Cilvēka laimes lēmējs nav kaut kāda pārdabiska vara, bet paši cilvēki. Viņi «sāk saprast, ka neviens nevar lemt, ka cilvēka dzīve būtu tāda vai citāda». Ārpus sabiedrības, sabiedriskajām attiecībām laime nevar pastāvēt, jo «īstie stāvokļa lēmēji ir sadzīves likumi». Ista cilvēka laime ir iespējama tikai nākotnes sabiedrībām, jo tikai tur «cilvēce sāks būt pati savas laimes lēmēja».

Izskaidrojot citus jautājumus, P. Stučka norāda, ka tādu problēmu kā bērnu audzināšanu var atrisināt tikai tad, ja «visi sadzīves apstākļi labotos». Jāstiprina sakari starp skolotājiem un strādniekiem. Strādnieku vidū jāizplata derīgas grāmatas un, kur vien iespējams, jādibina bibliotēkas, bet jau pastāvošās jāiekārto tā, «ka tās visiem viegli pieejamas». Jāierīko arī lasītavas, «kur noteiktās stundās dežurētu kāds jautājumu izskaidrotājs. Zinātniskie jautājumi jāizskaidro priekšlasījumos. To izskaidrošanā jāpiedalās arī skolotājiem.»

Atstātot jautājuma izskaidrošanu «Kas ir ideālisms un reālisms» 1896. gada 28. janvārī («Dienas Lapa», 1896., 24.) J. Jansons («-cis») parāda, ka sabiedrības attīstības pamats ir saimnieciskie apstākļi. Arī rakstniecība ir «katra laika un katra šķiras no saimnieciskiem apstākļiem noteikto vajadzību, centienu un uzskatu atspoguļojums». Tātad tā ir šķiriska. Katrs cilvēks «ir savu aprindu interešu aizstāvis». Tas atspoguļojas arī literatūrā. Lai pasvītrotu domu, ka literatūrai jātēlo strādnieku šķiras dzīve, J. Jansons reālismu raksturo kā strādnieku šķiras vajadzību un centienu atspoguļotāju. Viņš raksta: «Strāvu, kurā atspoguļojas viņa [strādnieka — P. L.] vajadzības un centieni, sauc par reālismu.» Šķiru sabiedrībā nevar izbeigties cīņa starp reālismu un ideālismu, jo šķiru intereses ir pretējas.

Filozofisko un sieviešu emancipācijas jautājumu izklāstam veltīts 1896. gada 11. februāra jautājumu vakars. Atreferējot jautājuma par gribas brīvību izskaidrošanu («Dienas Lapa», 1896., 37.), J. Jansons (-cis) parāda, ka nav absolūtas gribas brīvības. Gribas brīvība nav atkarīga no kaut kādiem pārdabiskiem spēkiem. Tā «tiek noteikta no ārējiem apstākļiem». 1896. gada 10. marta jautājumu vakarā apskatīti daži dabzinātņu jautājumi, arī nolasīts referāts par darbu. «Priekšlasījumā» tikusi izskaidrota «darba, ražotāja saimnieciskā darba lielā nozīme cilvēku sabiedrībās». («Dienas Lapa», 1896., 59.).

P. Stučka jau citētajā darbā «Jaunā strāva» norāda, cik liela nozīme bija jaunstrāvnieceku darbībai jautājumu vakaros, kur jaunstrāvnieceki iekaroja plašu legālu strādnieku auditoriju. No «laika nosišanas vakariem» jautājumu vakari jaunstrāvnieceku darbības rezultātā pārvērtās par nopietniem propagandas un aģitācijas pasākumiem. Seklu pārrunu vietā nāca nopietnu sociālu problēmu apspriešana. Ikvienam iesniegtajam jautājumam jaunstrāvnieceki prata piešķirt nopietnu sabiedrisku skanējumu. Ja publikas izvirzīto jautājumu nepietika, jaunstrāvnieceki paši izvirzīja savus pārrunu tematus par jēdzieniem, kas līdz tam strādniekiem bija sveši (piemēram, par šķiru cīņu, tās gala mērķi utt.). Mainījās arī jautājumu vakaru apmeklētāji. «Pārīšu» vietā, kas šos vakarus izmantoja par tikšanās vietu, solus ieņēma strādnieki.

P. Stučka atstāsta, kā «Cerības» biedrībā mācītājs V. Olavs (Plutu Vilis) uzstājās ar runu par taupību kā līdzekli, kā tikt pie turības un cilvēku vispārīgas harmonijas. Bet «jaunie» pierādīja, ka strādnieks ar taupību savu stāvokli nevar vis

uzlabot, jo mūsdienu sabiedrībā pastāv šķiru pretrīķības un šķiru cīņa. Uz to tad arī jāorientējas strādniekiem.

Strīdā ar V. Olavu, gūstot strādnieku dedzīgu piekrišanu un atbalstu, uzvarēja jaunstrāvnīeki.

Sākumā jautājumu vakaros bija iespējams brīvi pārrunāt sabiedriskas un dabzinātniskas problēmas, pārstāstīt marksistiskās brošūras, debatēs ņemt vārdu un, runājot J. Jansona vārdiem, kā ar āmuru kalt katru jautājumu, līdz no tā izšķīla marksistiskas aģitācijas dzirksteli. Protams, zālē bija arī kārtības sargi, bet arī viņi dažreiz klausījās ar lielu interesi un parasti nemaz nenojauta, ka «priekšlasītāji» apdraud «mieru un kārtību». Tomēr latviešu buržuāzijas denūciāciju rezultātā jautājumu vakaros Jaunās strāvas beigu posmā parādās citas figūras, kas cītīgi sekoja jaunstrāvnīeku darbībai.

No pilsētām Jaunā strāva nonāca uz laukiem, kur arī parādās marksistisko ideju pirmie asnī. Nozīmīga loma jauno atziņu izplatīšanā laukos bija studentiem un skolu jaunatnei, kas, pēc brīvlaika atgriežoties pilsētās, ar sajūsmu varēja ziņot, ka «visi lauki ir mūsu».⁵³

1896. un 1897. gadā jau iezīmējas pāreja no legālās darbības uz nelegālo. Par to liecina nelegālās literatūras transportu organizēšana no ārzemēm, sakaru nostiprināšanās ar strādnieku pulciņiem. Pēc P. Stučkas priekšlikuma 1896. gada pavasarī no Liepājas uz Rīgu pārnāk J. Driega, kas kopā ar D. Bundžu, E. Minki un J. Ozolu pēc Liepājas parauga noorganizēja strādnieku pulciņu Rīgā.

Aktivizējoties pulciņu darbībai gan Rīgā, gan Liepājā un Jelgavā, rodas jau praktiska vajadzība pāriet no propagandas uz aģitāciju. Iezīmējas nepieciešamība apvienot pulciņus sociāldemokrātiskā organizācijā, kas jau varētu izvīrīt uzdevumu par zinātniskā sociālisma savienošanu ar strādnieku kustību, balstītos uz zinātniski pamatotu programmu un praktiski vadītu strādnieku kustību.

Tā kā Jaunā strāva joprojām ir organizatoriski vāji noformēta, jautājums par noteiktāku darbības programmu paliek atklāts. Tiesa, jau 1895. gada janvārī sanāksmē P. Stučkas dzīvoklī tika apspriests jautājums par vienotas programmas izstrādāšanu. Tika izteikts priekšlikums par nepieciešamību balstīties uz Erfurtes programmu, tomēr konkrēts lēmums netika pieņemts.

⁵³ Proletāriskā revolūcija Latvijā, I. [Maskavā, 1924.], 22. lpp.

1896. gadā P. Stučka vairākas reizes ierodas Pēterburgā un Tērbatā, lai nodibinātu sakarus ar turienes pulciņiem.⁵⁴ Cik nu tas cenzūras apstākļos iespējams, P. Stučka «Diēnas Lapā» ievieto rakstus par strādnieku kustību. Kad 1896. gadā sākas Tilica fabrikas strādnieku streiks Liepājā, P. Stučka, neraugoties uz materiālaļājām grūtībām, nosūta streikotājiem 50 rubļus.

Aktuāls kļūst arī jautājums par nelegālās sociāldemokrātiskās literatūras izdošanu. 1896. gada jūnijā notika vadošo jaunstrāvnīeku sanāksme Jāņa un Jēkaba Kovaļevska lauku mājās Zemgalē. Kā atceras H. Punga, apspriedē piedalījās

Dāvids Bundža.

P. Stučka, J. Jansons, F. Roziņš, Jānis Kovaļevskis, P. Kalniņš, A. Krumbergs, D. Bundža, F. Vesmanis u. c. Tanī «sprieda arī par latviešu drukātavas ierīkošanu ārzemēs».⁵⁵

Tiesa, konkrēts plāns par latviešu sociāldemokrātiskās tipogrāfijas izveidošanu tika izstrādāts vēlāk — kad sākās kratišanas pie jaunstrāvnīkiem. H. Punga raksta: «Pēc kratišanām šo jautājumu atkal pacēla un šoreiz izšķīra pozitīvi. Tika nolemts, lai Dāvids Bundža un es bēgam uz ārzemēm, kur nonākot mums piesūtīs līdzekļus drukātavas ierīkošanai.»⁵⁶

1896. gada 22. decembrī Rīgā telegrāfista K. Šulca dzīvoklī notika Liepājas un Rīgas pulciņu nelegāla apspriede, kurā piedalījās K. Šulcs, D. Bundža, J. Pelūde, J. Pūce, E. Minke,

⁵⁴ ЦГИАЛ, ф. 776, оп. 12, д. 55, л. 173.

⁵⁵ Revolucionārā kustība Latvijā. Atmiņas un materiāli. Rīgā, 1927., 23. lpp.

⁵⁶ Turpat.

Jānis Pelūde.

J. Driega, E. Smits, J. Straujāns, M. Ozols un A. Beters. Apspriede nolēma izteikt pārmetumu «Dienas Lapai» par to, ka tā vairs neraksta tik asi kā agrāk, nolēma vākt naudu vietējo pulciņu kasēs stipendiju izmaksāšanai studentiem — pulciņu biedriem, 1898. gadā izdot strādnieku kalendāru «Rietums», izdot populārnātniskus izdevumus, kā arī nelegālas grāmatas 2000 eksemplāros, sameklējot ārzemēs tipogrāfiju, līdz nākošajai apspriedei pārtulkot un izdot brošūru «Kas jāzina un jāiegaumē katram strādniekam» un V. I. Leņina (Uljanova) darbu «Likuma izskaidrošana par naudas sodiem, ko uzliek strādniekiem fabrikās un rūpnīcās», atstāt

atsevišķu pulciņu kases pagaidām patstāvīgas, izvēlēt J. Pūci un D. Bundžu par korespondentiem, uzdodot viņiem rūpēties par brošūru tulkošanu un pārraudzīt vietējās kases.

Tomēr arī šī apspriede nespēja ciešāk apvienot un koordinēt pulciņu darbību. Apspriedes lēmumi faktiski netika izpildīti. Jau 1896. gadā bija sākušies pirmie aresti, tiem sekoja plašas apcietināšanas 1897. gada maijā un jūnijā. Nepietiekamu kontaktu, pārpratumu un pat personīga rakstura nesaskaņu dēļ bieži vien ar «Dienas Lapas» redakcijas centru rodas domstarpības bez dziļāka principiāla pamata.

Raksturīgs šīnī ziņā ir M. Valtera — vēlākā renegāta, marksisma apmelotāja un baltemigranta — 1896. gada vasarā izvirzītais priekšlikums izdot Liepājā strādnieku kalendāru un legālu avīzi latviešu un krievu valodā, kas aizstātu «Dienas Lapu». Daži Liepājas pulciņu biedri aizstāvēja šo ideju. Ar M. Valtera un J. Pūces starpniecību minēto uzdevumu rediģēšanu piedāvāja J. Pliekšānam, kas tomēr piekrišanu nedeva. Viens no iemesliem šādai M. Valtera rīcībai bija viņa antipāti-

jas pret P. Stučku. Šīs anti-pātijas radīja P. Stučkas pamatotā neuzticēšanās M. Valteram.

Sakarā ar Jaunās strāvas ietekmes pieaugumu nemiers ar «Dienas Lapas» darbību pastiprinājās ne tikai latviešu nacionālistiskās buržuāzijas, bet arī cariskās birokrātijas aprindās. Sākās uzbrukumi jaunstrāvnikiem «Baltijas Vēstnesī» un «Mājas Viesī». Plašu polemiku pret «Dienas Lapu» 1896. gadā uzsāka «Mājas Viesis», no «plašo uzskatu» filozofijas pozīcijām apvainojot vēsturisko materiālismu uzskatu «šaurībā» un ierobežotībā. «Mājas Viesis» atklātie uzbrukumi «Dienas Lapai» saistīja žandarmērijas uzmanību. 1899. gadā «Mājas

Jānis Driega.

Viesis» vadītāji E. Platess, G. Pasītis un P. Zālīte, lai vēlreiz parādītu savas avīzes «nopelnus» cīņā pret jaunstrāvnikiem un «Dienas Lapu», iesniegumā Iekšlietu ministrijas Galvenajai preses pārvaldei šinī sakarā raksta: «Beidzot nevar neatzīmēt, ka Baloža kgs [K. Balodis — viens no «Mājas Viesis» vadītājiem — P. L.] Berlīnē 1896. gadā uzsāka plašu polemiku ar toreizējo «Dienas Lapas» redakciju, kas patiešām propagandēja marksismu. Šinī polemikā Baloža kgs centās pierādīt sociāldemokrātisko mācību nepamatotību.»⁵⁷ Rakstītājs cenšas parādīt, ka «Mājas Viesis» un citas buržuāziskās avīzes nelasa visstrādnieki un kalpi, bet turīgie slāņi, uzņēmēji, tirgotāji, budži: ««Mājas Viesis» un «Dienas Lapa»⁵⁸ nav vis tautas avīzes vecejā vārda nozīmē. Lielum lielais latviešu avīžu lasītāju

⁵⁷ ЦГИАЛ, ф. 776, оп. 12, д. 55, л. 211.

⁵⁸ Domāta avīze, kas drīz pēc jaunstrāvnieku «Dienas Lapas» slēgšanas nonāca E. Platesa un P. Zālīša rokās.

Mikēlis Kašis.

vairums nav vis lauku vai pilsētu strādnieki... bet gan lauku zemnieki — īpašnieki, tirgotāji, skolotāji, raznočinci utt. elementi.»⁵⁹

«Dienas Lapai» par strādnieku jautājumu nākas rakstīt aizvien grūtāk. Spilgti šos «Dienas Lapas» darbības apstākļus raksturo J. Jansons-Brauns: «Pastāvīgās sūdzības un denunciācijas no «māmuļnieku» lēģera bij tā satracinājušas veco cenzoru [A. Rupertu — P. L.], ka tas zem naža ņēma katru «Dienas Lapas» rindiņu: viens pēc otra tika noliegti un izņemti iz apgrozības vārdi: strādnieks, šķira, kapitāls, fabrika utt. Nelīdz vairs nekādi izgrozījumi un kara viltības, jo

pat no «Valdības Vēstneša» ņemtas ziņas (piem., pār Pēterburgas streikiem) tiek iznīcinātas ar cenzūras tinti.»⁶⁰

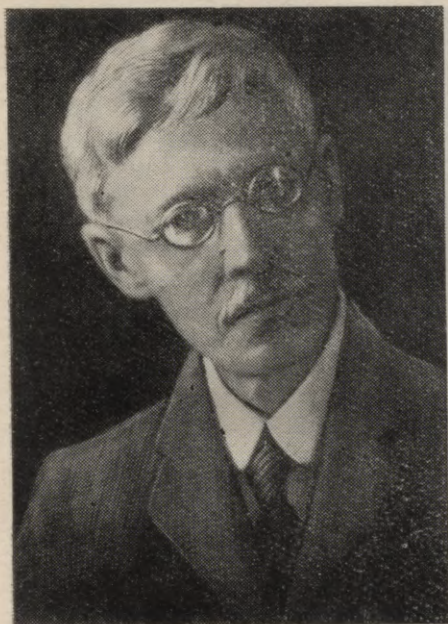
Rīgas Latviešu biedrības aprindas neapmierinās ar uzbrukumiem presē un uzsāk pret jaunstrāvnikiem denunciācijas. 1897. gada 7. jūnijā Policijas departaments Maskavas oberpoliциjmeistaram Trepovam ziņo, ka «1896. gada martā saņemtas slepenas ziņas par to, ka latviešu iedzīvotāju vidū Baltijas novadā pastāv slepena revolucionāra biedrība ar nosaukumu «Jaunā strāva»».⁶¹

1896. gada novembrī tiek apcietināti Maskavas «Strādnieku savienības» biedri Rodins, Orlovs, Siņicins, Korčagins u. c. Apcietināts tiek arī Ernests Rolavs. Lai gan E. Rolavs izmeklēšanā klusē, žandarmērijai izdodas izsekot nelegālās literatū-

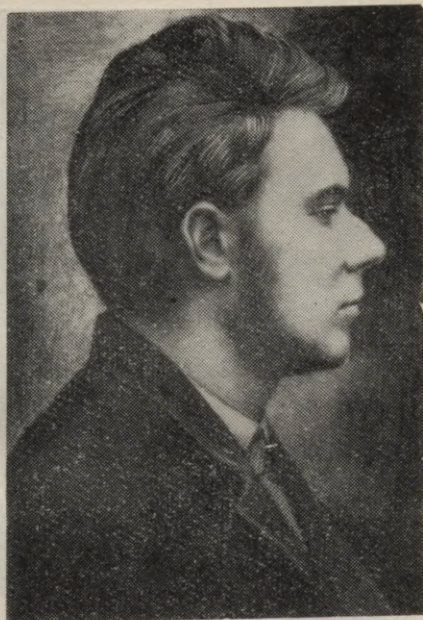
⁵⁹ ЦГИАЛ, ф. 776, оп. 12, д. 55, л. 211.

⁶⁰ Proletāriskā revolūcija Latvijā, I. [Maskavā, 1924.], 20. lpp.

⁶¹ ЦГИАМ, ф. Д 7, 1897, д. 168, л. 52.

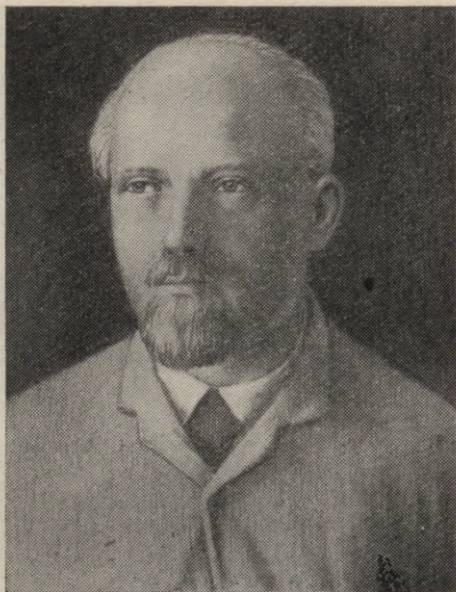
Jēkabs Kovaļevskis.

Heinrihs Cinovskis.

ras transportu, ko ar E. Rolava un J. Pūces starpniecību bija organizējuši Siņicins un Korčagins.

Tas bija viens no tiem nelegālās literatūras transportiem, kurā piedalījās Liepājas pulciņu biedri. Tajā galvenokārt bija izdevumi, ko ar G. Pļehanova atbalstu Čīrihē bija sagādājis V. Bončs-Brujevičs un pēc tam nosūtījis uz jau minēto Libekas noliktavu. No Liepājas šo literatūras transportu J. Pūce 1896. gada 11. oktobrī nogādāja uz Maskavu E. Rolavam, kas savukārt to nodeva Korčaginam un Siņicinam. Tūlīt sākās J. Pūces izsekošana. Pēdējais, neievērojot viselementārākos konspirācijas noteikumus, ieradās Rīgā, satikās ar daudziem jaunstrāvnikiem. Dabiski, ka sākās arī pēdējo izsekošana. Policijas departamenta vicedirektors Zubatovs šim nolūkam sākumā vairākus aģentus. Oktobra beigās un novembra sākumā aģenti sāk izsekot Rīgas Politehniskā institūta studentus Ludviķi Zubecki (aģentu dotā iesauka «Pensnē»), Vili Herteli

Nikolajs Ulrihs.

(«Pelēkā Hūte»), Ščerbakovu («Melnais») un dažus citus.⁶² 1896. gada beigās žandarmērija apcietina Rīgas — Orlas dzelzceļa strādnieku Jāni Ozolu.

1897. gada pavasarī sākas daudzu citu jaunstrāvnieku izsekošana. Vidzemes guberņas Žandarmērijas pārvalde sīki ziņo Policijas departamentam par izsekošanas gaitu. Tā, piemēram, 1897. gada 15. aprīļa Vidzemes Žandarmērijas pārvaldes ziņojumā uzskaitītas 26 personas, kuras tiek izsektotas, to vidū «Dienas Lapas» korektors Kārlis Viļķers («Pelēkais»), «Dienas Lapas» reportieris Dāvids Bundža («Maziņais»), Rīgas Politehniskā institūta

studenti Vilis Hertelis, Augusts Krēslis («Žokene»), Volde-mārs Grīnbergs, Jānis Priedītis («Šķivis»), zvērināta advokāta P. Stučkas palīgs Jānis Kovaļevskis («Kapteinis»), strādnieks Jānis Driega («Resnais»), zvērināts advokāts P. Stučka, Jānis Vāgners u. c.

Skaidrs, ka J. Pūce, kuram «Dienas Lapas» redakcija bija uzticējusi nelegālās literatūras transportu, rīkojās noziedzīgi. Vēl dažas dienas pirms kratīšanas J. Pūce dzīvoja Rīgā, kaut gan viņa dzīvoklī Liepājā atradās nelegālā literatūra, kuras atklāšana varētu kompromitēt pārējos biedrus. Kā atceras J. Driega: «...ar pūlēm aizdzinām viņu uz Liepāju attīrīt mājas. Policija, zināms, viņam staigāja nopakaļus, apskatīdama, pie kā viņš savas slēpjamās mantas nes glabāt. Gaidītās lielās kratīšanas notika 20. maijā Liepājā, Rīgā un citur vienā laikā. Rīgā visi bija notīrījušies, tā ka te policijas cerības ne-

⁶² ЦГИАМ, ф. Д 7, 1897, д. 168, лл. 6—8.

piepildījās, kaut gan viena otra kompromitējoša piezīme šur tur tikusi atrasta, bet apcietināts neviens netika.»⁶³

Citādi bija Liepājā. Pūce, zinādams par gaidāmo kratīšanu, nevienu nebrīdināja. Tāpēc arī Liepājā kratīšanas laikā tika atrasti kompromitējoši materiāli. 1897. gada 20. maijā (pēc v. st.) Liepājā sākās aresti. Apcietināja K. Varkali, F. Kļavu, J. Kļavu, E. Muskatu, J. Pūci, M. Valteru, J. Mākeni, E. Liepiņu, G. Saveli, E. Žagatu, K. Zivertu, H. Zivertu, J. Zivertu, H. Cinovski, E. Minki, A. Zasu, J. Stroki, M. Krūmu, J. Ratenieku, P. Penki u. c. Tā kā advokāts G. Savelis atzinās, ka vācu sociāldemokrātisko izdevumu «Vorwärts» viņš saņēmis no M. Valtera, tas drīz vien no apcietinājuma tika atbrīvots. G. Savelis atziņās demoralizējoši ietekmēja pārējos apcietinātos. Atzinās vidusskolnieki. Ar noziedzīgu valstirdību līdz pēdējam sīkumam žandarmiem ziņas par vadošajiem jaunstrāvnikiem, Liepājas pulciņu biedriem, kā arī par nelegālās literatūras transportu sniedza J. Pūce. Pārlapojot jaunstrāvnieku lietas izmeklēšanas protokolus, redzam, ka lielāko daļu no tiem sastāda tieši J. Pūces liecības. Atceroties izmeklēšanas gaitu, J. Driega «Atmiņās» raksta, ka Pūce «visu sīki bija aprakstījis, pat to, kam viņš vienu grāmatu aizdevis vai iedevis un kādu cilvēku viņš kādā dzīvoklī saticis... Pēc viņa atziņās citiem sēdošiem bija diezgan neērts stāvoklis.»⁶⁴ Būtībā viss apsūdzības raksts jaunstrāvnieku lietā balstīts uz J. Pūces liecībām. Vēl pirms Rīgas jaunstrāvnieku aresta žandarmijai pēc J. Pūces liecības bija zināmas viņu darbības detaļas. 1897. gada 25. maijā notiek kratīšana Raiņa dzīvoklī Panevēžā, kur viņš dzīvo kopš marta un strādā par advokātu. Nekā kompromitējoša žandarmi pie viņa neatrod, taču kratīšanas protokolam pievieno divus «Dienas Lapas» numurus (1896., 287., 1897., 51.), divus «Mājas Viesu» numurus (1897., 17. un 18.), 1894. gada kalendāru, vienu «Mājas Viesu Mēnešraksta» eksemplāru, žurnāla «Austrums» 1895. gada 6. numuru, kādas vācu grāmatas fragmentu, kā arī vairākas vēstules un rokrakstus.⁶⁵ Tomēr Kauņas guberņas Žandarmērijas pārvaldes priekšnieks 1897. gada 29. maijā Policijas departamentam ziņo, ka Raiņa darbība Kauņas guberņā esot nevēlama. Žandarmērijas šefa bažām gan nebija pamata, jo tas redzēja briesmas tur, kur to īstenībā nemaz nebija. Pēc

⁶³ Proletāriskā revolūcija Latvijā, I. [Maskavā, 1924.], 44. lpp.

⁶⁴ Turpat, 46. lpp.

⁶⁵ ЦГИАМ, ДП ОО, 1898, д. 14, ч. 4, л. 47.

viņa domām, «latviešu literatūras darbinieku» Raiņa un Aspazijas atrašanās Panevēžā, tā kā tiem «ir šaubīga politiskā reputācija», esot bistama, jo «lietuviešu kustībai raksturīga lietuviski latviska tendence, t. i., tendence apvienot lietuviešus un latviešus vienā tautā, vienā politiskā ķermenī vai valstī».⁶⁶ Drīz vien Raini apcietina, iesloga Panevēžas cietumā, pēc tam pārved uz Liepājas cietumu, vēlāk uz Rīgas guberņas cietumu. Jūnijā uz 8 mēnešiem tiek slēgta «Dienas Lapa». Rīgas jaunstrāvnieki jaunajām kratišanām un arestiem bija sagatavojušies, un tāpēc kompromitējošus materiālus žandarmiem parasti neizdevās atrast. P. Dauge, kurš pirms arestiem bieži bija saticies ar P. Stučku Majoros, kur abi bija apmetušies 1897. gada vasarā, sīki atstāsta gatavošanos kratišanai: «Pie viņiem [P. Stučkas vasarnīcā — P. L.] ieradās pa kādam no mūsu vecajiem draugiem — Jansons, Roziņš, J. Kovaļevskis, kuri visciešāk bija saistīti ar «Dienas Lapu», un ziņoja b. Stučkam par tekošiem notikumiem Rīgā un par visādām nelabām baumām par kratišanu un arestiem. Viena kratišana viņa pilsētas dzīvoklī jau bija notikusi sakarā ar «Dienas Lapas» aizliegšanu. Mēs tālab kopēji nolēmām iztīrīt viņa vasarnīcu no visiem kompromitējošiem materiāliem... Viens fakts man iespiedās atmiņā, proti, ka apspriedām, kur likt žurnāla «Neue Zeit» numurus, kuri viņam bija uzkrājušies. Atceros, ka mēs viņus pabāzām zem vasarnīcas ārējo sienu dēļu apšuvuma un sabāzām pa citiem slepeniem caurumiem, kurus turējām par drošiem. Man šķiet, ka kratītāji viņus tiešām nav atraduši.»⁶⁷

8. jūlijā sākās aresti Rīgā. Apcietināja P. Stučku, Jāni un Jēkabu Kovaļevskus, J. Vāgneru, K. Valteru, K. Sulcu, J. Jansonu, K. Viļķeru, K. Brigaderu. 18. jūlijā apcietināja V. Herteli, 25. jūlijā — F. Roziņu, 31. jūlijā — H. Eliašbergu, 28. septembrī — P. Kalniņu un K. Kasparsonu. Kopskaitā tika apcietināti 138 cilvēki. Daļa no viņiem tika atbrīvoti pēc pirmās pratināšanas. Tiesai nodeva 87 personas. A. Dauge uz apsūdzēto sola nenokļuva.

Nespēdams izturēt pratināšanas, cietumā pašnāvību izdarīja ārsts A. Krumbergs.

Pēc arestiem Rīgā žandarmērijai par jaunstrāvnieku darbību izdevās iegūt tikai dažus jaunus faktus. Pamatos liecības pret jaunstrāvniekiem tā bija savākusi jau pēc liepājnieku

⁶⁶ ЦГИАМ, ДП ОО, 1898, д. 14, ч. 4, л. 47.

⁶⁷ P. Dauge. P. Stučkas dzīve un darbs. Rīgā, 1958., 118. lpp.

arestiem. Pēc rīdzinieku arestiem bija iespējams noskaidrot detaļas J. Pūces liecībās. P. Stučka noliedza visu būtisko, kas varētu kompromitēt citus jaunstrāvniekus, kaut gan viņu kā «Dienas Lapas» redaktoru pratināja sevišķi rūpīgi. Nekā kompromitējoša par citiem jaunstrāvnikiem izmeklēšanā, neskatoties uz samērā biežām pratināšanām, nepateica arī Rainis. Izmeklēšanā viņš paziņoja, ka sevi par vainīgu neatzīst,⁶⁸ un sniedza tikai ziņas, kas žandarmērijai par «Dienas Lapu» jau bija zināmas, proti, kā radās jaunstrāvnieku kustība, kad tika nodibināta «Dienas Lapa», «Baltijas Vēstnesis» un Rīgas Latviešu biedrība, kā sauca «Dienas Lapas» redaktorus. Lai gan 1895. gadā Rainim un P. Stučkam bija radušās dažas personiska rakstura nesaskaņas, izmeklēšanā Rainis vīrišķīgi cenšas novērst izmeklētāju uzmanību no P. Stučkas revolucionārās darbības. Viņš cenšas iestāstīt žandarmiem, ka P. Stučka nav veicis pretvalstisku darbību un «Dienas Lapas» redaktora pienākumus 1895. gadā pēdējais esot uzņēmis tikai, lai varētu «paplašināt savu advokāta praksi».⁶⁹ Lai glābtu P. Stučku u. c. jaunstrāvniekus no soda, Rainis atbildību par «Dienas Lapas» darbību cenšas uzņemt uz sevis. Tā rezultātā izmeklēšanas slēdzienā fiksēts, ka, sākot ar 1895. gadu, kad par «Dienas Lapas» redaktoru kļuva P. Stučka, sociāldemokrātisko ideju propaganda tanī apsīka. Tas, neapšaubāmi, neatbilst patiesībai.

Izmeklēšanas procesa materiāli sniedz interesantas ziņas par jaunstrāvnieku darbību. Jau literatūras uzskaitījums vien liecina, ka jaunstrāvnieku rīcībā bijuši gandrīz vai visi nozīmīgākie K. Marksa un F. Engelsa darbi (vācu un krievu valodā), kā arī daudzi «Darba atbrīvošanas grupas» un vācu sociāldemokrātiskie izdevumi. Jaunstrāvnieku sarakstīšanās parāda, ka viņi ne tikai studēja marksistisko literatūru, bet arī meklēja ceļu, lai saistītos ar strādnieku kustību. No šiem darbiem jāatzīmē K. Marksa un F. Engelsa «Komunistiskās partijas manifesti», K. Marksa «Šķiru cīņa Francijā», «Algots darbs un kapitāls», F. Engelsa «Zemnieku karš Vācijā», «Sociālisma attīstība no utopijas par zinātni», «Anti-Dirings», «Ģimenes, privātipašuma un valsts izcelšanās», brošūra «Fridrihs Engelss par Krieviju» (V. Zasuļičas tulkojumā), V. I. Ļeņina «Likuma izskaidrošana par naudas sodiem, ko uzliek strādniekiem fabrikās un rūpniecās», G. Pļehanova «Anar-

⁶⁸ ЦГИАМ, ф. Д 7, 1897, л. 168, л. 143.

⁶⁹ Turpat, л. 146.

hisms vai sociālisms?», «Sociālisms un politiskā cīņa», «Par sociāldemokrātu uzdevumiem cīņā ar badu Krievijā», «Patvaldības jaunais aizstāvis», V. Zasuļičas «Verlēns labošanas policijas tiesas priekšā», Akselroda «Strādnieku inteliģences uzdevumi Krievijā», A. Bebeļa «Sieviete un sociālisms»,

«Komunistiskās partijas manifesta» pirmais izdevums latviešu valodā (Londonā, 1900. gadā).

V. Bonča-Brujeviča «8 stundu darba diena», V. Lībknehta «Kas ir sociāldemokrāti un ko viņi grib» un «Zināšanas ir vara, un vara ir zināšanas», J. Dīcgena «Sociāldemokrātijas nākotne», K. Kautska «K. Marksa ekonomiskā mācība» (arī latviešu valodā hektografētā izdevumā) un «Erfurtes programmas principi», H. Krauzes «Strādnieku kustība materiālistiskās vēstures izpratnes skatījumā», Šmita «Bezdarbs, tā cēloņi un novēršana» (hektografēts tulkojums latviešu valodā), hektogra-

fēta brošūra «Vai daudz mēs nopelnām?» utt. Tāpat pie jaunstrāvnikiem atrada Koļcova «Mašīnu», Varzara «Viltīgo mehāniku», kā arī brošūru «Ko Krievijas cars dara tautai». Plaši pārstāvēti Jaunās strāvas aprindās bija vācu žurnāli «Die Neue Zeit», «Vorwärts», «Neue Welt», «Sozialdemokrat», «Der Arbeiter» utt.

Nozīmīgs avotu materiāls par jaunstrāvnieku publicistisko darbību ir «Dienas Lapas» ekspedīcijas rēķini, kas pēc jaunstrāvnieku arestiem nonāca žandarmērijas rokās. Šie ekspedīcijas rēķini sniedz priekšstatu par «Dienas Lapas» līdzstrādnieku un rakstu autoru loku. Spriežot pēc honorāru apjomiem, 1895. un 1896. gadā visaktīvākais «Dienas Lapas» līdzstrādnieks bija F. Roziņš-Āzis. Samērā bieži honorārus saņēma J. Jansons-Brauns, J. Vāgners, J. Kovaļevskis, J. Vidiņš, M. Ārons, A. Alunāns.⁷⁰

Izmeklēšana Jaunās strāvas lietā ilgst pusotra gada. Apšūdzētos no cietuma izlaida 1898. gada janvārī, taču paredzot izsūtīšanu no Rīgas. Spriedums tika pasludināts tikai 1899. gada 31. martā. Spriedums bija bargs. J. Pliekšānu, P. Stučku, E. Rolavu, J. Pūci, M. Valteru, ieskaitot sodā iepriekšējo ieslodzījumu, policijas uzraudzībā uz 5 gadiem izsūtīja trimdā uz Vjatkas guberņu. J. Driegam piesprieda 4 gadus trimdā, J. Jansonam un V. Hertelim — 3 trimdas gadus, un F. Roziņam piesprieda 8 mēnešus cietuma ar iepriekšējā aresta ieskaitīšanu sodā. F. Roziņam, D. Bundžam un dažiem citiem jaunstrāvniekiem izdevās emigrēt uz ārzemēm, kur viņi turpināja revolucionāro darbību.

Pēc jaunstrāvnieku arestiem sākās jauns posms Latvijas strādnieku kustībā. Pirmajā vietā izvirzījās nepieciešamība radīt nelegālu sociāldemokrātisku organizāciju un izdot nelegālu sociāldemokrātisku literatūru. Šī darba sagatavošanā nenovērtējama loma ir Jaunajai strāvai. Attīstot P. Stučkas domas par Jaunās strāvas vēsturisko nozīmi, P. Dauge raksta: «... nelegālā organizācija, par kuru b. Stučka runā pēc minētajiem [t. i., jaunstrāvnieku — P. L.] arestiem, izauga tieši iz «jaunās strāvas» rauga un bija radīta ne tikai to nedaudzo biedru rokām, kuriem bija izdevies izrauties iz žandarmērijas rokām, bet arī ar to biedru palīdzību, kuri no cietuma un trimdas aktīvi šo kustību veicināja un kuru starpā it sevišķi b. Stučka spēlēja ievērojamu lomu.»⁷¹

⁷⁰ ЦПА ИМЛ, ф. 153, оп. 1, д. 1, лл. 6—27.

⁷¹ P. Dauge. P. Stučkas dzīve un darbs. Rīgā, 1958., 117. lpp.

Pēc Jaunās strāvas sagrāves noteicošā loma sociāldemokrātiskajā kustībā Latvijā ir sociāldemokrātiskajai presei, ko ārzemēs izdeva emigrējušie jaunstrāvnieki. 1898. gada aprīlī D. Bundžas vadībā Bostonā iznāk mēnešraksts «Auseklis». Tas pastāvēja līdz 1901. gada rudenim. Iznāca pavisam 40 «Ausekļa» numuru.

1899. gada maijā Londonā ieradās F. Roziņš, kam lieli nopelni Rietumeiropas Latviešu sociāldemokrātu savienības izveidošanā. Savienība nodibinājās 1899. gada septembrī un izdeva mēnešrakstu «Latviešu Strādnieks». Kaut gan iznāca tikai 8 mēnešraksta numuri, zinātniskā sociālisma aizstāvēšanā un cīņā pret oportūnismu tam bija svarīga nozīme.

Jau 90. gadu beigās latviešu emigrantu vidū radās domstarpības. Jaunās strāvas līdzskrējēji, sikburžuāziskie intelekti, nesaprata marksisma revolucionāro būtību un marksismu uzskatīja par modes lietu. Daļa no šiem idejiski svārstīgajiem intelektiem (piemēram, E. Rolavs) Rietumeiropā pievērsās sikburžuāziskajam revolucionārismam. Rietumeiropas emigrantu vidū principiālas domstarpības iezīmējās jau 1898. gada otrajā pusē. Kādā no vēstulēm 1898. gada 21. decembrī E. Rolavs «Ausekļa» aizstāvēto ideju par proletariāta hegemoniju revolucionārajā kustībā nosauc par «šauru filozofiju», «strādnieku kultu». «Mēs — Eiropas sociāldemokrāti, — raksta E. Rolavs kādā vēstulē, — izšķiram personiskos pārpratumus un sākam organizēties vienā «ārzemju latviešu sociālistu pulciņā»... mums iznāca strīdi dēļ agrārā jautājuma... Tagad tas izšķirts līdz pamatam, un miers valda virs zemes, un latviešu emigrantos īsti labs prāts, vismazākais, partijas lietās.»⁷²

Tomēr domstarpības ne tikai turpinājās, bet pat pastiprinājās. 1900. gadā sakarā ar E. Rolava, M. Valtera un viņu domubiedru sikburžuāzisko revolucionāru šķeltniecisko darbību Latviešu sociāldemokrātu savienība sašķēlās, «Latviešu Strādnieks» beidza iznākt. Tomēr tas bija veicis lielu darbu proletariāta šķiru cīņas principu un marksistiskās filozofijas aizstāvēšanā. F. Roziņš un viņa biedri no Latviešu sociāldemokrātu savienības izstājās un nodibināja Rietumeiropas sociāldemokrātu savienību. 1900. gada oktobrī F. Roziņš sāk izdot žurnālu «Sociāldemokrāts», kas turpina aizstāvēt marksisma principus.

1899. gada augustā nodibinājās Rīgas sociāldemokrātiskā

⁷² ЦГИАМ, ДП ОО, 1898, л. 14, ч. 26, л. 2b.

organizācija. Sociāldemokrātiskās organizācijas dibinājās arī citās vietās. Liela nozīme to tālākajā nostiprināšanās procesā bija V. I. Ļeņina «Iskra». Jaunās strāvas aizsāktais darbs, ko vērtā plašumā emigrējušie sociāldemokrāti un sociāldemokrātiskās organizācijas Latvijā, vainagojās sekmēm — 1904. gadā nodibinājās Latvijas proletariāta partija — Latvijas Sociāldemokrātiskā strādnieku partija.

Tā tad pievēršanās revolucionārajam proletariātam un marksismam, marksisma apgūšana, cenšanās tā tēzes pielietot praktiskajā revolucionārajā darbībā radīja to jauno strāvu, kas ne tikai atsevišķos jautājumos, bet radikāli, kvalitatīvi atšķīrās no buržuāziskajiem centieniem, politikas un ideoloģijas.

Latviešu progresīvā inteliģence izkaisīta pa visu Krieviju. Tās sadarbību traucē gan atšķirības uzskatos, gan arī vienota organizatoriska centra trūkums. Ar avīzes «Dienas Lapa» iznākšanu šāds organizatoriskais centrs rodas.

Jaunās strāvas veidošanās procesā izšķirīga ietekme ir strādnieku kustības izaugsmei Latvijā. Sevišķi manāms tas kļūst 90. gados, kad strādnieku kustības ietekmē izkristalizējas arī opozicionārās inteliģences idejiskie centieni un notiek «Dienas Lapas» revolucionizēšanās. «Dienas Lapas» organizētāji un izdevēji, kuru sociālais pamats ir sīkburžuāziskās, galvenokārt amatnieku aprindas, uzskata strādniekus par savas sociālās bāzes sastāvdaļu. Turklāt jāņem vērā, ka 80. gados strādniecībā dzīvi ir sīkburžuāziskās ideoloģijas centieni un tā nav bruņota ar marksismu. 90. gados sākas proletariāta norobežošanās no buržuāzijas un sīkburžuāziskajām ilūzijām un tendencēm, tā pievēršanās marksismam.

No otras puses, augošās strādnieku kustības ietekmē notiek arī opozicionārās inteliģences tālākā attīstība. Aizvien noteicošāku lomu gūst radikālā opozicionārā inteliģence. Tas parādās arī «Dienas Lapas» redaktoru maiņā: 1888. gadā par «Dienas Lapas» redaktoru F. Bergmaņa vietā nāk Pēteris Stučka, bet 1891. gadā — Jānis Pliķšāns. «Dienas Lapas» vadība kā uz savu galveno balstu arvien vairāk orientējas uz strādniecību.

Demokrātiskajai radikālajai inteliģencei pievēršoties marksismam, šī inteliģence saistās ar augošo strādnieku kustību, dodot triecienu latviešu nacionālistiskās buržuāzijas ideoloģijai kā galvenajai idejiskajai barjerai, kas traucē marksisma izplatīšanos Latvijā. Paši apgūstot marksismu, šīs inteliģences pārstāvji cenšas novadīt tā atziņas līdz strādnieku šķīrai. Šai

posmā marksismam visumā vēl jācinās pret marksismam naidīgiem strāvojumiem ārpus marksisma. Jaunstrāvnieku darbībā līdz ar to galvenais ir teorētiska cīņa, kas priekšplānā izvirza tieši teorētiskos jautājumus (legālās preses iespēju izmantošana propagandai, nelegālās literatūras izplatīšana, jautājumu izskaidrošana jautājumu vakaros utt.), atsedzot ražošanas attīstības izšķirošo lomu kapitālisma neizbēgamās bojā ejas pamatošanā.

Jaunās strāvas vadošo kodolu veidoja P. Stučka, J. Pliekšāns, Dora Pliekšāne-Stučka, F. Roziņš, P. Dauge, J. Jansons, K. Sulcs, D. Bundža, J. Driega u. c.

Arī pēc jaunstrāvnieku arestiem Jaunās strāvas sētā sēkla dīga un auga pagrīdē Rīgas un Liepājas strādnieku vidū. Jau Jaunās strāvas darbības beigu posmā vairāki tās darbinieki izauguši par talantīgiem, izciliem marksistiem. Tāds ir, piemēram, Pēteris Stučka, Fricis Roziņš, Jānis Jansons u. c. Jaunstrāvnieku uzskatu attīstībai Jaunās strāvas darbības laikā ir zināma līdzība ar Kārļa Marksa un Fridriha Engelsa uzskatu formēšanos pagājušā gadsimta 40. gados — laika posmā līdz 1848. gada revolūcijai, kad K. Markss un F. Engelss pārgāja no revolucionārā demokrātisma uz marksismu, zinātnisko komunismu, no ideālisma uz dialektisko materiālismu (protams, spēkā pastāvojt ierunai, ka jaunstrāvnieku uzskatu veidošanās notiek citos vēsturiskos apstākļos un šai procesā galvenais teorētiskais avots viņiem ir K. Marksa, F. Engelsa, G. Pļehanova un citu marksistu darbi).

Ejot pa šo vēl nestaigātu ceļu, jaunstrāvnieki nespēj jau ar pirmajiem soļiem kļūt par nobriedušiem, konsekventiem marksistiem. Marksisma rašanās un attīstība ir process. Arī jaunstrāvnieki, veidodami savus uzskatus, mēcās, salīdzina tos ar revolucionārās kustības pieredzi, cenšas pārbaudīt iegūtās atziņas konkrētajā praksē, atmetot nepareizos buržuāziskos un ideālistiskos uzskatus. Svarīgs uzdevums ir arī dot triecienu latviešu buržuāziski nacionālistiskajai un arī sīkburžuāziskajai ideoloģijai kā galvenajam idejiskajam marksisma sekmīgas izplatīšanās šķērslim. Tā ir cīņa pret marksismam naidīgiem strāvojumiem ārpus marksisma, vai, kā norāda V. I. Ļeņins darbā «Marksisms un revizionisms», tā atbilst marksisma izplatīšanās pirmajam posmam, pirmajam pusgadsimtam, kad «marksisms cīnījās pret teorijām, kas tam bija naidīgas pašos pamatos».⁷³

⁷³ V. I. Ļeņins. Raksti, 15. sēj. 17., 18. lpp.

Kaut arī daži progresīvie domātāji, kā redzējam, marksisma tēzes propagandē jau agrāk, latviešu demokrātiskās inteliģences pievēršanās marksismam kļūst par veselu strāvu sevišķi ar 1893. gadu. P. Stučka un J. Jansons u. c. marksisma pionieri Latvijā Jaunās strāvas periodizāciju sāk tieši ar 1893. gadu, par Jaunās strāvas periodu uzskatot laika posmu no 1893. gada līdz 1897. gadam, saistot to vispirms ar legālās preses iespēju izmantošanu. P. Stučka Jauno strāvu saista ar strādnieku apzinīgās revolucionārās cīņas sākotni Latvijā. Tādā kārtā Jauno strāvu nevar raksturot kā demokrātisku vai revolucionāri demokrātisku kustību, jo pievēršanās marksismam, tā apgūšana un propaganda jaunstrāvnieceku darbībā izgāja no revolucionārā demokrātisma ietvariem. Raksturojot Jauno strāvu, J. Jansons norāda:

«Deviņdesmito gadu radikālā inteliģence skaitījās par marksistisku, un galvenos vilcienos tas tiešām bija marksistiskais pasaules uzskats, uz kura tā atbalstījās savā literāriski kritiskā darbībā. Zināms, Marksas mācības mēs toreiz dažā ziņā sapratām ne tik pilnīgi...»⁷⁴

P. Stučka par Jauno strāvu rakstīja: «Jaunā strāva apstājās pie nelegalitātes durvīm un nevēlēja tās atvērt. Jaunā strāva šīnī stadijā bija un palika idejiska kustība, idejisks virziens, pie kam bērna autos. Tanī kopošanās literārais reālisms un ekonomiskais materiālisms... Tā bija savā ziņā pa daļai ekonomisks, pa daļai, tā sakot, utopisks marksisms, kas vēl neskaidri iztēlojās jaunās marksistiskās inteliģences galvās. Un tomēr... tā meta arī pirmo dzirksteli strādnieku šķirā, kas tur ir nemitīgi kvēlojusi šos ilgos gadus cauri. No šī laika Latvijas strādnieki sāka saprast sevi kā šķiru un pie tam kā šķiru ar nākotni.»⁷⁵

P. Stučka pasvītro, ka, neskatoties uz pievēršanos marksismam, daudzi marksisma jautājumi jaunstrāvniecekiem vēl nebija skaidri. Raksturojot jaunstrāvnieceku uzskatus, daļēji kā ekonomisko (vēsturiskais materiālisms — *P. L.*), daļēji kā utopisko marksismu, P. Stučka uzsver, ka jaunstrāvnieceki vēl ne vienmēr saprata virsbūves momentu aktīvo ietekmi uz ekonomiku, nebija nonākuši līdz proletariāta šķiru cīņas praktiskai vadībai.

Cīnoties pret ideālistisko vēstures izpratni, jaunstrāvnieceki vispirms pasvītro ekonomisko jautājuma pusi, saimniecisko

⁷⁴ Proletāriskā revolūcija Latvijā, I. [Maskavā, 1924.], 15. lpp.

⁷⁵ Turpat, 22.—24. lpp.

apstākļu noteicošo lomu. Šinī cīņā viņiem ne vienmēr bija iespējams parādīt pārējos momentus, kas piedalās sabiedrisko procesu mijiedarbībā. Viņiem bija jāpasvītrot tie momenti, ko viņu ideālistiskie pretinieki noliedza pirmām kārtām. Šeit tad arī parādās virsbūves aktīvās lomas nepietiekama novērtēšana, kas atsevišķos jautājumos arī noved jaunstrāvniekus pie zināmas stihiskā momenta pārspilēšanas un ekonomiskā materiālisma.

F. Engelss vēstulē J. Bloham 1900. gada 21. un 22. septembrī rakstīja: «Saskaņā ar vēstures materiālistisko izpratni vēsturiskā procesā noteicošais moments gala rezultātā ir īstenās dzīves ražošana un atražošana. Ne es, ne Markss vairāk nekad neesam apgalvojuši... Markss un es pa daļai paši esam vainīgi, ka jaunatne dažreiz ekonomiskai pusei piešķir vairāk nozīmes, nekā tas vajadzīgs. Atspēkojot mūsu pretiniekus, mums vajadzēja pasvītrot galveno principu, ko tie noliedza, un ne vienmēr bija pietiekami daudz laika, vietas un iemesla pievērst vajadzīgo uzmanību arī pārējiem momentiem, kuri piedalās mijiedarbībā. Bet, tiklīdz lieta nonāca līdz kaut kāda vēsturiska perioda attēlošanai... tad stāvoklis mainījās, un te jau nevarēja būt vairs nekādas kļūdas. Diemžēl, bieži vien domā, ka jaunā teorija ir pilnīgi saprasta un tūdaļ var tikt lietota, tiklīdz ir apgūtas galvenās tēzes un arī tās ne vienmēr pareizi. To es varu pārnest daudziem jaunākajiem «marksistiem»...»⁷⁶

Šīs F. Engelsa domas pilnā mērā attiecināmas arī uz jaunstrāvnikiem. Marksisma apgūšanas process bija smags un sarežģīts. Vajadzēja studēt revolucionārās cīņas pieredzi citās zemēs un pašiem mācīties, salīdzināt iegūtās atziņas un piemērot tās konkrētiem Latvijas apstākļiem. Demokrātiskās inteliģences pārstāvji, kas virzījās pa marksisma ceļu, revolucionārā jaunatne, apgūstot marksisma galvenās tēzes, bieži vien aprobežojās tikai ar ekonomiskā momenta pasvītrotāšanu, ne vienmēr prata dziļāk apgūt marksisma pamattēzes un nepievērsa vajadzīgo uzmanību pārējiem momentiem, kuri piedalās vēstures procesa mijiedarbībā. Jaunstrāvnieki materiālistiski aplūkoja sabiedrības vēsturi, saskatīja vēstures dialektiku, analizēja kapitālisma pretrunas, tā neizbēgamo bojā eju un nenovēršamo nomaiņu ar sabiedrību, kurā nebūs privātpašuma un šķiru, viņi pat sāka saskatīt ekspluatatoru valsts patieso šķirisko bū-

⁷⁶ K. Markss, F. Engelss. Darbu izlase, II. Rīgā, 1950., 463.--465. lpp.

tību. Vēl vairāk — jaunstrāvnieki saprata, ka proletariāta revolucionārā šķiru cīņa novedīs pie nākotnes sabiedrības, saprata, ka galvenais šīnī cīņā ir politiskā cīņa, tomēr kādi būs tie konkrētie ceļi, kā izcīnīt jauno sabiedrību, kādi ir tuvākie un tālākie uzdevumi — šīnīs jautājumos viņiem vēl ne vienmēr bija skaidrs priekšstats. Viņi tikai vēl tuvojās proletariāta diktatūras idejai.

V. I. Ļeņins darbā «Valsts un revolūcija» raksta: «Marksists ir tikai tas, kas šķiru cīņas atzišanu paplašina līdz proletariāta diktatūras atzišanai. Ar to marksists radikāli atšķiras no parastā sīkburžuja (un arī lielburžuja). Ar šo pārbaudes akmeni jāpārbauda marksisma patiesā izpratne un atzišana. Un nav brīnums, ka tad, kad Eiropas vēsture praktiski izvirzīja šo jautājumu strādnieku šķiras priekšā, tad izrādījās, ka ne tikai visi oportunisti un reformisti, bet arī visi «kautskieši» (cilvēki, kas svārstās starp reformismu un marksismu) ir nožēlojami filistri un sīkburžuāziski demokrāti, kas noliedz proletariāta diktatūru.»⁷⁷

Latvijas konkrētie apstākļi 90. gadu vidū praktiski vēl neizvirzīja jautājumu par proletariāta diktatūru, tomēr jaunstrāvnieku uzskatu attīstība, īpaši pēc 1897. un 1899. gada notikumiem, parādīja, ka tie tuvojās šim īpaši svarīgajam marksisma jautājumam noteikti un neatlaidīgi. Tiesa, daļa no jaunstrāvniekiem šīnī procesā pie jautājuma par proletariāta diktatūras izpratni tā arī nenonāca, bet tā jau bija atkāpšanās no marksisma, nevis Jaunās strāvas nepieciešamība un loģiska tālākā attīstība jaunajos apstākļos. Politiskajiem jautājumiem jaunstrāvnieki lielākā mērā sāka pievērsties, tikai sākot ar 1895.—1897. gadu, taču jaunstrāvnieku cīņa neiegūst pietiekamu spēku un aprobežojas galvenokārt tikai ar teorētisku, literāru, izglītošanas darbu (kas arī bija ļoti svarīgs un nepieciešams solis strādnieku apzinīgās politiskās kustības tālākajā attīstībā).

Vienlaikus jaunstrāvnieki vēl pietiekami nenovērtē politisko institūtu un attiecību lomu sabiedrības attīstībā. Līdz pat 90. gadu beigām viņiem nav stingras proletariāta šķiru cīņas stratēģijas un taktikas jautājumu izpratnes. Īpaši tas attiecas uz strādnieku šķiras tuvākajiem uzdevumiem. Jaunstrāvnieki vēl nespēj vadīt strādnieku šķiras revolucionāro cīņu, viņi pietiekami nenovērtē plašas un izvērstas praktiskās strādnieku

⁷⁷ V. I. Ļeņins. Raksti, 25. sēj. 377., 388. lpp.

politiskās cīņas un nelegālās darbības nozīmi, nespēj radīt spēcīgu nelegālu organizāciju. Visi šie trūkumi atspoguļo strādnieku kustības nepietiekamo brieduma pakāpi. Bet 90. gadu beigās Latvijas proletariāts idejiski ir jau pietiekami apbruņots aktīvai nelegālai politiskai darbībai.

Tomēr notikumu objektīvā attīstības gaita priekšplānā izvirzīja strādnieku kustības politiskās revolucionārās vadības nepieciešamību. 1897. gada jaunstrāvnieceku aresti paātrina šo procesu un parāda, ka bez vispusīgi izvērstas proletariāta politiskās cīņas, bez spēcīgas organizācijas un plaši attīstītas nelegālās darbības nav cerību uz tālākiem plašiem panākumiem arī marksisma propagandā. Sociāldemokrāti šādu secinājumu arī izdara. Bez tam arī strādnieku kustība paceļas jaunā pakāpē. Par to skaidru liecību sniedz 1899. gada maija notikumi Rīgā un citās Latvijas pilsētās. Arī šie notikumi parāda, cik nozīmīga ir cīņas politiskā puse, un ar jo lielāku spēku izvirza jautājumu par kaujinieciskas marksistiskas proletariāta revolucionāras partijas nepieciešamību. 90. gadu beigās sākās pastiprināta cīņa par šādas nelegālas partijas radīšanu. Šinī laikā marksisma propagandas iespējas legālajā presē samazinājušās līdz minimumam. Cīņu par strādnieku šķiras tālāku organizēšanu un apbruņošanu uzsāk vispirms jau latviešu sociāldemokrātiskā prese ārzemēs, paceļot marksisma propagandu jaunā līmenī un pakāpeniski nonākot līdz galvenā marksisma jautājuma — proletariāta diktatūras nepieciešamības atzīmēšanai. Šim posmam raksturīga pāreja uz imperiālisma un proletārisko revolūciju laikmetu, bet marksisma attīstībā — pāreja uz leņinisko posmu.

Cīņā par partiju, par marksisma tālāku attīstību milzīga ietekme šinī laikā ir V. I. Leņina darbībai. V. I. Leņina ierašanās Rīgā 1900. gada aprīlī leņiniskās «Iskras» ideju izplatīšanās Latvijā paceļ arī jaunā, augstākā pakāpē proletariāta politisko cīņu, cīņu par proletariāta partijas radīšanu un marksisma propagandu Latvijā.

Marksismam kā ārkārtīgi varenai sabiedriskai strāvai allaž bijis daudz līdzskrējēju. Marksisti, risinot demokrātiskos uzdevumus, neizolējas no pārējiem demokrātiskajiem spēkiem, bet vada tos, tanī pašā laikā nekad neaizmirstot arī sociālistiskos uzdevumus.

Šādi līdzskrējēji bija arī Jaunajai strāvai. Bet tie nenoteica Jaunās strāvas būtību, neveidoja tanī patstāvīgu spēku. Cīņas gaitā Jaunās strāvas pretinieki arī tās līdzskrējējus dēvēja par

jaunstrāvnikiem. Tas tomēr vēl nedod tiesības uzskatīt tos par jaunstrāvnikiem un jo vairāk par marksistiem (tāpat kā jebkuru miera cīnītāju mūsu dienās vēl nevar saukt par sociālisma piekritēju). Buržuāziskās diktatūras laikā Latvijā buržuāziskie apoloģēti, nespējami ignorēt tik svarīgu posmu Latvijas vēsturē, kādi bija 90. gadi, centās «reabilitēt» atsevišķus 90. gadu renegātus (K. Kasparsonu, A. Daugi) un «pozitīvo kodolu» saskatīja tikai šinī Jaunās strāvas sīkburžuāzisko līdzskrējēju darbībā. Padomju vēstures literatūrā, nodalot Jaunās strāvas «reformistisko spārnu», kā tā pārstāvjus min parasti A. Daugi un K. Kasparsonu. Tiesa, abi viņi propagandēja atsevišķus dialektiskā un vēsturiskā materiālisma jautājumus, uzstājās par reālismu literatūrā, kritizēja daudzas «kapitālisma ļaunās» puses, taču viņu propaganda bija abstrakta, atrauta no strādnieku kustības konkrētajiem uzdevumiem, politikas un palika «kabineta» marksisma un buržuāziskā objektīvisma ietvaros.⁷⁸ Daudzus marksisma jautājumus viņi vulgarizēja, piemēram, apskatot dialektiku kā mācību par evolucionāru attīstību, jautājumā par tautas masu un personības lomu vēsturē viņi nenāca līdz patiesai proletariāta vēsturiskās lomas un misijas izpratnei.

Jaunās strāvas līdzskrējēju uzskati zināmā mērā atgādina «legālo marksismu». Tomēr starp krievu «legālo marksismu» un Jaunās strāvas līdzskrējējiem bija arī atšķirības. Ja krievu «legālie marksisti» balstījās uz jaunkantismu, izplatīja maltusismu, tad Jaunās strāvas līdzskrējēji turpretī bija sīkburžuāzijas noskaņu paudēji, viņi norobežojās no jaunkantisma un maltusisma, vērsās pret daudzām kapitālisma «ļaujām pusēm».

Jaunajai strāvai vēl nebija pietiekoši spēcīgas saites ar strādnieku kustību, tās darbiniekiem neizdevās radīt stabilu organizāciju vispār un nelegālo organizāciju it sevišķi, kaut gan atsevišķi tās darbinieki sāk izvirzīt šo jautājumu. Praktiskajā

⁷⁸ 1920. gadā, t. i., laikā, kad K. Kasparsons bija aktīvi iesaistījies buržuāziskās Latvijas politiskajā dzīvē, P. Stučka par viņu rakstīja: «Tiešām asara nobirst par šīs galvas šķiršanos iz mūsu rindām. Tādas otras latviešu inteliģences starpā es nezinu. Un man acu priekšā vēl stāv Kasparsons Tērbatas stud. literāriskā pulciņā un runā dedzinošus vārdus, salīdzinādams Jaunās strāvas cīnītājus ar bezbailīgo gladiatoru Romas zvēru cirkū. Bet viņš bija «kabineta zinātnieks», šķirts no dzīves, un pirmā sadursme ar dzīves īstenību sagāza viņa galvas «kārsu namiņu». Priekš mums viņš ir miris. «De mortuis nihil nisi bene» — Par mirušiem tikai labu.» (P. Stučka. Lekcijas par vēsturisko materiālismu. Maskavā, 1920., 45. lpp.).

darbībā jaunstrāvnieki pietiekoši nenovērtē politiskās cīņas nozīmi, viņiem neizdodas norobežoties no sīkburžuāziskajiem līdzskrejējiem, kas arī bija Latvijas strādnieku šķiras nepietiekoša brieduma rezultāts, jo strādnieku šķira tikai organizējās pulciņos, rīkoja lielākus vai mazākus streikus un tikko vēl sāka iet pa partijas radīšanas ceļu.

Bet, neskatoties uz minētajiem nopietnajiem trūkumiem jaunstrāvnieku darbībā, viņiem pieder neapstrīdami nopelni latviešu proletariāta idejiskās cīņas organizēšanā un īstenošanā, marksisma principu propagandā, cīņā pret latviešu buržuāziju, carismu un pastāvošās iekārtas pamatiem.

Novērtējot Jauno strāvu, J. Jansons-Brauns rakstīja:

«Bet tas tomēr paliek «jaunās strāvas» vēsturiskais nopelns, ka tā marksisma atziņas kā vējā drebošu uguntiņu nonesa līdz strādnieku šķirai, kuras stiprā patvērumā marksisms tiek par neizdzēšamu ugunsšārtu.»⁷⁹

⁷⁹ Proletāriskā revolūcija Latvijā, I. [Maskavā, 1924.], 17. lpp.

MATERIĀLISTISKĀS FILOZOFIJAS SARDZĒ

JAUNSTRĀVNIĒKU FILOZOFISKIE UZSKATI

Izcilu vietu Jaunā strāva ieņem latviešu filozofiskās domas attīstībā, jo nekad agrāk Latvijas filozofiskās domas vēsturē materiālisma karogs nebija pacelts tik augstu un cīņa pret ideālismu un reliģiju tik plaši izvērsa kā tieši Jaunās strāvas laikā. Jaunstrāvnieceki ne tikai aizstāvēja materiālistiskās filozofijas principus, bet arī pirmo reizi Latvijā sāka dialektiskā un vēsturiskā materiālisma, materiālistiskās estētikas plašu propagandu. Virzoties no metafiziskā uz dialektisko materiālismu, jaunstrāvnieceki kustības beigu posmā daudzos jautājumos jau nostājās dialektiskā un vēsturiskā materiālisma pozīcijās. Ar zināmiem izņēmumiem un nekonsekvencēm viņi pamatos kļūst par dialektiskā materiālisma pārstāvjiem. Dialektiskā materiālisma principus jaunstrāvnieceki attiecināja uz sabiedrību, līdz ar to galvenos vilcienos arī uzskatos par sabiedrību kļūstot par materiālistiem. Jaunstrāvnieceku materiālismam ir spilgti izteikts ateistisks raksturs. Jaunstrāvnieceku materiālistiskie uzskati attīstās uz jaunāko dabzinātņu sasniegumu pamata. Cīņā pret ideālismu un reliģiju laikraksta «Dienas Lapa» un rakstu krājuma «Pūrs» slejās viņi plaši propagandē dabzinātniskos sasniegumus, izmantojot tos kā svarīgu ieroci cīņā pret reliģiju un baznīcu. Vēršoties pret ideālismu un agnosticismu, jaunstrāvnieceki filozofijas pamatjautājumu risina no materiālisma pozīcijām. Galvenie ideālisma paudēji latviešu filozofiskajā domā bija garīdzniecības un nacionālistiskās buržuāzijas pārstāvji.

Viens no tolaik populārākajiem latviešu buržuāzijas «zinātniekiem» un dzejdariem J. Lautenbahs-Jūsmiņš savos plašajos

«apcerējumos» par latviešu folkloru un etnogrāfiju cenšas pierādīt, ka cilvēki no mūžseniem laikiem bijuši reliģiozi, pasauli radījis un tās attīstību noteicis dievs, mistiskais gars vai pestīšanas idejas.

Māmuļnieku «zinātnieki» lielākoties pievērsās etnogrāfijas, folkloras un arheoloģijas jautājumam «pētišanai» un šo «pētījumu» publicēšanai. Pētījumiem bija jāpamato reliģijas nepieciešamība un arī buržuāzijas nacionālisms. Ne velti J. Lautenbahs raksta: «... mums nākas cienību parādīt šīm vecām pasakām kā cilvēka un tamlīdz dieva nemirstamā gara lieciniekiem.»¹

Pēc J. Lautenbaha, pasaules pamatā ir pestīšanas ideja, tā nosaka cilvēku sabiedrības attīstību: «Tā lielā ideja, kas no pasaules sākuma pārņem ļaužu ciltis, ir labdarīšanas, glābšanas jeb pestīšanas ideja. Lielo labdari, lielo glābēju, pestītāju gaidījušas un pēc tā ilgojušās visas tautas.»²

Latviešu buržuāziskā prese plaši pauž agnosticismu. Tā, piemēram, «Baltijas Vēstnesis», norādot uz neskaidrajām un drūmajām nākotnes perspektīvām, 1897. gada 1. numurā jaunajam gadam veltītajā rakstā apgalvo, ka cilvēks nevarot izzināt nākotni, tāpēc jāpaļaujas uz augstāko varu gādību. Kāds no buržuāzijas publicistiem E. Baumanis rakstā «Prātnieks Kants un viņa domas par tikumību»³ pasaules izziņas iespējas jeb «atzīšanas spējas» apskata, pamatojoties uz Kanta mācību un atzīstot, ka «lieta par sevi» nav izzināma. Pēc E. Baumaņa, pasaules izziņas iespējas atrodas dieva rokās, tāpēc jātic dvēseles nemirstībai. Jaunkantisko agnosticismu sevišķi plaši pauž «Mājas Viesis», tā «Pielikums» un «Mājas Viesa Mēnešraksts». Piemēram, «Mājas Viesis» rakstā «Jaunās strāvas filozofija», sludinot Vundta, Fuljē un Maskavas jaunkantiskās Vvedenska skolas uzskatus, atzīst par pasaules pamatu «prātīgo gribu» vai «darbīgo prātu» un aicina atgriezties atpakaļ pie Kanta. Vēršoties pret Fohta un Molešota vulgāro materiālismu, raksta autors vienlaikus sludina agnosticismu, norādot, ka zinātne nespēj izskaidrot jautājumus par matērijas un organiskās dzīvības kustību.⁴ Kantu raksta autors K. Balodis uzskata par «lielāko filozofu». Rakstā «Par pasaules izcelšanos un bojā

¹ Rakstu krājums, izdots no Rīgas latviešu Biedrības Zinību komisijas (turpmāk — ZK RK), IX. Rīgā, 1894., 1. lpp.

² ZK RK, XII. Rīgā, 1898., 49. lpp.

³ «Balss», 1898., 22.

⁴ «Mājas Viesa» pielikums, 1895., 29.

iešanu» K. Balodis apgalvo, ka dabu, kustību, organiskās dzīvības izcelšanos no neorganiskajām vielām nekāda hipotēze nevarot izskaidrot, «un tur tad nu atliek pilna vaļa ticībai».⁵

Jautājums par dabas un sabiedrības likumu objektīvo raksturu jaunstrāvnieku filozofiskajos uzskatos ieņem redzamu vietu. Tā nav nejaušība, ka 90. gados pastiprināti tiek propagandētas teorijas, kas cenšas noliegt dabas likumu objektīvo raksturu, to izziņāšanas iespējas un atdzīvināt dažādus ideālisma paveidus. Nerunājot jau par «Latviešu Avīzēm», kur A. Bilenšteina un J. Veismaņa vadībā nemitīgi tiek atkārtota tēze, ka dabas un sabiedrības likumus nosaka «Tas, kura rokā ir tautu un cilvēku likteņi», fatalismu atklāti pauž latviešu buržuāzijas «zinātnieki», piemēram, jau minētais J. Lautenbahs-Jūsmiņš. Daļa latviešu nacionālistiskās buržuāzijas pārstāvju, sevišķi tie, kas grupējas ap «Mājas Viesi» un daļēji ap «Baltijas Vēstnesi» (piemēram, P. Zālīte, K. Balodis u. c.), atrodas subjektivistiski ideālistiskā voluntārisma ietekmē.

Ideālisma un reliģijas tendences iekļūst pat tāda progresīva izdevuma slejās, kāds bija «Pūrs». Tā I sējumā ievietots raksts «Vai Dieva eksistence iz dabas pierādāma?» («pēc mācītāja Lenca runas»). Tas lielā mērā raksturo argumentāciju, kuru sāk izmantot klerikāļi, lai pielāgotos jaunajiem apstākļiem. 19. gs. pēdējos gadu desmitos luterāņu garīdzniecība Latvijā sāk plaši izmantot mācību par «divām patiesībām», lai pierādītu, ka zinātne un reliģija atrodas harmonijā, ka zinātnes secinājumi it kā apstiprina reliģijas «patiesības». Mācība par divām patiesībām — reliģisko un zinātnisko — radās ilgi pirms 19. gadsimta.⁶ 13. gs. viens no katolicisma filozofijas pamatotājiem sholasts Akvīnas Toms (1225.—1274.), lai pamatotu, ka filozofija ir teoloģijas kalpone, pretstatā Ibn-Rošdam apgalvoja, ka atklāsme, reliģija, no vienas puses, un prāts, filozofija, no otras, lai gan ir atšķirīgi atziņas novadi, dažādas patiesības, var atrasties arī savstarpējā saskaņā. Pēc Akvīnas Toma mācības, pareizi organizēts prāts nonākot pie tām pašām atziņām, kuras aizstāv teoloģija un kuras cilvēkiem esot dotas atklāsmes rezultātā. Šis «atklāsmes patiesības» esot mūžīgas un pilnīgas, turpretī prāta, filozofijas patiesības esot ierobežotas. Tāpēc arī teoloģija stāvēt augstāk par filozofiju. 13. gs. sakarā ar šķiru cīņas pastiprināšanos, ar pilsētu, amatniecības un

⁵ «Mājas Viesis», 1894., 20.

⁶ Jau 12. gs. arābu filozofs Ibn-Rošda (Averoess) (1126.—1198.), lai norobežotu filozofiju no reliģijas, izvirzīja mācību par divām patiesībām.

zināšanu attīstību bija nepieciešama arī zināma baznīcas dogmu racionalizācija. Šādos apstākļos vairs nebija iespējams aprobežoties tikai ar aklas ticības slavīnāšanu. Bez tam jau feodālisma apstākļos radās domātāji, kas, paužot materiālistiskas tendences, centās norobežot filozofiju no reliģijas un pavērt plašākas iespējas zinātnes attīstībai. Ciņā par filozofijas atbrīvošanu no teoloģijas bieži vien tika izmantota tā pati teoloģiskā argumentācija, tikai ar pavisam citu saturu, ar materiālistisku, būtībā pret teoloģiju vērstu ievirzi.

Ibn-Rošda līniju arī vēlākajos gadsimtos izmantoja daudzi progresīvi domātāji, lai norobežotu zinātnes un teoloģijas kompetences un cīnītos par brīvu zinātnes attīstību bez teoloģijas iejaukšanās. Apstākļos, kad atklāti pret reliģiju nebija iespējams vērsties, šī argumentācija veicināja zinātnes emancipāciju un materiālistisko uzskatu attīstību. Tiesa, šis materiālists nebija līdz galam konsekvents. «Norobežoto kompetenču sfēras» un «norobežotās patiesības» atzina deistiski ierobežotā materiālisma pārstāvji, piemēram, 17. gs. angļu materiālists Frensiss Bēkons, 18. gs. izcilais krievu dabzinātnieks, dabzinātniskā materiālisma pārstāvis Mihails Lomonosovs, jaunlatviešu pārstāvis Kaspars Biezbārdis.

Tomēr pārsvarā mācība par «divām patiesībām» allaž tika izmantota teoloģijas interesēs, lai aizstāvētu reliģiju. 18., 19. un 20. gs. mācību par «divām patiesībām» plaši izmantoja gan luterāņu, gan pareizticīgo, katoļu u. c. konfesiju garīdzniecība.

18. gs. beigās un 19. gs. sākumā luterāņu un pareizticīgo teologi plaši izmanto volfiānismu,⁷ kura mācībā par teodiceju — dievišķo harmoniju un mērķtiecību — svarīga vieta tika ierādīta arī «divām patiesībām». Mācība par «divām patiesībām» ideālistisko filozofu un teologu aprindās sevišķi populāra kļuva 19. gs. pēdējos gadu desmitos un 20. gadsimtā, pēc tam kad 1879. gadā vatikāns Akvīnas Toma mācību bija pasludinājis par katoļu baznīcas filozofiju. «Atklāsmes» un zinātnes harmonijas «pierādīšana» kļuva par modes lietu ne tikai katoļu, bet arī citu konfesiju ideologu aprindās.

Ja vēl 19. gs. 60. gados luterāņu garīdzniecība Latvijā uzskatīja, ka zemniekiem pietiek tikai ar bībeles un jaunās derības «patiesību», tad 80. un 90. gados tā sāka meklēt jaunus

⁷ Krišjāns Volfs (1679.—1754.) — vācu filozofs un fiziķis, Leibnīca ideālisma popularizētājs un sistematizētājs.

«argumentus» reliģijas pamatošanā, proti, — plaši sāka izmantot ideālistisko filozofiju, izmantoja «jaunākās zinātnes atziņas» u. tml. Šī jaunā klerikāļu taktika tika izvirzīta sakarā ar materiālisma un ateisma tendenču pastiprināšanos filozofiskajā domā Latvijā. Garīdzniecības pielāgošanos jaunajiem apstākļiem labi raksturo arī minētais apcerējums «Vai dieva eksistence iz dabas pierādāma». Tā mērķis ir «pierādīt», ka dabzinātnes nav pretrunā ar reliģijas mācībām, ka «Dabas vēsture... ir skanīga slavas dziesma, kuru dzied debess un zeme savam radītājam».⁸

Raksta autors izklāsta dažādus «dieva eksistences pierādījumus» — kosmoloģisko, teleoloģisko, morālo. Pēc kosmoloģiskā «dieva pierādījuma» «Viss, kas ir, nav radies bez sava cēloņa».⁹ Ja pastāv pasaule, tad viņai jābūt savam cēlonim. Šis pasaules cēlonis esot dievs. «Kosmoloģiskais dieva pierādījums», protams, nebija Lenca atklājums. To plaši izmantoja jau viduslaiku sholasti un 19. gs. beigās — neotomisti. Tas balstījās uz objektīvi ideālistisko pasaules izskaidrojumu. Ideālistiski aplūkojot cēlonību dabā, kosmoloģiskā dieva pierādījuma piekritēji meklēja dabas cēloņus ārpus dabas un nevis pašā dabā. Ar kosmoloģisko dieva pierādījumu cieši saistīts ir «teleoloģiskais dieva pierādījums».¹⁰ Saskaņā ar pēdējo, ja dabā pastāv mērķtiecība, tad eksistē arī mērķa devējs — dievs. «Teleoloģiskais pierādījums spriež no brīnišķīgās kārtības, kas atrodama visumā (universumā), ka šim visuma cēlonim jābūt saprātīgai būtei,» raksta Lenca sprediķa atstāstītājs. Arī šo «pierādījumu» plaši izmantoja viduslaiku sholasti. Tā piekritēji dabas likumsakarību un mērķtiecību dabā cenšas meklēt ārpus dabas, transcendentālajā un būtībā arī transcendentajā, dievišķajā, ideju pasaulē. Kosmoloģisko un teleoloģisko «dieva pierādījumu» Lencs cenšas savienot ar Kanta mācību. Kā zināms, klasiskās vācu filozofijas pamatlicējs Imanuels Kants (1724.—1804.) vēršas pret kosmoloģisko un teleoloģisko dieva pierādījumu. Kā apgalvo Lenca sprediķa atstāstītājs, «Kants savā «skaidra prāta kritikā»¹¹ abējus pierādījumus apgāž.»¹²

⁸ «Pūrs», darināts un pielocīts ar populāri ziniskiem apcerējumiem (tālāk tekstā — «Pūrs», I). Rīgā, [1891.], 38. lpp.

⁹ Turpat, 30. lpp.

¹⁰ No sengrieķu τελος — «mērķis».

¹¹ Domāts I. Kanta darbs «Tirā prāta kritika (Kritik der reinen Vernunft, 1781), latviešu valodā izdots 1931. gadā.

¹² «Pūrs», I, 30. lpp.

Savā mācībā par antinomijām¹³ I. Kants apgalvoja, ka prāts, tiecoties izzināt pasauli, nonāk pretrunās pats ar sevi. Tās prāts nespēj atrisināt. Šīs pretrunas tad arī ir antinomijas. Viena no šādām antinomijām ir: tēze — eksistē pasaules pirmcēlonis; antitēze — neeksistē pasaules pirmcēlonis. Pēc Kanta, balstoties uz prātu, mēs nevaram pierādīt dieva eksistēšanu, jo tikpat loģiski pareizi ir iespējams pierādīt arī pretējo tēzi. Neskatoties uz to, Kanta mācībai par antinomijām, parādot, ka domāšana ir dialektiska, piemīt svarīgas dialektikas iezīmes. Prāta idejas nespēj izzināt lietas būtību, antinomijas piemīt tikai prātam. Turklāt, pēc Kanta, ir tikai četras antinomijas, bet būtībā katrs jēdziens, katra kategorija ir antinomiska un pretrunas piemīt pašām lietām, ne tikai prātam. Kants nesaprot prakses gnozeoloģisko nozīmi. Tikai prakse var būt gan izziņas virzošais spēks, gan arī patiesības kritērijs. Vienas vai otras tēzes pareizību vai nepareizību, vienas vai otras ideālistiskās sistēmas pamatotību pierāda prakse.

Lai gan Kants atmet tradicionālos teleoloģiskos dieva pierādījumus, viņš savā sistēmā tomēr cenšas atstāt vietu dievam un cer ar savu filozofiju «nogriezt pašu sakni materiālismam... ateismam, brīvdomīgai neticībai».¹⁴ Dievu un reliģiju viņš atvasina no savas ētikas, no praktiskā prāta. Cilvēkam kā nomenam, kā lietai par sevi jādarbojas saskaņā ar kategoriskā imperatīva mūžīgajiem morāles principiem. Lai morāles principiem būtu jēga, esot jāatzīst dvēseles nemirstība, pēcnāves soda iespējas par labajiem un ļaunajiem darbiem un dieva esamība. Lencu un viņa raksta izklāstītāju neinteresē Kanta mācība par antinomijām, bet gan viņa ētika. Lencs cenšas papildināt kosmoloģisko un teleoloģisko «dieva pierādījumu» ar Kanta reliģiju un ētiku un atzīst, ka pēc Kanta kritiskas kosmoloģiskais un teleoloģiskais «pierādījumu jautājums iesnauadies».¹⁵

Lencs cenšas atjaunot un uzspodrināt šos «pierādījumus» ne tikai ar Kanta ētiku, bet arī ar mācību par «divām patiesībām», ar jaunākajām dabzinātņu atziņām. Viņš nesekmīgi apkaro materiālismu un ateismu, vēršas pret dabzinātņu materialistiskajiem secinājumiem un izvirza jautājumu, «vai dabas

¹³ Antinomija — pretruna starp likumiem. Tā ir pretruna starp divām tēzēm, kuras viena otru izslēdz, bet tiek uzlūkotas par vienlīdz pareizām.

¹⁴ I. Kants. Tīrā prāta kritika. Pirmais sējums. Rīgā, 1931., 36. lpp.

¹⁵ «Pūrs», I, 30. lpp.

zinība atsvešinot no kristīgas ticības?»¹⁶ Pēc Lenca domām, dabzinātnes, to filozofiskie secinājumi it kā apstiprinot dieva esamību. Atraujot dabzinātnisko empīrisko materiālu no filozofiskajiem secinājumiem, viņš filozofiju nostāda pretī dabzinātnēm un tuvina to teoloģijai. Ar to viņš būtībā vērsas pret filozofiju kā zinātnei. Viltojot dabzinātņu atziņas, viņš dabā meklē nemateriālus cēloņus, dabas likumsakarības un mērķtiecības pamatā grib atrast «prātu», «inteliģenci», «saprātīgu, personīgu būtņi» un apgalvo, ka daba esot dieva spogulis, un tāpēc teoloģija esot augstāka par filozofiju un dabzinātnēm. «Galīgo atbildi par sakaru starp nepilnību dabā un dieva mīlestību mums nespēj dot dabas zinība; mums šī atbilde jāmeklē kristīgā ticībā.»¹⁷ secina raksta «Vai dieva eksistence ir dabas pierādāma?» autors.

Pēc Lenca, filozofiskas atziņas it kā nevarot balstīt uz stingriem dabzinātniskiem pamatiem. Daudzas dabzinātniskas teorijas esot tikai varbūtība, bet no hipotēzes par neapšaubāmu patiesību tās nekļūs. «Atomu teorija, vibrācijas teorija u. c. ir un paliek tikai hipotēzes, kurām gan liela varbūtība; bet par neapgāzamu matemātisku patiesību... viņas nekad netaps,»¹⁸ raksta Lenca runas atstāstītājs.

Lenca argumentācija neiztur kritiku; tādas hipotēzes kā atomu un vibrācijas teoriju zinātne un prakse ir pierādījusi, pie tam pierādījusi arī matemātiski, un tās sen jau vairs nav hipotēzes. Bet raksturīgi, ka Lencs uz atziņu par dabzinātnisko teoriju hipotētisko raksturu balsta dabzinātniskos dieva esamības pierādījumus. Uz jautājumu, vai dabā ir parādības, «kas mūs spiedin spiež atzīt, ka dievs ir, ka viņš ir personisks pašapziņīgs gars, kas pasauli radījis un viņu uztur?»¹⁹ Lencs dod kategorisku atbildi — «Pēc svētiem rakstiem — jā».²⁰ Tātad galvenais arguments viņam galu galā ir nevis dabzinātnes, bet gan jaunā derība. Aizstāvēdams vitālismu, Lencs apgalvo, ka materiālisti it kā nevarot izskaidrot cēloņsakarību, mērķtiecību, dzīvības procesus utt. Viņš, piemēram, apgalvo, ka instinkts esot «dievišķa jausma». Pretēji jau 19. gs. dabzinātniskajām atziņām viņš raksta, ka «Materiālisti un darvinisti ir dažādi mēģinājuši instinktu izskaidrot kā kādu fiziski dabisku parā-

¹⁶ «Pūrs», I, 30. lpp.

¹⁷ Turpat, 36. lpp.

¹⁸ Turpat, 30. lpp.

¹⁹ Turpat.

²⁰ Turpat.

dību; bet visi šie izskaidrojumi izrādījušies par nepietiekošiem...».²¹

Sādi Lencs cenšas ideālistiski izskaidrot dažādās dabzinātniskās teorijas. Vēršoties pret atomistisko materiālismu, viņš atomos meklē «domu spēju», «prātu» kā atomu kustības pamatu.

Raksta «Vai dieva eksistence iz dabas pierādāma?» autors cenšas savienot volfiānismu ar tomismu. 19. gs. beigās kosmoloģiskie un teleoloģiskie dieva «pierādījumi» atkal «nāca modē». Tie tika uzspodrināti, falsificējot jaunākos dabzinātņu sasniegumus. Šie «pierādījumi» redzamu vietu ieņēma arī neotomismā. 19. gs. beigās tomisms sāk ietekmēt arī citu reliģisko virzienu filozofisko argumentāciju.

Tiesa, raksts «Vai dieva eksistence iz dabas pierādāma?» rakstu krājumā «Pūrs» ir jāmin kā izņēmums. Būtībā tas ir vienīgais raksts, kas minētajā rakstu krājumā konsekventi un atklāti aizstāv ideālismu un reliģiju. Jau «Pūra» I sējumā ir darbi, kas būtībā kritizē Lenca sprediķa ideālismu un fideismu. Tāds, piemēram, ir E. Veidenbauma raksts «Soda likumu vēsturiskā attīstība un viņu filozofiskais pamats», J. Alkšņa — «Vai varam starp augu un lopu valstīm nosacīt robežas?». Kanta ideālisms, īpaši estētikā, dažkārt vēl jūtams arī «Pūra» I sējumā ievietotajā K. Siguldieša (K. Kasparsona) darbā «Modernā dzeja».

Pretstatā dažu rakstu ideālistiskajām tēzēm, lielais vairums krājuma rakstu atspēko dažādos ideālisma āpgalvojumus un aizstāv materiālismu. Ideālisma atspēkošanai veltīts pirmais publicētais F. Roziņa darbs «Par ķermeņu vismazākām daļiņām», kas ievietots rakstu krājuma otrajā sējumā. Tiesa, rakstā F. Roziņš vēl visumā balstās uz metafizisko materiālismu, nav brīvs no mehānisma. Izklāstot atomu un molekulu teoriju, F. Roziņš noraida Kanta un dažu citu klasiskās vācu ideālisma filozofijas pārstāvju un viņu sekotāju ideālistisko dinamisko spēku teoriju. Spēks (enerģija), pēc F. Roziņa domām, nav atraujams no matērijas, kustība ir matērijas neatņemama īpašība. Te jau F. Roziņa uzskatos vērojamas dialektikas iezīmes.

Jautājumā par matēriju un kustību, kritizējot ideālismu, F. Roziņš raksta:

«Citi atkal (īpaši Kants) domāja, ka, ķermeņi sadalot, beigu

²¹ «Pūrs», I, 34. lpp.

beigās nonāktu tik tālu, ka no ķermeņa paša vairs nekā neatliek, bet atlicis tikai spēks. Tas bij īpaši ideālistu prātniecības laikā, kur domājās dažādas garīgas būtes, kas pastāvot šķirtas no matērijas jeb vielas. Tagad zinām, ka spēks saistīts pie matērijas, ir matērijas īpašība un nav bez viņas domājams.»²² Matērija, ko F. Roziņš metafiziski identificē ar vielu, pēc viņa uzskatiem sastāv no atomiem un molekulām. Tāpat kā matērija ir nesaraujami saistīta ar kustību, arī atomi un molekulas «atrodas pastāvīgā kustībā».²³ Atomus viņš uzskata par vielas (matērijas) vismazākām un nedalāmām daļiņām. «Visas šīs mazākās daļiņas (atomi) ... stāv tāpat kā lielie pasaules ķermeņi caur spēkiem sakarā un paklausa tiem pašiem vispārējiem dabas likumiem, zem kuriem stāv visi lielie un mazie ķermeņi dabā. — Paši atomi ir vai nu pavisam nesadalāmi, vai, mazākais, mums nav ne fizikā, ne ķīmijā līdzekļu, kuriem tos varētum sadalīt, nav arī iemesla domāt, ka kādreiz izdosies viņus sadalīt vai izkausēt,»²⁴ raksta F. Roziņš.

Organisko pasauli materiālistiski cenšas izskaidrot J. Alksnis jau minētajā rakstā «Vai varam starp augu un lopu valstīm nosacīt robežas?». Te viņš izklāsta šūnu teoriju. Balstoties uz molekulu teoriju, viņš parāda, ka nav absolūtas gravas starp augu un dzīvnieku pasaulēm, ka tās ir tikai divas, kaut arī atšķirīgas, dabas daļas. Sugas nav radījuši pārdabiski spēki, bet tās attīstījušās dabiskā ceļā. Šūna un tās protoplazma vai šūnas ķermenis raksturīgs augu un dzīvnieku pasaulei. Protoplazma ir tas pamats, kas vieno šīs pasaules. Protoplazmā meklējams augu un dzīvnieku sākums. Atšķirības starp dažādiem augu un dzīvnieku eksemplāriem J. Alksnis izskaidro ar to, ka protoplazmas «vielu sīkās daļiņas ikkurā protoplazmā sakopotas savādi».²⁵ Šo sakopojumu vēl zinātnei nav izdevies noskaidrot. To noskaidrojot, zinātne atklās dzīvības noslēpumu un spēs sintezēt dzīvību. Tātad dzīvība radusies dabiskā ceļā. To nav radījis dievs — tāds būtībā ir J. Alksņa secinājums. «Kāds šis sakopojums, to cilvēka prāts vēl nav spējis izdibināt. Ja viņš kādreiz to panāktu, tad arī zinātu, kas ir dzīvība, un spētu pats to radīt.»²⁶

²² Pūrs, darināts un pielocīts ar populāri ziniskiem apcerējumiem, II (tālāk tekstā — «Pūrs», II). Rīgā, 1892., 148. lpp.

²³ Turpat, 149. lpp.

²⁴ Turpat, 148. un 149. lpp.

²⁵ «Pūrs», I, 53. lpp.

²⁶ Turpat.

Sajūtu rašanos, to mehānisma un nervu sistēmas fizioloģiskos pamatus materiālistiski J. Alksnis cenšas aplūkot arī darbā «Nervu sistēmas attīstība dabā», kas ievietots «Pūra» II sējuma. Šai rakstā J. Alksnis īsumā aplūko, kā no neorganiskās matērijas radās sajūtošā matērija un attīstījās centrālā nervu sistēma. Lai izskaidrotu sajūtu un centrālās nervu sistēmas darbību, J. Alksnis meklē dabiskos, materiālos cēloņus, cenšas rast tai materiālistisku izskaidrojumu, jo zinātnei nav jāķeras ne pie kāda pārdabiska brīnuma.²⁷ Izskaidrojot sajūtas, J. Alksnis būtībā izvirza atspoguļošanās ideju. Neorganiskajai dabai nepiemīt kairināmība un sajūtas. J. Alksnis noraida hīlozoismu, saskaņā ar kuru arī nedzīviem, neorganiskiem ķermeņiem piemītot sajušanas un domāšanas spējas.

Arī akmens reaģē uz apkārtējām parādībām, «arī akmeņi un visas nedzīvās vielas izplešas zem siltuma iespaida un savelkas aukstumā, tomēr viņi pie tam nekā nesajūt. Šīs savilkšanās un izstiepšanās iemesli ir zināmi notikumi sikāko vielas sastāva daļu kustībās, kurus nosaka vispārēji dabas likumi.»²⁸ Augu un dzīvnieku pasaulei jau ir spējas «pārvērst neorganiskās vielas organiskās». ²⁹ Augiem un dzīvniekiem piemīt dabiskā izlase. Sūnu, «protoplazmata sajūtība un iekšējais kustīgums ir tie nosacījumi, bez kuriem nervu sistēmas attīstība nav domājama». ³⁰ Dzīvība, «dzīvības viela» izveidojas, pateicoties sajūtām un nervu sistēmai. Izmaiņas, mainību pārkārtojumus «dzīvības vielā» rada ārējo apstākļu iedarbība un «zināmu kustību atkārtošanās». ³¹ Aplūkojot jutekļu attīstību, J. Alksnis parāda, ka sajūtas rodas, ārējai, materiālajai pasaulei iedarbojoties uz mūsu sajūtu orgāniem. «Sajūta... uzņem... ārienes iespaidus...» ³²

Domas, kas izteiktas darbā «Nervu sistēmas attīstība dabā», J. Alksnis turpina rakstā «Dzīvnieku atkarība no gaismas». Aplūkojot gaismas ietekmi uz augiem, dzīvniekiem un cilvēku, uz dzīvības procesu norisi, J. Alksnis īsumā izklāsta atziņas, kas 90. gadu sākumā bija gūtas fotosintēzes parādību pamatošanā. Arī šis raksts kritizē reliģiski ideālistisko uzskatu par dabu un cilvēku. J. Alksnis gan neaplūko cilvēku no vēsturiskā

²⁷ «Pūrs», II, 130. lpp.

²⁸ Turpat, 125. lpp.

²⁹ Turpat, 126. lpp.

³⁰ Turpat, 129. lpp.

³¹ Turpat, 130. lpp.

³² Turpat, 141. lpp.

materiālisma viedokļa, pēc kura cilvēks vispirms ir sabiedriska būtne, sabiedrisko attiecību kopums, kura attīstību nosaka darba loma, ražošanas attīstība. Cilvēku viņš apskata, kā tas parasti bija raksturīgs metafiziskajam materiālismam, tikai kā dabas daļu. «Cilvēks ir dabas loceklis, un viņa sakars ar dabu ir ļoti daudzējāds,»³³ raksta J. Alksnis. Protams, ciņā pret ideālismu un reliģiju bija svarīgi parādīt, ka cilvēks ir dabas sastāvdaļa, ka to nav radījis dievs. Cilvēks pēc J. Alkšņa uzskatiem ir dabas produkts, «Viņš nav cits nekas kā dabas radījums, un tamdēļ pār viņu valda tie paši spēki, kas tik brīnišķīgi rīkojas visā dabā».³⁴ Cilvēka uzdevums ir izzināt dabas spēkus un izmantot tos savām vajadzībām. Dabas likumu izziņā cilvēks jau guvis lielus panākumus, atklājot aizvien jaunus un jaunus dabas noslēpumus. Cilvēka spējas dabas izziņā ir neierobežotas. Dabas izziņa ir sarežģīts uzdevums. Neesošo pārdabisko spēku žēlastība cilvēkam nevar palīdzēt. J. Alksnis pāsvītro, ka mēs «nedrīkstam... mest ieročus zemē, atsacidamies no spēkošanās ar dabas spēkiem! Nekas nav cilvēkam nācis no žēlastības, visi panākumi ir viņa iekšējā spēka augļi!»³⁵ Tāpēc jāiedziļinās dabas parādībās. «Panāktās ziņas, — raksta J. Alksnis, — nedrīkstam turēt «zem pūra»... tas būtu grēks pret mūsu līdzcilvēkiem.»³⁶

Ja J. Alksnis, apskatot gaismas ietekmi uz augiem un dzīvniekiem, norāda, kā cilvēks zināšanas par šo ietekmi var izmantot savās interesēs, tad šajā pašā sējumā ievietotajā E. Veidenbauma rakstā ««Vairāk gaismas!» (Kultūrvēsturisks apcerējums par apgaismošanas tehniku)» iztirzāti gaismas izmantošanas tehniskie jautājumi. E. Veidenbaums apskata apgaismošanas tehnikas attīstību, parāda, kā cilvēks iemācījies izmantot uguni un nonācis no skalu gaismas izmantošanas līdz pat elektrībai un elektrotehnikai. Progress apgaismošanas tehnikā pēc E. Veidenbauma domām ir atkarīgs «no pārgrozītām ražotāju būšanām».³⁷

Dabzinātņu propagandā nozīmīgs ir arī P. raksts «Drusciņas iz dabas saimniecības. Vielas riņķošana pa trim dabas valstīm». Raksta autors aplūko neorganiskās un organiskās dabas ķīmisko ainu. Balstoties uz sava laika ķīmijas un bioloģijas

³³ «Pūrs», II, 150. lpp.

³⁴ Turpat.

³⁵ Turpat.

³⁶ Turpat.

³⁷ Turpat, 163. lpp.

zinātnes atziņām, raksta autors parāda, ka neorganiskā un organiskā pasaule ir vienotās dabas divas daļas. Viņš parāda, ka «starpība starp organiskiem un neorganiskiem savienojumiem nav vis meklējama to pamatvielu savādībās, kas viņus sastāda ... Starpība tikai šo vielu sakopojumos un savienojumos sarežģītā ķīmiskā vienībā.»³⁸ Daba ir mūžīga, tāpat kā mūžīga ir vielas riņķošana dabā. «Mūžīgā vielas riņķošana ir lieliska varena patiesība, kura paliks nesatricināma un nekustināma uz visiem laikiem,»³⁹ norāda raksta autors. Viņš atzīmē, «ka dažas no tām pašām vielas daļiņām, kas senāk atradās Jūlija Cezara smadzenēs, tagad varbūt atrodas kādos kviešu graudos un dažas varbūt suņa astē; un ka šīs pašas vielas pēc simts gadiem varbūt atrasies kādas sentimentālas jaunavas pukstošā sirsniņā.»⁴⁰ Tātad ne dabu, ne arī cilvēku nav radījis dievs. Reliģijas vietā jābalstās uz zinātņi — tāds ir raksta autora secinājums. Balstoties uz materiālistisko filozofiju, sakaru starp fiziskajām un psihiskajām parādībām parāda A. Krumbergs darbā «Psihofizika jeb mācība par sakaru starp miesu un dvēseli». Raksta autors izvirza svarīgu uzdevumu — materiālistiski izskaidrot psiholoģiju. Vēl 19. gs. beigās psiholoģija bija tā zināšanu nozare, kur ideālisma un reliģijas pozīcijas bija vēl spēcīgas. A. Krumbergs izklāsta E. Vebera (1795.—1878.) un G. Fehnera uzskatus par psihofiziku. Vācu zinātnieks un filozofs Gustavs Teodors Fehners (1801.—1887.) bija viens no psihofizikas pamatlicējiem. Psihofizikai bija ievērojama nozīme eksperimentālās psiholoģijas attīstībā. Fehners centās pamatot psihofiziku kā zinātnes nozari, kā sajūtu orgānu psihofiziku, kas atklāj matemātiskās attiecības un likumsakarības starp kairinātāju spēku un radītās sajūtas lielumu. Galvenais Fehnera, viņa priekšteču un sekotāju izveidotās psihofizikas trūkums bija tas, ka viņi centās aplūkot psihiskos procesus bez fizioloģiskajām likumsakarībām. Fizioloģiskās likumsakarības ir psihisko procesu pamats. Izskaidrojot psihiskās parādības tikai ar matemātiskajām, kvantitatīvajām fizikālo un psihisko parādību attiecībām, rezultāts bija vienpusīgs. Tomēr neapšaubāmi racionālais psihofizikā bija matemātisko metožu un eksperimenta pielietošana psiholoģisko parādību pētīšanā. Psiholoģijas zinātnei tālāk attīstoties, šīs metodes, sevišķi sākot ar 20. gs., sāka lietot

³⁸ «Pūrs», II, 180. lpp.

³⁹ Turpat, 188. lpp.

⁴⁰ Turpat.

visai plaši. Daudzas sakarības, ko izvirzīja psihofizika, vēlāk tika izskaidrotas uz jauna, biofizikas atziņu pamata. Fehners formulēja likumu par logaritmisku atkarību starp kairinātāju, kas iedarbojas uz sajūtu orgāniem, un radušos sajūtu. Savos filozofiskajos secinājumos Fehners bija ideālists un balstījās uz vācu filozofa F. Šellinga ideālistisko sistēmu, bieži vien nonākot mistikā un teozofismā. Viņš gan vērsās pret fizikālā un psihiskā duālistisko interpretāciju, tomēr uzskatīja, ka duālizms starp fizisko un psihisko tiek pārvarēts un samierināts dievišķās apziņas augstākā vienībā. Fehners uzskatīja, ka dievs ir pasaules dvēsele, Visums — dieva ķermenis, bet matērija — gara novietne.

Ja domāšana nav iespējama bez smadzenēm un to procesiem, tad arī dievišķā doma nav iespējama bez fiziskās pasaules un tās materiālajiem procesiem. Fehnera pētījumos, neapšaubāmi, bija stihiski materiālistiskas tendences, tomēr tās bija savienotas ar viņa ideālistisko pasaules uzskatu.

A. Krumbergs atmet Fehnera ideālismu. Viņš vērsās arī pret duālizmu un psihofizisko paralēlizmu, pēc kura piekritēju uzskatiem fiziskais un psihiskais ir gan saistīti, bet nav atkarīgi viens no otra. Materiālistiski izskaidrojot domāšanu, A. Krumbergs balstās uz G. Fehnera tēzi, ka domāšanas darbība ir atkarīga no smadzenēm un to procesiem.» Katrs arī atzīs, — saka A. Krumbergs, — ka augstākās gara darbības (domāšana utt.) nav iespējamās sasalušām smadzenēm.»⁴¹ Viņš parāda, ka no smadzeņu kustības «atvasējas mūsu domas un jūtas».⁴² Bet «savas jūtas un domas mēs taišņi varam novērot».⁴³ Cilvēkā «garīgā un miesīgā puse» cieši saistītas. Miesas un dvēseles sakaru mēs varam pamatot eksperimentāli, šis «sakars ir nenoliedzams piedzīvojuma fakts».⁴⁴ Psiholoģija kā zinātne noraida pārdabiskas, dievišķas dvēseles eksistēšanu. Tā «nemeklē dvēselē nekā pārdabiska, bet pabalstās vienīgi uz piedzīvojumiem».⁴⁵ A. Krumbergs parāda, ka domāšana ir smadzeņu funkcija, ka apziņa, «dvēseles» mitekļis jāmeklē cilvēka nervu sistēmā. Viņš atmet ideālistiski reliģiskos uzskatus par dvēseli, kritizē Leibnica un Volfa mācību par monādēm jeb dvēseliskajiem, garīgajiem atomiem kā pasaules un psihisko parādību

⁴¹ «Pūrs», II, 197. lpp.

⁴² Turpat, 195. lpp.

⁴³ Turpat.

⁴⁴ Turpat, 196. lpp.

⁴⁵ Turpat.

pamatu. «Nervu sistēms mums jāatzīst par dvēseles mitekli «šaurākā apmērā». Bet vai nava nervu sistēmā kādas sevišķas vietas dvēseles miteklim? Vai nava dvēsele atrodama vienā vienīgā «monādē», vienā vienīgā atomā, vienā vienīgā punktā? — Anatomiskais nazis nava laisks bijis, gadu desmitus meklēdams pēc šās «monādes», pēc šā punkta, pēc dzīvības mezgla, bet nava tomēr izdevies viņu atrast. Gandrīz katru smadzeņu daļiņu savā laikā turējuši par šādu dzīvības mezglu, kamēr beigu beigās izrādījās, ka tāds mezgls nemaz nava atrodams. Un viņa arī pavisam nava... Tātad «monadologi» var pabalstīties vienīgi uz savām filozofiskām iedomām, nevis uz piedzivojumu un patiesības pamata,»⁴⁶ raksta A. Krumbergs.

Pret ideālistisko valodas izcelšanās interpretāciju vēršas R. Jirgens darbā «Valodas attīstīšanās».⁴⁷ Valoda ir cilvēku sabiedrības attīstības produkts, cilvēka «domu rīks».⁴⁸ «Ja cilvēce attīstās, — raksta R. Jirgens, — ja viņa arvienu iepazīstas ar jauniem jēdzieniem un jaunām idejām, tad viņa piespiesta celt savā valodā jaunus vārdus un jaunus izteicienus šo jēdzienu un ideju apzīmēšanai.»⁴⁹ Tātad valodu nav radījis dievs — kā to apgalvoja reliģijas kalpi. «Ja valoda būtu dieva radījums, — piezīmē R. Jirgens, — tad dievs kā vispilnīgākā būte būtu radījis arī vispilnīgāko valodu. Neviena cita valoda, pilnīgāka par šo dieva radīto, nebūtu domājama. Tad valoda, tā sakot, būtu ielietā gatavās formās, kurās viņa nespētu pārkāpt. Viņai tad būtu atņemta iespēja mainīties; viņa būtu visos laikos vienāda. Bet ikdienišķi ievērojumi un vēsture mums māca, ka valoda mainās un ka šā mainīšanās netik vien nekaitē viņai, bet nāk par labu...»⁵⁰

Tiesa, valodas attīstību R. Jirgens aplūko ne jau no vēsturiskā materiālisma viedokļa, bet gan atvasina to «no cilvēces garīgās dzīves attīstīšanās».⁵¹ Tomēr ar plašu faktisko materiālu parādot, ka valodu izveidojuši un attīstījuši cilvēki kā savstarpējās sazināšanās līdzekļi, viņš faktiski vēršas pret ideālismu.

Ja pirmajos divos «Pūra» sējumos daudzi raksti balstās vēl uz metafiziskā materiālisma, tad, sākot ar «Pūra» III sējumu,

⁴⁶ «Pūrs», II, 204. lpp.

⁴⁷ Turpat, 14. lpp.

⁴⁸ Turpat.

⁴⁹ Turpat.

⁵⁰ Turpat, 14. lpp.

⁵¹ Turpat, 56. lpp.

visumā jau notiek pāreja uz dialektisko materiālismu. Tas arī saprotams, jo «Pūra» III sējums iznāk 1894. gadā,⁵² kad Jaunā strāva jau ir izveidojusies un «Dienas Lapa» svarīgu vēsturiskā materiālisma jautājumu popularizēšanā aizsākusi daudz skaidrāku līniju. Būtībā «Pūra» III sējuma raksti visumā konsekventi pauž materiālismu. Nozīmīgu dialektiskā materiālisma jautājumu propaganda skaidri samanāma dažos dabzinātniskajos apcerējumos. No šiem apcerējumiem īpaši jāatzīmē E. Veidenbauma plašais darbs «Apcerējumi iz mekānikas», kas pārstrādāts pēc franču valodas oriģināla. Darbs «Apcerējumi iz mekānikas» sarakstīts 1891. gadā, bet 1892. gadā zinātnisko rakstu konkursā godalgots ar t. s. maskaviešu prēmiju. Aizstāvēdams materiālismu, E. Veidenbaums apkaro ideālismu, kas atrauj kustību no matērijas, un parāda, ka kustība nav atraujama no matērijas. Teorētiskajā daļā E. Veidenbaums iztirzā matērijas un kustības filozofiskās problēmas, galveno uzmanību veltījot mehānikas izklāstam un jautājumiem. Te apskatīti centrifugālie spēki, inerce, elastība, saliktie un paralēlie spēki, paātrināta un palēnināta kustība u. tml. Praktiskajā daļā E. Veidenbaums aplūko mehānikas likumu pielietojumu ražošanā.

Balstoties uz enerģijas saglabāšanās un pārvēršanās likumu, E. Veidenbaums vēršas pret ideālistiem, kas cenšas ievazāt uzskatus, it kā eksistē dievs vai «patstāvīgi spēki», kas atrauti no matērijas. Viņš parāda, ka kustība nevar eksistēt bez matērijas, tāpat kā matērija nevar pastāvēt bez kustības. «Te ir tiešām jābaidās, ka prāts pamazām neierodas vārdos ieraudzīt lietas un uzskatīt spēkus... par kādām nesaprotamām varām, tā sakot, gariem, kam nav miesas un kas tomēr spēj ķermeņus kustināt.»⁵³ raksta E. Veidenbaums. Dažu zinātnieku cenšanās nostāties ideālisma pozīcijās esot «sliktāka par nezināšanu». Kritizējot viņu uzskatus, E. Veidenbaums atzīmē: «...daži slaveni vīri... prātoja, ka spēki radījuši ķermeņus, ka spēki radījuši būtnes... Šāda iedoma sliktāka par nezināšanu.»⁵⁴ Veidenbaums uzskata, ka teoriju nedrīkst atraut no prakses. «Bet nav jādodomā, ka... teorija (mācība) un praktika (izlietošana) ir divas savādas lietas, kas pilnīgi viena no otras

⁵² Pūrs, darināts un pielocīts ar populāri ziniskiem apcerējumiem, III (tālāk tekstā — «Pūrs», III). Rīgā, 1894.

⁵³ Turpat. 107. lpp.

⁵⁴ Turpat.

šķiramas. Lai ņemas kā ņemdamies, teoriju un praktiku pilnīgi tīras, t. i., vienu ar otru nesajauktas, nekad nedabūs.»⁵⁵ Veidenbaums pasvītro teorijas un prakses vienību. «Kur mums derētu likumi, ko nevarētu izlietot? Kur derētu darbs, kas ne no kādiem likumiem netiktu vadīts?»⁵⁶

Cilvēka domas, prāts atspoguļo apkārtējo pasauli. E. Veidenbaums vēršas pret mānticību, nosaucot sevi par materiālistu. Tā, piemēram, vēstulē brālim Kārlim 1889. gada 18. decembrī, nosodot pēdējā ticību sapņiem, E. Veidenbaums cenšas materiālistiski izskaidrot sapņu cēloņus. Viņš raksta: «Tu laikam sāc ticēt māņiem, kad ievēro sapņus. Es kā materiālists (kaut gan ar dzejiskām rantēm) tev šo sapni iztulkošu materiāli, kā viņš cēlies... Tu esi salīdzinājis mani ar gulošu cilvēku, ko nevar uzmodināt. Šīs domas kā fonogrāfā tāpat iegrauzas smadzeņu ratos un naktī atritinājas. Ka tu toreiz sapņojis, pierāda, ka tu daudz domājis par mani.»⁵⁷

80. gadu beigās E. Veidenbauma dzejā gan ieskanas agnosticisma motīvi, piemēram, dzejoli «Daudz varam runāt un spriest»:

«Daudz varam runāt un spriest, kāds uzdevums cilvēka dzīvei,
Tomēr pie gala nekad netiksim, tici man, draugs.
Skaidrību mirstīgam prātam ir slēpusi augstāka vara.
Cerēt un minēt var daudz, saprast un zināt — neko.»⁵⁸

Tomēr šo nekonsekvenci viņš pārvar, nosaucot to par «vieglprātības filozofiju».

Nozīmīgākais darbs 19. gs. latviešu populārzinātniskajā literatūrā līdzās K. Timirjazeva «Augu dzīves» pārstrādājumam ir B. Nolles «Par darvinismu».⁵⁹ Izmantojot C. Darvina darbus «Sugu izcelšanās», «Cilvēka izcelšanās», K. Timirjazeva «Darvins kā zinātnieka tips», Hakslija «Cilvēka vieta dabā», B. Nolle izklāsta darvinisma nozīmīgākos jautājumus. Aizstāvot materiālistisko bioloģiju, sugu izcelšanās un attīstības materiālistisko mācību, B. Nolle parāda, ka dzīvnieki un augi pastāvīgi mainās, veido jaunas formas. Jaunu formu un sugu rašanās ir dabas vēsturiskās attīstības rezultāts. B. Nolle sniedz Darvina mācības pamattēzes par dabisko un mākslīgo izlasi. Bal-

⁵⁵ «Pūrs», III, 140. lpp.

⁵⁶ Turpat.

⁵⁷ Eduards Veidenbaums. Kopoti raksti, II. Rīgā, 1961., 321. lpp.

⁵⁸ Turpat, I. 214. lpp.

⁵⁹ «Pūrs», III, 69. lpp.

stoties uz darvinisma, viņš materiālistiski izskaidro mērķtiecību dabā. Kāpēc tad dabā pastāv mērķtiecība? «Kāpēc ikviens no tūkstošējādiem organismiem, kuri apdzīvo sauszemi, ūdeni un gaisu, tik pilnīgi piemērojas saviem apstākļiem, ka citādu mēs viņus ir domāt nevaram?»⁶⁰ jautā B. Nolle. Atbildot uz šo jautājumu, viņš kritizē ideālistisko teleoloģismu, ideālistisko mērķtiecības izpatni. Viņš parāda, ka ideālistiskā mērķtiecības izpratne nespēj izskaidrot mērķtiecību augu un dzīvnieku pasaulē un ir pretrunā ar pieredzes faktiem. «Metafiziķi un tikumnieki, — raksta B. Nolle, — atbildēja un arī tagad vēl atbild: ikkatrs organisms esot jau sākumā tāds radīts, kāds tas tagad; pateicoties pārdabiskai gudrībai, ik augs, ik dzīvnieks jau pasaules sākumā it kā ieliets savā tagadējā formā, pastāvot tāds joprojām nepārgrozīdamies. Kamēr prāts uz dažādiem dabaszinātniskiem jautājumiem vienīgo atbildi meklēja pagātnes rakstos, tamēr nebija iespējams atrast dažādo dabas parādību īstos cēloņus. Metās mierā ar atbildi, kura pēc taisnības nekā neizskaidroja, pat runāja pretī pieredzējumiem.»⁶¹

Zinātne «pēc senlaiku dzīvnieku izraktajām atliekām» pārliecinājās, «ka mūsu zemi nav vienmēr apdzīvojuši tie paši augi, kuri šimbrīžam, ka augu un dzīvnieku formas kārtu kārtām mainījušās, tādā ziņā mainīdamās kā vēlākos ģeoloģiskos laikmetos parādījušās arvien jo pilnīgāk attīstījušās formas, nekā agrākos.»⁶²

Zinātne, «pētot dabiskos cēloņus» dabā, atmata reliģiskos priekšstatus, vairs «neticēja akli nesaprotamiem brīnumiem».⁶³ Viens no pirmajiem zinātniekiem, kas sāka uzstāties pret teoloģisko izskaidrojumu, ka sugas cēlušās no viena dievišķa celma, bija Ž. Lamarks (1744.—1829.), kurš darbā «Filozofija un zooloģija» (1809.) atmata uzskatu par sugu nemainību. Taču Lamarkam pietrūka zinātniskā pierādījumu materiāla. Tad nāca klajā Č. Darvina darbs «Sugu izcelšanās» (1859.), kas zinātniski pamatoja mācību par «sugu evolūciju». B. Nolle raksta: «Darvina mācība, «darvinisms» jeb — kā pats Darvins viņu nosauc — evolūcijas, t. i., attīstības teorija, māca, ka... pastāvīgi notiekot grozībām, ar laiku ceļas jaunas formas, kuras dienās tik tālu atšķiras cita no citas, ka, acis uzmetot, grūti

⁶⁰ «Pūrs», III, 69. lpp.

⁶¹ Turpat.

⁶² Turpat.

⁶³ Turpat, 70. lpp.

atrast starp viņām kādu radniecību.»⁶⁴ Atsaucoties uz K. Timirjazevu, B. Nolle norāda, ka «Darvins ieraidījis zinātne jaunu patiesības dzirksteli»,⁶⁵ ka viņš radījis savu mācību, pamatīgi izpētījis augu un dzīvnieku valstis. B. Nolle kritizē Darvina mācības pretiniekus, kuri ne tikai vēršas pret darvinismu, bet negodīgi piedēvēja viņam izteikumus, «kādus viņš nekad nebija teicis».

B. Nolle parāda, kāda nozīme sugu attīstības pamatošanā bija Darvina mācībai par iedzimtību un mainību. «Dabiskā ceļā nejauši reiz iegūtas īpašības var zināmai sugai palikt par pastāvīgām īpašībām... ikkatrā organismā var mainīties īpašības, un šīs īpašības palikt par tādām, kas pārraidās uz pēcnācējiem.»⁶⁶ Uz šīm īpašībām balstās praktiķi, attīstot mākslīgo izlasi. Tāpat kā notiek mākslīgā izlase, dabā pastāv arī dabiskā izlase. Izlase balstās uz mainību, ko savukārt veicina izmainījušies apstākļi, vide. Organismi, pielāgojoties jaunajiem apstākļiem, izmainās un attīstās. Tie organismi, kas, iegūdami jaunas īpašības, spēj labāk pielāgoties apstākļiem, saglabājas un nostiprinās. Turpretim tie, kuri nespēj pielāgoties jaunajiem apstākļiem, iznīkst. «Kuru organismu stāvā ierodas īpašība, kas viņus dara pilnīgākus, vairāk piemērodama apkārtējiem apstākļiem, tie aizdzīvo citus un pārraida — pēc jau min[ētā] dabas likuma — savas pilnīgākās īpašības uz saviem pēcnācējiem. Bet tie organismi, kuri savā stāvā palikuši nepilnīgāki, dzīves cīņā paliek atpakaļ, viņi iznīkst... Tātad redzam dabā to pašu likumu, uz kuru Darvins aizrādīja, runādams par mākslisko audzināšanu. Labākās, pilnīgākās īpašības ikkatrā sugā uzglabājas, nepilnīgākās iznīcinājas,»⁶⁷ raksta B. Nolle. Šis likums saistīts ar «pašuzturas cīņu starp dažādām sugām»,⁶⁸ t. i., ar cīņu eksistences dēļ. B. Nolle parāda, ka Darvina mācību pamato salīdzinošā anatomija, embrioloģija, ģeoloģija un paleontoloģija. Viņš norāda, ka «tagadējā zinātne aizstāv šīs attīstības teorijas pareizību. Vispirms salīdzinātāja anatomija piespiež spriest, ka organismiem savstarpēja radniecība... Piem., pie mugurkaulainiem — zīdītāju lopiem, putniem, rāpuļiem, abiniekiem un zivīm — pie šiem redzams, ka viņu mugurkaulam, locekļiem un nervu sistēmai kopēja pamata forma, kura ik

⁶⁴ «Pūrs», III, 70. lpp.

⁶⁵ Turpat.

⁶⁶ Turpat, 71. lpp.

⁶⁷ Turpat, 74. lpp.

⁶⁸ Turpat, 73. lpp.

pēc dažādiem apstākļiem dažādi attīstījušies... Šādu pašu pierādījumu mums dāvā embrioloģija. Iz embriju attīstības redzams, ka ikkatrs organisms savas attīstības gaitā īsā laikā izvirzās cauri visām zemākām formām, caur kurām gadu tūkstošiem virzījušies visas sugas attīstība... Senatnes zinātnes — ģeoloģija un paleontoloģija — jo gaiši aprāda pastāvīgu organisma pārgrozību un attīstību.»⁶⁹

Novērtējot Darvina mācību, B. Nolle min K. Timirjazeva vārdus, ka «Darvina mācība nav vis tikai hipotēze; viņa ir spriedums, kurš izriet no daudziem faktiem, spriedums, kuram nevar palikt nepiekritis.»⁷⁰

B. Nolle Darvina mācību attiecina arī uz cilvēku, jo cilvēks ir dabas daļa, un kā tāds tas pakāpeniski attīstījies no dzīvnieku pasaules. Viņš noraida leģendu par to, ka cilvēku radījis dievs. «Tātad zinātnei, — raksta B. Nolle, — nav nekāda iemesla nepieskaitīt cilvēku pie dzīvnieku valsts... neskatoties uz embrioloģiju un salīdzinātāju anatomiju, kuras gaiši aizrāda uz cilvēka tuvējo sakaru ar zemākiem mugurkaulaiņiem, vēl citi notuļ pieredzami fakti mūs pārliecina, ka cilvēce pastāvīgi attīstījušies...»⁷¹ Viņš parāda, ka «Cilvēks... pēc savas dabas ir sociāls dzīvnieks, t. i., viņš dzenas dzīvot citu cilvēku sabiedrībā...»⁷² Tani pašā laikā, sekojot Darvinam, B. Nolle, būtībā piesliedamies sociāldarvinismam un bioloģizēdams sabiedriskās parādības, uz cilvēku sabiedrību attiecina cīņu eksistences dēļ. «Arī tagad vēl ikbrīd redzam pašuzturas cīņu, kur cilvēcei jācīnās ar dažādiem pretējiem apstākļiem. Redzam viņā beidzamies tūkstošiem indivīdu, kas nespējīgi ar sekmēm sacensties sadzīves viļņos. Atliek tikai tie, kam vairāk spēka un izturības, vairāk sparības un samaņas cīņā pret pretējiem apstākļiem... Cilvēka prāta attīstība ir pašuzturas cīņas auglis. Pašuzturas cīņā gāja pastāvīgi bojā tie indivīdi, kuriem bija mazākas garadāšanas, saprātīgie pastāvēja...»⁷³ raksta B. Nolle.

Darvinismu aizstāv arī daudzi raksti, kas iespiesti «Dienas Lapā». Tā, piemēram, «Dienas Lapa» 1895. gadā ievieto rakstu «Cilvēks vai mērkaķis», kurā pastāstīts, ka, pārejot no cilvēkveidīgā pērtiķa uz cilvēku, eksistējušas starpformas. Runājot par Javā atklātām pitekanropa atliekām, raksta autors atzīmē:

⁶⁹ «Pūrs», III, 78. lpp.

⁷⁰ Turpat, 79. lpp.

⁷¹ Turpat, 80. lpp.

⁷² Turpat, 82. lpp.

⁷³ Turpat, 80., 81. lpp.

«Starp tagad dzīvojošiem mērķiem šimpanzi uzskatīja kā cilvēkam vistuvākstāvošu. Bet nupat atrastais... stāv vēl tuvāk cilvēkam.»⁷⁴

Materiālismu bioloģijā aizstāv arī «Pūra» III sējumā ievietotais P. V. raksts «No kā sastāv mūsu miesa?» Vēršoties pret vitālismu bioloģijā, raksta autors parāda, ka šūna ir tas faktors, kurā izpaužas augu un dzīvnieku pasaules vienība. «Šos sīkos ķermeņus, šīs mūsu miesas sastāvdaļas sauc par kanniņām, un no viņām būvēts ne tik vien cilvēks, bet ikkatrs dzīvnieks un pat stādi,»⁷⁵ teikts rakstā. Parādīdams reliģijas un vitālisma aizstāvju uzskatu nepamatotību, raksta autors konstatē, ka «pētnieku pūliņi... izgaisinājuši māņu domas par dzīvnieku un it sevišķi cilvēku miesas sastāvu, ap-rādīdami, ka nekas pasaulē nenotiek pārdabiskā kārtā, bet ka visas dabas parādības attiecināmas uz zināmiem dabas likumiem, kuri valda visā dabā».⁷⁶ Viņš parāda, ka dzīvnieku nāve arī ir dabisks process, tā «ir viņu ķermeņu būves dabiskās sekas: līdzko ķermenī lielākā daļa kanniņu mitējas vairoties, līdzko vairs jaunas un spēcīgas kanniņas nepabalsta zūdošās un nīkstošās — tā ķermeņa audiem pamazām jāapstājas savā darbībā un dzīvniekam jāmirst».⁷⁷

Materiālistiskās dialektikas galveno jautājumu izklāstu cenšas dot K. Kasparsons samērā plašajā darbā «Dialektika», kas ievietots «Pūra» III sējumā. K. Kasparsons izmanto F. Engelsa domas par dialektiku, kas izteiktas darbā «Anti-Dīrings». Rakstā ievietoti pat veseli «fragmenti» no minētā F. Engelsa darba, kuros raksturota materiālistiskā dialektika, tās atšķirība no Hēgeļa ideālistiskās dialektikas, dialektiskā materiālisma izziņas teorija, relatīvās un absolūtās patiesības dialektika, nolieguma nolieguma likums. K. Kasparsons parāda, ka izziņa sākas ar to, ka lietas ārpus mums iedarbojas uz mums. «Lietas, prātus kairinādamas, ierosina prāta darbību,»⁷⁸ raksta K. Kasparsons. Lietu realitāte izriet no pašas lietas objektīvās eksistēšanas. «Par «reālumu» jeb «reālību» ja runājam, — raksta K. Kasparsons, — tad — lai lietojam kādus vārdus lietojami — ikmēr šī vārda saturam iet jau pa priekšu subjekts, kam tas piešķirams. Tāpēc jārunā adjektīviski par visu, kas

⁷⁴ «Dienas Lapa», 1895., 23.

⁷⁵ «Pūrs», III, 44. lpp.

⁷⁶ Turpat, 49. lpp.

⁷⁷ Turpat, 50. lpp.

⁷⁸ Turpat, 84. lpp.

reāls. Vienmēr jāpatur prātā, ka lietas ... reālas, kad viņas kā nekā lietiski iznestas, tātad pāgrozās.»⁷⁹ Attīstības procesā «daba pate rada savas formas».⁸⁰ Formas «pieder pašai dabai»,⁸¹ tās nav primāras attiecībā uz matēriju. Dabas likumi ir attiecības, kas pastāv dabā, tāpēc tie nav atraujami no dabas. K. Kasparsons raksta: «...nevis lietas piemērojamas likumiem, kuri kā nekā no viņām atrastos atsevišķus, bet viņas iznestas šādā vai citādā kārtā, un, šādi iznesdamās, vedina mūsu domātāju prātu, šo kārtu viņām pašām radīt pa priekšu. Likumus viņām dod viņu pašu pārgrozītā daba.»⁸² K. Kasparsons aizstāv materiālismu un parāda, ka lietas, matērija ir primāra, bet idejas, apziņa ir sekundāra. «Ideju pasaule ir otrnieks, mūsu galvā izcēlušies domutēli, kas nekādi nav liekami par priekšgājējiem pasaules gaitai, kuriem šai būtu jāpieveicas.»⁸³ No materiālisma pozīcijām viņš vēršas pret ideālistisko mācību par «iedzimtām», apriorām, pirms pieredzes dotām un no tās neatkarīgām idejām. Idejas rodas, «cilvēkam iespaidus saņemot no apkārtējās objektīvās pasaules ...».⁸⁴ Tāpēc arī «estētiskie, morāliskie u. c. jēdzieni» nav «aprioriski jeb iedzimti».⁸⁵ Visi jēdzieni «vislielākā mērā relatīvi».⁸⁶ Taču, atzīdams, ka pasaulē nav nekā absolūta, jo viss pakļauts attīstības likumam, K. Kasparsons pārspilē relativitātes momentu un nonāk relativisma gūstā. Piemēram, palikdams objektīvisma pozīcijās un nespēdams nostāties uz proletāriskā partejiskuma viedokļa, viņš uzskata, ka nepastāv objektīvi kritēriji morālē, ka «morāliskie jēdzieni tādā mērā relatīvi, ka ikmēr bijis neiespējams dabūt absolūtu mērauklu labuma jēdzienam».⁸⁷ Viņš gan atzīst morāles šķirisko raksturu, norādīdams, ka «Ļaužu šķīrām, kurām vienāds vēsturisks pamats, arī zināmi vienādi morāles jēdzieni. Ik sevišķai šķīrai sava sevišķa morāla.»⁸⁸ Tomēr, nespēdams nostāties proletāriskā partejiskuma pozīcijās, K. Kasparsons nevar pārvarēt relativismu.

⁷⁹ «Pūrs», III, 86. lpp.

⁸⁰ Turpat.

⁸¹ Turpat.

⁸² Turpat.

⁸³ Turpat, 86., 87. lpp.

⁸⁴ Turpat, 87. lpp.

⁸⁵ Turpat.

⁸⁶ Turpat.

⁸⁷ Turpat.

⁸⁸ Turpat, 99. lpp.

K. Kasparsons vērsas pret duālismu, uzskatot, ka «Divatnība (duālisms) atmetama».⁸⁹ Apskatījis ideālisma un duālisma nepamatotību, K. Kasparsons norāda uz metafizikas vēsturisko ierobežotību. Līdz 18. gs. beigām dabzinātnes galvenokārt bija aktu krājējas zinātnes. Šādos apstākļos tās aplūkoja parādības ārpus «dabiskā un vēsturiskā sakara», pašas par sevi. Gluži dabiski sākumā dabzinātnes «sadalīja dabu sevišķās šķirās, pašķirās, nodaļās». Taču, šādi aplūkojot dabu, radās metafiziskā metode. Tā apskatīja lietas ārpus kopsakara, ārpus kustības un attīstības. Tiesa, metafizika bija vēsturiski attaisnojama, jo vispirms «bija jāizpēta lietas, pirms varēja pētīt procesus».⁹⁰ Metafizikā atrauj kustību no matērijas, bet «absolūta miera nava. Nav vielas bez kustības. Miers, lai tas vai kāds, tikai relatīvs.»⁹¹ Apstākļos, kad valdīja metafiziskā metode un dabzinātnes nespēja dot pamatojumu dabas parādību kopsakarības pamatošanai, attīstījās t. s. natūrfilozofija jeb dabas filozofija, kura centās šo kopsakaru atklāt spekulatīvā ceļā, tādējādi pretendēdama uz «zinātņu zinātnes» lomu.

19. gs. lielie atklājumi dabzinātnēs, kas parādīja «dabas notikumu dialektisko raksturu», «nomirdināja» «dabas filozofiju». «Dabā viss galu galā notiek dialektiski, nevis metafiziski.»⁹² — raksta K. Kasparsons, — dialektika aplūko lietas un lietu domu tēlus viņu savādībā, savirknējumā, viņu kustībā un pārgrozībā. Daba aplicina dialektikas pareizību.»⁹³ K. Kasparsons, būtībā izklāstot F. Engelsa domas, parāda, ka materiālistisko dialektiku sagatavoja 3 lieli dabzinātniskie atklājumi — enerģijas saglabāšanās un pārvēršanās likuma, šūnu teorijas un Darvina sugu evolūcijas teorijas atklāšana. Viņš raksta: «Un šādi atrada, ka visa dabas kustība ir nemitīgs process, t. i., ka viņā notuļ viena forma pārvēršas otrā... Atzina, ka visu augstāko organismu augšana un attīstība notiek pēc viena vienīga vispārēja likuma... Aprādīja, ka tagadējie organiskie dabas produkti, ieskaitot cilvēku, ir ilga attīstības procesa iznākumi.»⁹⁴ Beidzot «Atrada kustības likumus, kuri cauri aužas cilvēku vēsturei».⁹⁵

⁸⁹ «Pūrs», III, 87. lpp.

⁹⁰ Turpat, 90. lpp.

⁹¹ Turpat.

⁹² Turpat, 92. lpp.

⁹³ Turpat, 91. lpp.

⁹⁴ Turpat.

⁹⁵ Turpat, 92. lpp.

Kritizēdams metafiziķus, kuri parādības uzskata par mūžīgām, nemainīgām un uz visiem laikiem dotām, K. Kasparsons parāda, ka pasaule jāaplūko kā process. Kā metafiziskās pieejas spilgtu izpausmi viņš kritizē personālista J. Oša skolotāja Teihmillera izteikumu, ka «Pasaule no mūžības gatava... Mums tik izliekas, it kā kas pārgrozītos, tāpēc ka ar viņu suma kārtību iepazīstamies perspektīviski.»⁹⁶

Rakstā K. Kasparsons min, ka dialektikas jautājumus pirmais plašāk izstrādājis Hēgelis, aprādot, «ka visas dabas, vēstures un gara pasaule ir process, t. i., atrodas notuļā kustībā, pārgrozībā, attīstībā...».⁹⁷ Viņš «centās izprast iekšējo sakarību šai kustības gaitā».⁹⁸ Taču Hēgelis dialektiku «izšķetināja» «mīglainā formā». Viņš «bij ideālists, t. i., viņš savus jēdzienus neturēja par lietu un notikumu atspoguļojumiem, bet — otrādi — lietas un viņu attīstību par «ideju» attēliem...».⁹⁹ «Hēgeļa dialektika ir jēdziena, absolūtā, mūžīgā jēdziena attīstība.»¹⁰⁰ Raksturojot Hēgeļa ideālistisko dialektiku, K. Kasparsons atzīmē: «Šādi viss apgriezts uz galvu.»¹⁰¹ Pretstatā Hēgeļa dialektikai K. Kasparsons aizstāv materiālistisko dialektiku. No Hēgeļa filozofijas «nācās izlobīt dialektikas kodolu... Hēgeļa dialektiku, kura stāvēja uz galvas, apgriezta atpakaļ uz kājām».¹⁰² Dialektikas likumi jāatvasina no dabas un vēstures. K. Kasparsons pareizi uzskata, ka materiālistiskā dialektika ir zinātne par dabas un domāšanas vispārīgiem attīstības likumiem vai, kā viņš raksta: «Šādi palika dialektika par vispārējo attīstības likumu zinātni, ārpasaules un domāšanas.»¹⁰³

Pasvītrotot dialektiskās loģikas nozīmību, K. Kasparsons norāda uz formālās loģikas ierobežotību. «Formālā loģika ir vispirmā kārtā metode atrast jaunus rezultātus. Tāda pat metode, bet vēl daudz svarīgāka ir dialektika. Dialektika pārsprādzina formālās loģikas šauro apvārsni!»¹⁰⁴

K. Kasparsons sīkāk aplūko tikai vienu dialektikas pamatlīkumu — nolieguma nolieguma likumu, raksturojot gan

⁹⁶ «Pūrs», III, 98. lpp.

⁹⁷ Turpat, 93. lpp.

⁹⁸ Turpat.

⁹⁹ Turpat.

¹⁰⁰ Turpat.

¹⁰¹ Turpat.

¹⁰² Turpat.

¹⁰³ Turpat.

¹⁰⁴ Turpat, 94. lpp.

noliegumu (Kasparsona terminoloģijā runājot, «pirmo pārmitējumu»), gan nolieguma noliegumu («otro pārmitējumu») un parādot tā sarežģīto dialektisko attīstību. Viņš cenšas pārādīt nolieguma dialektisko raksturu un, kritizējot metafizisko noliegumu, raksta: «Pārmitējums nav kāds nekāds lietas izpostījums. Pirmajam pārmitējumam jānotiek tādā kārtā, ka otrais paliek iespējams... Process, rosība rosās uz priekšu bez mitas... Iznīkstami pārmitējumi seko cits citam. Ikkatrs nenovēršams, ikkatram tātad neliedzama tiesība tajos apstākļos, iz kuriem viņš cēlies. Bet viņš pārmitējas, iz sava klēpja didzinādams jauna attīstības grieža dīgļus, un pārmitēdamies zaudē savu (vēsturisko) tiesību.»¹⁰⁵ Pārējos dialektikas likumus K. Kasparsons aplūko tikai garāmejojot, pareizāk sakot, pieskaras tikai dažām to pusēm. Tā, runājot par pretrunām, viņš atzīmē, ka «Dialektiķis polārās pretišķības nesamīšina. Viņš zin, ka viņas visas relatīvas».¹⁰⁶ Taču viņš nerunā ne par pretstatu vienību un cīņu, ne arī par to, kā tiek pārvarētas pretrunas. Jautājumā par pretrunām viņš pārspilē stihiskuma momentu. Viņam pietiek ar to, «ka tas, ko šimbrīžam atzīst par patiesību, sevī mitina arī nepatieso pusi, kura pēcāk izlobās, it tāpat kā tas, ko šimbrīžam atzīst par nepatiesību, sevī auklē patiesu pusi, kuras dēļ to iepriekš turēja par patiesību».¹⁰⁷ Metafizika un stihiskuma momenta pārspilēšana jūtama arī, K. Kasparsonam raksturojot likumu par kvantitatīvo izmaiņu pāreju kvalitatīvajās izmaiņās. Aplūkojot attīstību, K. Kasparsons atzīst tikai pakāpenības momentu, ignorē lēcienus pārejā uz jaunu kvalitāti. Lai raksturotu pāreju uz jaunu kvalitāti, K. Kasparsons ņem tikai vienu piemēru — juridisko likumu attīstību: «Pāreja, piemēram, no viena likumu veida otrā nenotiek piepeši, bet pamazām, tādēļ ka tai laikā, kad parādās jaunas likumu kārtības dīgļi, iepriekšējā vēl ir pilnā spēkā.»¹⁰⁸

Vēl skaidrāk šo domu par dialektiku izsaka A. Dauge rakstā «Domas par vēsturi». Pēc A. Duges uzskatiem dialektikas būtība, dialektikas pamatiezīmes ir sekojošas:

- 1) Uz vietas nekas nestāv, viss pārgrozās.
- 2) Pārgrozība notiek dabiski, organiski, pamazām.

¹⁰⁵ «Pūrs», III, 95., 96. lpp.

¹⁰⁶ Turpat, 99. lpp.

¹⁰⁷ Turpat.

¹⁰⁸ Turpat.

3) Pārgrozības cēloņi, dzenuļi, nav meklējami kaut kur ārpus dabas, bet vienīgi ārējos, materiālos apstākļos. Te šinī vienkāršā formulā, — piebilst A. Dauge, — mums ir dota atslēga, ar kuru mums iespējams atminēt miklu, kura mums līdz šim laikam likās neuzminama, miklu par cilvēces attīstības dzenuļiem.»¹⁰⁹

Tātad arī pēc A. Dauges iznāk, ka attīstība, kas raksturo dialektikas būtību, ir tikai evolucionāra, bez lēcieniem, bet nevis revolucionāra. Bet tā jau ir metafiziskā attīstības koncepcija. Arī revizionisms no dialektikas vispirms jau izmeta mācību par revolucionāro attīstību. Ideālistiskie un metafizikas momenti K. Kasparsona un A. Dauges filozofiskajos uzskatos noveda viņus pie stihiskuma pārspilēšanas un buržuāziskā objektīvisma. Tāpēc arī A. Dauge «Atmiņu grāmatā» atzīst, ka viņiem abiem marksisms bija tikai īslaicīga aizraušanās.

No dialektikas kategorijām K. Kasparsons apskata cēloņa un seku, nepieciešamības un nejaušības, nepieciešamības un brīvības kategorijas. Galvenā viņam ir cēlonības kategorija. «Pieņemot cēlonības likuma vispārību, — raksta K. Kasparsons, — nevar būt ne absolūtās nejaušības, ne absolūtās brīvības.»¹¹⁰ Arī šeit vēl K. Kasparsons zināmā mērā maksā meslus metafiziskajam uzskatam. Cēlonību — šo vienu no pasaules universālās sakarības momentiem — viņš paceļ pāri citām sakarībām. Dialektiski K. Kasparsons cenšas risināt brīvības un nepieciešamības problēmu. Viņš raksta, ka «Brīvība ir nenovēršamības atziņa... Nevis šķietamajā neatkarībā no dabas un vēstures likumiem iemīt brīvība, bet šo likumu atziņā un tātad iespējā viņus ar ziņu izlietot savā labā... Brīvība tātad vēsturiskas attīstības produkts: iz nenovēršamības atziņas dīgstošā valdība par mums un ārējo dabu. Atziņas dāvina varu, piešķir brīvību.»¹¹¹ Nepieciešamību atvašinoš no cēlonības, K. Kasparsons brīvību uzskata par izzinātu nepieciešamību un cenšas to aplūkot vēsturiski. Neskatoties uz to, viņš visumā tver šo problēmu vēl abstrakti. Piemēriem par brīvību un nepieciešamību viņš izmanto morāles parādības. Cilvēka griba pakļauta cēlonībai. «Kādēļ no nekrietnībām attur goda jūtas utt.?» jautā K. Kasparsons un atbild: «Tādēļ, ka šīm jūtām pretējie darbi viņām pretīgi... Jo spējāks «tikumiskais»

¹⁰⁹ Proletāriskā revolūcija Latvijā, I. [Maskavā, 1924.], 162. lpp.

¹¹⁰ «Pūrs», III, 88. lpp.

¹¹¹ Turpat, 102., 103. lpp.

dzenulis, uz jo spēcīgāku pretinieku tad atduras ienaidīgais «netikumiskais» dzenulis, un, kur stiprākums, tur uzvara... Jūtas neprasa: vai tu mūs gribi? Viņas pašas izriet, izriet tādā stiprumā, kādu sariatina iekšējie dzenuļi un ārējie apstākļi. Dzenulis neatļauj brīvību.»¹¹² Bet kas nosaka «tikumiskos dzenulus»? K. Kasparsons uz šo jautājumu nedod skaidru atbildi. Tiesa, viņš runā par apstākļu lomu cilvēku audzināšanā, uzskata, ka «audzinātājs... pats jāaudzina... «Cilvēka raksturs ir viņa vēsture, cilvēka vēsture ir viņa raksturs.»¹¹³ Viņš pareizi norāda, ka nepamatots ir «filantropu sapnis», ka ««izglība» cilvēkus darišot «krietnākus», lai cik sarukuši apstākļi viņus aplenkto.»¹¹⁴ Viņš atzīst, ka apstākļi ir grozāmi. Bet kas tad ir šie apstākļi — arī uz šo principiālo jautājumu K. Kasparsons atbildi nedod.

No izziņas teorijas jautājumiem īpašu uzmanību K. Kasparsons veltī jautājumam par relatīvās un absolūtās patiesības attiecībām. Viņš atzīst, ka pastāv absolūtā patiesība, taču zinātne, ja tā operēs tikai ar absolūtām patiesībām, neattīstīsies, bet stāvēs uz vietas. Tāpēc zinātnei jābalstās uz relatīvām patiesībām. Tomēr kāda ir relatīvās un absolūtās patiesības dialektika — to K. Kasparsons savā rakstā neapskata.

Izvirzot jautājumu par patiesības kritēriju, K. Kasparsons parāda, ka centieni meklēt patiesības kritēriju apziņas sfērā, domas skaidrībā vai neskaidrībā noved pie ideālisma, jo «Jēdzienu loģiskā iespējamība nav pašu lietu iespējamība. Ka kāda lieta būt var, ka viņa tiešām ir un ka viņa nevar nebijuse tiešamībā, šos jēdzienus var prāts tikai tautoloģiski izskaidrot, ja izskaidrojumus smēļ vienīgi iz sevis.»¹¹⁵ Par patiesības kritēriju K. Kasparsons uzskata pieredzi. Viņš raksta: «Atziņa tikai tad atziņa, kad viņas objekts pieredzējumu aplokā, un hipotēza tikai tad hipotēza, kad viņai par pamatu tiešamība. Ideālists neliek jēdzieniem grozīties pēc pieredzējumiem, bet iedomājas lietas grozāmiem pēc jēdzieniem.»¹¹⁶

Formāli loģiskais patiesības kritērijs ir nepilnīgs un nepietiekams: «... loģiskā patiesības zīme nepieciešama, bet nepietiekama: vienīgi uz loģisku formu, uz atziņas saskaņu ar prāta likumiem attieckdamās, viņa nekad nevar atrast to kļūdu, kura

¹¹² «Pūrs», III, 101. lpp.

¹¹³ Turpat, 102. lpp.

¹¹⁴ Turpat.

¹¹⁵ Turpat, 84. lpp.

¹¹⁶ Turpat, 84., 85. lpp.

zīmējas uz saturu, nekad un nekādi nevar atrādīt kādas atziņas materiālo, objektīvo pareizību. Notiek, ka atziņa formāli, loģiski pareiza, bet tomēr nesaskan ar atzīstamo lietu. Ar loģiku vien spriest par lietām nedrīkstam, iepriekšu par tām ziņas nedabūjuši ārpus loģikas.»¹¹⁷ Tāpēc formāli loģiskais kritērijs attiecībā uz saturu, matēriju nepietiekams, jo «patiesība taču zīmējas uz saturu».¹¹⁸

K. Kasparsons tomēr nedod atbildi par to, kas ir pieredze. Viņš to reducē drīzāk uz vērojumu. Būtībā jautājumu par praksi kā patiesības kritēriju, kā izziņas virzošo spēku un kā pasaules revolucionāro pārveidošanu viņš tā arī nesaprot.

Kaut gan K. Kasparsona «Dialektika» uzrakstīta, visumā balstoties uz dialektisko materiālistu, tomēr bez relativisma un objektivisma momentiem tanī ieskanas arī pozitīvisma un agnosticisma tendences. Viņš gan atzīst, ka par būtību var būt tikai tas, kas attīstās, citiem vārdiem sakot, kas izpaužas caur parādībām, tomēr uz jautājumu, kas ir īstenības resp. dabas, matērijas cēlonis, viņš atbild: «Jāatradinās šā jautāt»,¹¹⁹ jo citādi mēs nonāktu pie bezgalīgas cēloņu virknes, kuru praktiski atklāt nav iespējams. Tāpat jautājums, ka matērija, daba, īstenība ir pati sev cēlonis, ir atstāts ēnā. Tāpēc mums pietiek ar to, ka «lietas ir dotas» un «kādas viņas jādoma».¹²⁰ Lai gan K. Kasparsona «Dialektikai» ir savi trūkumi un nekonsekvences, lai gan tās autors ar laiku sāka virzīties pa renegātisma ceļu un jau Jaunās strāvas laikā faktiski bija tikai tās līdzskrējējs, rakstam bija pozitīva nozīme cīņā pret tā laika ideālistiskajiem strāvājumiem Latvijā.

Cīņai pret reliģiju un ideālistu jaunstrāvniece izmanto K. Timirjazeva darbu «Augu dzīve». Kā zināms, K. Timirjazevs savā laikā bija dedzīgākais darvinisma aizstāvis un attīstītājs. Pārstrādājot K. Timirjazeva plašo darbu «Augu dzīve», jaunstrāvniece to publicē savā rakstu krājumā «Pūrs» (V—VII) ar redakcijas piezīmēm un komentāriem. Redakcija, izklāstot Darvina idejas, īpašu vērību veltī sociāldarvinisma kritikai, kas šķiru cīņas vietā centās izvirzīt atsevišķu individu cīņu ekzistences dēļ. Noraidot sociāldarvinismu, maltusismu, ničseānismu, «Pūra» redakcija raksta: «Cilvēku attīstības gaitu

¹¹⁷ «Pūrs», III, 85. lpp.

¹¹⁸ Turpat.

¹¹⁹ Turpat.

¹²⁰ Turpat.

darwinisma dzīves cīņa nespēj izskaidrot... Pretišķības cilvēku sabiedrībā ierona tikai tur, kur pirmatnēja īpašuma forma zūd un sabiedrība sašķiras šķirās ar pretējām interesēm.»¹²¹ Un tālāk, runājot par nākotnes sabiedrību, redakcija atzīmē, ka arī tur notiks cīņa, bet tā nebūs šķiru cīņa. Darbā parādīts, kā organiskā pasaule attīstības gaitā radusies no neorganiskās. Ievērojama loma dzīvības izcelšanās gaitā ir asimilācijas procesam. Organismi radusies daudzu miljonu gadu laikā dabiskās attīstības procesa rezultātā.

Parādot dzīvības izcelšanos, darbā apskatītas svarīgas dialektikas problēmas par kvantitatīvu izmaiņu pāreju kvalitatīvajās, pakāpenības un lēcienveidības, evolūcijas un revolūcijas vienību attīstības procesā. Redakcijas piezīmē norādīts, ka «...kvalitatīvā pārgrozība... notiek lēcieniski».¹²²

Un tālāk: «Tātad vispārējā attīstība ir — evolūcija ar revolūcijām.»¹²³

Salīdzinot ar K. Kasparsonu un A. Daugi, kuri ignorēja lēcienveidīgu un revolucionāru attīstību, šeit jau sperts liels solis uz priekšu — «Pūra» redakcija pareizi izpratusi likumu par kvalitatīvo pārmaiņu pāreju kvantitatīvajās un nonākusi pie pareiziem secinājumiem.

Tomēr K. Timirjazeva «Augu dzīves» pārstrādātajā izdevumā vērojama piekāpšanās Ostvalda «enerģētisma» priekšā. V. Ostvalds (1853.—1932.), būdams izcils zinātnieks — ķīmiķis, savā filozofiskajā mācībā nonāca pie jucekļa, subjektīviski ideālistiskiem secinājumiem. Zināma ietekme viņam bija arī Latvijā. Daži jaunstrāvnīeki, saskatīdami Ostvaldā izcilu zinātnieku, nekritiski novērtē viņa jucekļiskos filozofiskos secinājumus.

Rīdzinieks Vilhelms Ostvalds ir viens no mūsdienu fizikālās ķīmijas pamatlicējiem. Pēc studijām Tērbatas universitātē Ostvalds 80. gados strādāja Rīgas Politehnikumā un jau Rīgas darbības posmā kļūst par vienu no sava laika redzamākajiem zinātniekiem — ķīmiķiem. Dabiski, ka viņam bija liela ietekme arī Latvijā. Rīgas Politehniskajā institūtā izauga ievērojamu zinātnieku — ķīmiķu plejāde, kas sekoja Ostvalda idejām un uzskatiem. 80. gadu beigās Ostvalds pārceļas uz Vāciju un

¹²¹ Augu dzīve. Trešā burtņica (tālāk tekstā «Augu dzīve», III), Rīgā, 1897., 40., 41. lpp.

¹²² Turpat, 15. lpp.

¹²³ Turpat.

kopš 1887. gada vada fizikālās ķīmijas katedru Leipcigā. 80. gados un 90. gadu sākumā Ostvalds vēl ir materiālists. «Atklātajā vēstulē Albertam Rauam» (1884.) un savā ievadlekcijā Leipcigas universitātē «Par enerģiju un tās pārvēršanos» (1887.) viņš apgalvo, ka atomi eksistē objektīvi, apskata enerģiju kopsakarā ar matēriju un vielu. Ostvalda «enerģētika» izveidojas 90. gados. «Enerģētiskā» ideālisma pamattēzes pirmo reizi viņš plašāk formulē 1895. gada vācu dabzinātņu kongresā Libekā referātā «Uzvara pār zinātnisko materiālistu». Ostvalda enerģētisma saknes meklējamas tai apstākļi, ka viņš vienpusīgi un ideālistiski traktēja enerģijas nezūdamības un pārvēršanās likumu. «Fizikas krīze», kas radās gadsimtu mijā, «enerģētismam» deva labu materiālu un veicināja tā tālāku izplatīšanos. Bija sākušies gadsimtu mijas revolucionārie atklājumi fizikā. 1895. gadā vācu fiziķis V. K. Rentgens (1845.—1923.), pētot sakarus starp elektriskām un gaismas parādībām, elektrības ietekmi uz kristāliem un dielektriķiem, atklāja starus, kas tika nosaukti viņa vārdā. 1899. gadā fiziķis F. Lenards (1862.—1947.) parādīja, ka fotoelektriskā efekta (ar elektrisko darbību saistītas gaismas parādības) cēlonis ir brīvie elektroni.

90. gados A. Bekerels atklāja, ka urāna sāļi izstaro kaut kādus nezināmus starus. M. Sklodovska-Kirī konstatēja, ka šāds izstarojums dod radioaktīvus elementus. Izstarojums ir šī elementa atoma īpašība. Balstoties uz šīs īpašības, Pjērs un Marija Kirī 1898. gadā atklāja rādiju. E. Razerfords un F. Sodi parādīja, ka radioaktivitāte ir atomu sairums, ķīmisko elementu pārvēršanās. Tās rezultāts ir radioaktīvais izstarojums. Jaunie atklājumi pašos pamatos mainīja priekšstatus par pasaules fizikālo ainu. Dabas pētnieki līdz tam matērijas īpašības saprata metafiziski. Daudzi no viņiem uzskatīja, ka matērijai piemīt tādas nemainīgas un uz visiem laikiem dotas īpašības kā necaurīdība, inertums, masa utt. Sakarā ar jaunajiem atklājumiem izrādījās, ka elektronam nav masas, vārda parastajā, mehāniskajā nozīmē. Tā masai ir elektromagnētisks raksturs. Atoms, kas agrāk šķita pēdējā nedalāmā vielas daļiņa, izrādījās ļoti sarežģīts un dalāms. Radioaktivitātes atklāšana lika atmest uzskatu par nemainīgiem elementiem. Izrādījās, ka elementi pārvēršas cits citā. Dabzinātņu, sevišķi fizikas jaunākie atklājumi neiekļāvās veco, mehānisko jēdzienu ietvaros. Radās krīze fizikā. Daudz dabaspētnieku, palikdami metafizisko priekšstatu gūstā un nespēdami pāriet no metafiziskā uz dialektisko materiālistu, nesaprata, ka jaunie dabzinātņu

atklājumi apstiprina materiālistiskās dialektikas pareizumu. Viņi kļuva ideālisti, sāka apgalvot, ka matērija «izzūd», ka tā ir atvasināta no enerģijas. Atmetot objektīvo realitāti ārpus mūsu sajūtām un pieredzes, viņi sāka vērsties pret materiālismu, apgalvojot, ka materiālisms ir «novecojis». Pretstatā materiālismam viņi sāka aizstāvēt dažādas subjektīvi ideālistiskas, pozitivistiskas teorijas.

Dabzinātniekiem bija apzinīgi jāpāriet uz materiālistisko dialektiku. Taču daudzi no viņiem, audzināti ideālistiskā pasaules uzskata un metafizikas garā, nonāca pie ideālistiskiem secinājumiem. V. I. Ļeņins rakstīja, ka «Modernās fizikas krīzes būtība ir tā, ka tiek laužti vecie likumi un pamatprincipi, ka tiek atmesta objektīvā realitāte ārpus apziņas, t. i., materiālisms tiek aizstāts ar ideālismu un agnosticismu».¹²⁴ Savā darbā «Materiālisms un empiriokriticisms» V. I. Ļeņins norādīja, ka izeja no krīzes rodama, apzinīgi nostājoties dialektiskā materiālisma pozīcijās.

Ostvalda pavērsiens no materiālisma uz ideālismu bija saistīts ar vienu no briesošās fizikas krīzes izpausmēm. Ostvalds nostājās pret matērijas jēdzienu, pret priekšstatiem par tās daļiņām — atomiem un molekulām. Viņš uzskatīja, ka matērija ir atvasināta no enerģijas, ka tās jēdziens ir jāatmet, jo ārējās pasaules parādības izraisa tikai enerģija. Metafiziski atrāva matēriju no kustības. Jaunie atklājumi parādīja, ka matērija ir nesaraujami saistīta ar kustību, tā izpaužas tikai caur noteiktu kustības formu. Taču Ostvalds nespēja pārvarēt metafizisko uzskatu par matēriju un kustību un pieņemt dialektiskā materiālisma uzskatu. No tā, ka matērija izpaužas tikai kustībā, kas ir nesaraujami saistīta ar matēriju, viņš nonāca pie ideālistiskā «enerģētisma». No tā, ka nav matērijas, kas būtu atdalīta no kustības, viņš secināja, ka matērija vispār nav vajadzīga, tā neeksistē, ir «izzudusi», bet pastāv tikai kustība, tirā enerģija. Tā, ideālistiski atraujot kustību no matērijas, Ostvalds arī nonāca ideālismā. Savus ideālistiskos «enerģētiskos» uzskatus viņš aizstāv «Lekcijās par dabas filozofiju»,¹²⁵ kur izpaužas ne tikai Ostvalda ideālisms, bet arī agnosticisms. Viņš sāk noliegt parādību būtības izziņas iespējas, neredz zinātnisko hipotēžu objektīvo nozīmi. Balstoties uz ideālistisko «enerģētismu», Ostvalds nepiekrīt molekulāri kinētiskajai teori-

¹²⁴ V. I. Ļeņins. Raksti, 14. sēj. 239. lpp.

¹²⁵ W. Ostwald. Vorlesungen über Naturphilosophie. Leipzig, 1901.

jai, kas materiālistiski izskaidroja fizikālos procesus, un vērsās pret atomistisko teoriju. Ar savu «enerģētismu» viņš tiecas pacelties «pāri» materiālismam un ideālismam. Viņa pasaules uzskatā ir arī materiālisma elementi, ko viņš cenšas savienot ar ideālismu. Pārsvārā Ostvalds enerģiju aplūko kā materiālu kustību, kas pastāv objektīvi, un uzskata to par substanci tās vārda īstajā nozīmē. V. I. Leņins rakstīja: «Arī pats Ostvalds ļoti daudzos gadījumos, pat, domājams, milzīgā gadījumā vairumā, enerģiju saprot kā materiālu kustību.»¹²⁶

Ar 1908. gadu Ostvalds sāk kritiski pārvērtēt dažus savus «enerģētiskos» secinājumus. 1908. gadā viņš atzīst savas cīņas pret atomistiku kļūdainību. Viņš kļuva par «Monistu savienības» vadītāju. Šī savienība pamatos bija materiālistiska, kaut arī ne līdz galam konsekventa. Pirms pirmā imperiālistiskā pasaules kara Ostvalds kopā ar Kārli Lībknehtu un citiem vācu sociāldemokrātiem uzstājas strādnieku mītiņos, aizstāv ateismu, piedalās antirelīģiskajā propagandā.

Arī «Pūra» redakcija, kas izdod K. Timirjazeva «Augu dzīves» pārstrādājumu, nesaskata Ostvalda «enerģētisma» ideālistisko dabu. Vēršdamās pret metafiziskā materiālisma aprobežotību, tā tanī pašā laikā atsevišķus «enerģētisma» secinājumus uzskata par dialektiskā materiālisma tālāku attīstību, līdz ar to atstādama spraugu subjektīvajam ideālismam un agnosticīsmam. ««Matērija» ir domu tēls, ko sev konstruējamies, lai notēlotu to, kas parādību maiņā ir paliekams. Realitāte piešķirama tikai enerģijai. Enerģija ir, blakus vērošanas formām, telpa un laiks, vienīgais, kas kopējs visiem laukiem»,¹²⁷ raksta redakcija, runājot par vācu dabzinātnieku Lībekas kongresa secinājumiem. Šinīs secinājumos jau arī parādās matērijas atraušanās no kustības, telpas un laika. Vēl vairāk — telpa un laiks tiek traktēti Kanta garā kā vērojuma formas. «Enerģētikai jeb enerģētiskajam uzskatam jāstādoties mehānistiskā jeb atomistiskā uzskata vietā. Citiem vārdiem, metafiziskā uzskata vietā jāstādoties dialektiskajam,»¹²⁸ teikts redakcijas piezīmē.

Tā kā daudzos gadījumos vēl nebija pārvarēts vecais metafiziskais materiālisms, daži latviešu marksisti pēc 1905.—1907. gada revolūcijas nespēja pareizi novērtēt mahisma un

¹²⁶ V. I. Leņins. Raksti, 14. sēj. 253. lpp.

¹²⁷ Augu dzīve. Otrā burtnīca (tālāk tekstā — «Augu dzīve», II). Rīgā, 1896., 20. lpp.

¹²⁸ Turpat.

enerģētisma reakcionāro lomu, bet nereti piekāpās mahisma un Ostvalda enerģētisma priekšā. Sevišķi tas attiecas uz P. Daugi, daļēji arī uz J. Jansonu-Braunu.

Aizstāvot materiālistisko pasaules uzskatu, jaunstrāvnieki dabzinātnisko atziņu propagandai plašu vietu ierāda arī «Dienas Lapas» slejās, augstu novērtējot jaunākos zinātnes sasniegumus un atklājumus un parādot to naidīgumu ideālistiskajiem uzskatiem. Tā, piemēram, avīze ievieto plašu pārskatu par krievu ārstu un dabzinātnieku IX kongresa darbību. Sīki iztirzāts K. Timirjazeva referāts kongresā, ar atziņību minot to referāta daļu, kur izcilais zinātnieks atzīmē, ka krievu dabzinātnes neseko Platona garam.¹³⁰

Apskatot ideālistisko filozofiju, jaunstrāvnieki vērsas kā pret fatālistiskajām, tā arī pret voluntāristiskajām dabas un sabiedrības likumu izpratnes «teorijām». Rainis savos darbos pasvītro dabas un sabiedrības likumu objektīvo raksturu, parādot, ka šo likumu darbības novēršanā sprediķošana nelīdz, jo šie likumi ir objektīvi. Kapitālisma postošo ietekmi nevar novērst ar sprediķošanu pret kapitālisma ļaunajām pusēm.¹³¹ «Tikai iepazīties ar viņiem [t. i., ar objektīvajiem likumiem — P. L.] visā viņu lielumā — tas var līdzēt. Tad tos mācēs pazīt un piemērot.»¹³²

«Dienas Lapā» ir daudz rakstu par objektīvajiem matērijas kustības likumiem (piemēram, «Zinātne un dzīve», 1892., 219., «Vēstules iz dabas zinātnēm», 1896., 196.). Objektīvo pasaules likumu atzišana ļauj jaunstrāvniekiem pareizi analizēt daudzu dabas un sabiedrības parādību likumsakarību. Jautājumā par cēlonību jaunstrāvnieki noliedz indeterminismu un teleoloģismu. Tā, piemēram, P. Dauge rakstā «Brīvprātīgo partijas Vācijā» kritizē vācu liberāļus, kas strādnieku posta cēloņus nesaskata vis kapitālistiskās iekārtas būtībā, bet redz tos strādnieku «slinkumā» un «taupības trūkumā». P. Dauge prasa meklēt būtiskos, īstos, objektīvi pastāvošos cēloņus, analizējot parādības un to likumsakarības. Nozīmīgi ir jaunstrāvnieku raksti par sabiedrības attīstības objektīvajiem likumiem, par kapitālisma ekonomiskajiem likumiem. Rakstu nolūks parādīt strādnieku ekspluatācijas būtību un kapitālistiskās ražošanas anarhiju.

¹³⁰ «Dienas Lapa», 1894., 17.

¹³¹ Literārais mantojums, I. Rīgā, 1957., 172. lpp.

¹³² Rainis. Kopoti raksti, 14. sēj. Rīgā, 1951., 347. lpp.

Atzīstot likumu objektīvo raksturu, jaunstrāvnieki spēj analizēt tādas kategorijas kā jautājumu par brīvību un nepieciešamību. Tā, J. Jansons-Brauns kritizē subjektivistiski ideālistiskās teorijas, kuras pauž vācu buržuāzijas rakstnieki jautājumā par brīvību un nepieciešamību. Cilvēks ir brīvs tik tāl, ciktāl viņš izzinājis dabas un sabiedrības objektīvos likumus un virza savu darbību sakarā ar šiem likumiem. Tāpēc arī J. Jansons-Brauns vērsās pret buržuāziskiem un sīkburžuāziskiem inteligēntiem, kuri pauž voluntārismu un atzīst cilvēka brīvības, cilvēka gribas absolūto raksturu. Viņš raksta: «Mācība par «brīvo gribu» nav nebūt tikai vienkārši izperināts skolu dogmāts, kā tas acumirkli gan izrādītos, bet tā ir savā ziņā atspīdums no īsti reāliem dzīves apstākļiem; viņa ir tāda laikmeta auglis, kad inteligence... domā tikai pēc savām atziņām, saviem piedzīvojumiem — tātad arī nenojēdza, ka tas, ko viņi šķietas «gribam», atkaras pilnīgi no ārējiem apstākļiem, no sadzīves, no tā, kam «vajaga» notikties; viņi nesaprata, ka viņu pašu domām un centieniem, viņu iekšējās dzīves sastāvam visas saknes atrodas ārpusaulē.»¹³³ Un tālāk: «... «brīva griba» atrada un atrod vēl ārvien sirdīgus aizstāvjus, bet tikai starp teologiem, juristiem un citiem tamlīdzīgiem kungiem, kuriem jārūpējas un jācīnās par to, ka netiktu sagāzti birģeļiem tik noderīgie pasaules uzskati, smalkā birģeļu morāle, ar kuras palīdzību tik patikami var valdīt un kalpināt zemās, izsūcamās ļaužu šķiras.» Vienlaikus J. Jansons vērsās pret fatālismu, pēc kura «cilvēcei jāliek rokas klēpī un jāliekas mierīgi turp vizināties, uz kuriem to katreiz bīdītu ārējie, nenovēršamie dabas likumi». J. Jansons kritizē fatālisma pārstāvjus par pasivitātes sludināšanu, jo viņi «cilvēkam noliedz vēl mazāko spēju arī pašam kaut cik necik pārgrozīt, atspiest atpakaļ sadzīves apstākļus». Viņš parāda, ka cilvēki var izzināt dabas un sabiedrības likumus un izmantot tos savās interesēs. Kā pareizi parāda J. Jansons, «sabiedriskās attiecības nevar izmainīt viens cilvēks. Tās var pārveidot tikai šķiras, tautas masu darbība.» J. Jansons turpina: «... bet nekad nav jāaizmirst, ka to nevar izdarīt viens cilvēks pēc savas iegribas, kā, piem., viens cilvēks sava paša spēkiem nevar pavisam salauzt tagadējos sadzīves apstākļus, bet gan visas cilvēces vairums.»

¹³³ «Dienas Lapa», 1894., 104.

Jau 90. gados jaunstrāvnieki nonāca pie atziņas par filozofijas šķirisko raksturu.

P. Stučka rakstā «Saimnieciskais faktors vēsturē»¹³⁴ metafiziku un ideālismu raksturo kā reakcijas filozofiskos uzskatus: «Mūsu gadu simteņa metafiziskās sistēmas atradās redzamā sakarā ar reakciju, spaidu un atpakaļrāpulības politiku.» Te jau skaidri redzams filozofijas partejiskuma princips.

F. Roziņš darbā «Lielajā piemiņas dienā»¹³⁵ parāda buržuāzisko apgaismotāju un materiālistu uzskatu ierobežotību. Runājot par Voltēru, F. Roziņš raksta: «Voltērs pats atzīstas, ka «es nerakstu priekš ķēkšām un kurpniekiem — tos daiktus vajaga atstāt viņu māņticībā — es rakstu priekš tagadējām ģimenēm».»

Propagandējot dialektisko materiālismu, jaunstrāvnieki marksismu uzskata par vienīgi pareizo strādnieku šķiras filozofiju.

Konsekventi aizstāvēt materiālismu, Rainis parāda, ka apziņu nosaka materiālie faktori: «Domas attiecas pret jušanu kā idejas pret materiāliem faktiem... Viss šis kopums no pusjūtām, pat nervu trīsējumiem, dzimstošām domām, vēlāk domu kombinēšanas un darbības, ir tikai attēlojums no materiāliem faktiem...»¹³⁶

Jau 90. gados Raiņa uzskatu attīstībā vērojamas svarīgas dialektiskas iezīmes. Viņš norāda uz «šauro uzskatu» ierobežotību, pie kam ar «šaurajiem uzskatiem» Rainis saprot to zinātnes stāvokli, kad zinātnē valdīja metafizika, kas apskatīja atsevišķas lietas un parādības izolēti, ārpus vispārējām sakarībām.

Iegūtās zināšanas jāpārbauda dzīvē. Teorijas, kas nesaskan ar dzīvi, jāatmet. Rainis raksta: «Lielie zinātnes panākumi, atradumi, zemes izpētišana, plaši обобщения iznīcina senos šauros uzskatus. Raušanās uz jaunu zināšanu, uz zināšanu un dzīvi un dzīves faktiem, atmetot teorijas, kas pretim dzīvei.»¹³⁷ Dziļa filozofijas pazīšana atspoguļojas arī Raiņa daiļradē, viņa filozofiskajos sacerējumos.

J. Jansons-Brauns, filozofijas pamatjautājumu risinot no materiālisma pozīcijām un vēršoties pret buržuāzijas ideologu

¹³⁴ «Dienas Lapa», 1896., 19.

¹³⁵ Turpat, 1894., 76.

¹³⁶ Literārais mantojums, I. Rīgā, 1957., 160. lpp.

¹³⁷ Turpat, 163. lpp.

Ideālistiski reliģiskajiem rakstiem un runām par to, ka cilvēka dvēsele esot nemirstīga, dievišķa, parāda, ka gara jeb dvēseles darbība dibinās uz miesas darbību, «sastādās vienīgi iz smadzeņu un nervu funkcijām, ārpus miesas, t. i., no viņas šķirta «dvēsele» nemaz nav domājama».¹³⁸ Balstoties uz ideālisma, nav iespējams gūt pareizu pasaules un tās parādību izpratni. J. Jansons-Brauns raksturo ideālismu kā «ērgļa lidošanu, kas tur augšā zilos augstumos šķietas pārskatām visu pasauli, bet... nespēj saredzēt un izprast patieso dzīvi».¹³⁹

Ideālisma tendenču pastiprināšanos buržuāzijā J. Jansons-Brauns saista ar pretrunu saasināšanos kapitālistiskajā iekārtā. Tādos apstākļos buržuāzijai «radās vajadzība apslēpt, aizsegt dzīves īstenību, viņas nepielūdzamo tiešamību... metās neomulīgi ap dūšu. Vēršoties pret buržuāzisko objektīvismu, J. Jansons-Brauns vienlaikus kritizē buržuāziskās filozofijas metafiziku, eklektiku un pozitīvismu. Kritizējot T. Zeiferta eklektiku, viņš raksta: «Teodors [Zeiferta pseidonīms — P. L.] pēc savas ziņas centās arvien noturēties ārpusē un nestāties viena vai otra virziena piekritēju rindās... Teodors pasludināja, ka latvieši tūliņ... sākot mācīties pazīt un saprast pasauli un šis ceļš, ko «latviešu prāts» mācīdamies sāk ielauzt, ir reālisma ceļš. Cik nezinātniski aplami teikts! Kas tad īsti ir šis mistiskais radījums — «latviešu prāts?»»¹⁴⁰

Izcilu vietu cīņā par filozofiskā materiālisma principiem ieņem F. Roziņš. Viņš ir viens no visnopietnākajiem jaunstrāvnieku filozofiskās frontes darbiniekiem. Jau 1894. gadā parādās viņa darbi ar spēcīgu marksistisku ievirzi — «Lielajā piemiņas dienā»,¹⁴¹ «Grūti laiki»,¹⁴² pie kam pirmais darbs ir it kā ievadījums F. Roziņa vēlākajam plašākajam pētījumam «Latviešu zemnieks».

Ar rakstu «Plašie uzskati», kas ieņem redzamu vietu progresīvajā latviešu filozofiskajā literatūrā, F. Roziņš nāk klajā kā talantīgs marksistiskās filozofijas aizstāvis. No dialektiskā materiālisma pozīcijām viņš apgaismo atsevišķus svarīgus sabiedrības attīstības jautājumus. Darbs vērsts pret ideālistisko, eklektisko, jaunhēgelisko un jaunhēgelisko «Mājas Viesa» un tā

¹³⁸ «Dienas Lapa», 1895., 280.

¹³⁹ Turpat, 1894., 99.

¹⁴⁰ Turpat, 1895., 278., 280.

¹⁴¹ Turpat, 1894., 68., 76.

¹⁴² Turpat, 48.—50.

vadītāju K. Baloža un P. Zālītes «plašo uzskatu» filozofisko līniju. Ideālismu, tai skaitā arī ideālistisko vēstures izpratni K. Balodis sauc par vispāratzītiem «plašiem uzskatiem», bet marksismu par «aprobežotiem, nepareiziem, šauriem uzskatiem». Kritizējot «plašo» uzskatu nepamatotību, F. Roziņš aizstāv marksistisko filozofiju. Viņš parāda, ka nav nekāda pamata K. Baloža uzskatiem par to, ka vēsturi uz priekšu virza, saglabā un realizē mūžīgi nemainīgie morāles principi, kritiski domājošas personības. Atsedzot sabiedrības attīstības atsevišķas puses, F. Roziņš izmanto materiālistiskās dialektikas principus un parāda, ka vēsturē notiek likumsakarīga sabiedriski ekonomisko formāciju attīstība un nomaiņa. Izcilu vietu viņš ierāda sabiedrības attīstības pretrunu atklāšanai. Par to, kā F. Roziņš argumentē ražošanas veida noteicošo lomu sabiedrības attīstībā, masu un personības lomu vēsturē, būs runa vēlāk.

Mazāku vērību F. Roziņš pievērš sabiedriskās apziņas un politisko institūtu atgriezeniskajai ietekmei uz materiālo ražošanu. Tas arī saprotams, jo apstākļos, kad galvenais trieciens bija jāvērs pret ideālismu, pret vēstures ideālistisko izpratni, vispirms vajadzēja pasvītrot tieši jautājuma ekonomisko pusi, bet apziņas atgriezeniskās ietekmes uz esamību atsegšana zināmā mērā palika ēnā. Tas jaunstrāvnikiem neļāva arī plašāk apgaismot jautājumu par progresīvo sabiedrisko ideju lomu sabiedrības attīstībā.

Nozīmīgu vietu F. Roziņš ierāda arī dialektikas likumam par kvantitatīvo izmaiņu pāreju kvalitatīvajās. Rakstā «Plašie uzskati», atsedzot darba lomu cilvēka attīstībā, viņš parāda kvalitatīvās atšķirības starp dzīvniekiem un cilvēkiem. Ja daži dzīvnieki (piemēram, zilonis) «lieto primitīvus rīkus» (lauž zarus, lai atgāinātos), tad šī parādība ir nejauša, un ziloņa dzīvē tai nav būtiskas nozīmes. Turpretim cilvēku dzīvē darba rīku izgatavošana un pielietošana ieņem būtisku, izšķirošu nozīmi. «Šeit nedrīkstam piemirst, — raksta F. Roziņš, — ka kvantitatīvās starpības beidzot pāriet kvalitatīvā starpībā.»¹⁴³

Rakstā «Plašie uzskati» F. Roziņš pasvītro cilvēka ražošanas prakses lomu izziņas procesā. Izziņas procesā iegūtajām zināšanām pēc viņa uzskatiem jākalpo cilvēkam, zināšanas ir atkarīgas no ražošanas prakses, un tāpēc nav nekādas nozīmes runāt tikai par tīro teorētisko domu. Teorētiskā doma tikai tad

¹⁴³ «Dienas Lapa», 1896., 133.

pilda savu uzdevumu, ja tā atbilst praktiskajai darbībai. F. Roziņš izsmej ideālistus, kas vēršas pret zinātnes saistīšanu ar praksi, ar ražošanu un šķiru cīņu.

Šādu «teorētiku» prātojumus viņš salīdzina ar senās Grieķijas filozofa ideālista Platona rīcību, kurš «bija tik tikumīgs, ka viņš aizdegās cēlās dūsmās pret diviem zaļiem zenķiem, Eidoksu un Akitu, ka tie bija uzdrošinājušies pazemināt geometriju, tās likumus pielietodami praktiskām vajadzībām».¹⁴⁴

Kad nelegālajā presē bija iespējams atklāti paust savus filozofiskos uzskatus, F. Roziņš 1903. gadā raksta, ka viņš nostājies dialektiskā materiālisma pozīcijās.¹⁴⁵

Aktuāls tā laika uzdevums ir cīņa pret jaunkantismu. Tieši 90. gados ne tikai Rietumeiropā, bet arī Krievijā kā filozofiskās reakcijas virziens plaši ieviešas jaunkantisms. Vācijā izplatās jaunkantisko Marburgas un Freiburgas (Bādenes) skolu «mācības», Krievijā — «legālo marksistu» jaunkantisms. Latvijā «Mājas Viesis» un «Balss» aicina atgriezties pie Kanta ideālisma. 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā zem jaunkantisma karoga nostājas revizionisms, piemēram, bernšteīnisms. F. Roziņš šīnī laikā piedalās cīņā par revizionisma filozofisko pamatu atmaskošanu. Darbā «Sociālisms un ticības brīvība»¹⁴⁶ viņš kritizē Kohena jaunkantismu, vēršas pret agnosticismu un parāda, ka vienīgi pareizā proletariāta filozofija ir filozofiskais materiālisms. Izsmejot ideālistiskos filozofus, F. Roziņš raksta: «Gandrīz visas modernās filozofijas galvenais vai pat vienīgais uzdevums un nolūks ir celt šaubas pret to, ko mēs zinām...»¹⁴⁷ Lai kā arī agnosticisma piekritēji censtos savas «transcendentālās» modes rotaļas uzdot par zinātņi, tomēr tām nav nekā kopēja ar īstu zinātņi.

Darbā «Sociālisms un ticības brīvība» F. Roziņš jau spēj skaidri pamatot proletariāta zinātnisko filozofiju, noteiktāk atmastot ideālistisko filozofiju un stingrāk nostāties proletāriskā partejiskuma pozīcijās. Viņš parāda, ka proletariāta filozofijai jābūt materiālistiskai. «Moderno strādnieku dzīves apstākļi spiež domāt materiālistīgi,»¹⁴⁸ norāda F. Roziņš. Proletariāts atkarībā no savas vietas ražošanā ieinteresēts reāli

¹⁴⁴ «Dienas Lapa», 1896., 133.

¹⁴⁵ «Sociāldemokrāts», 1903., 21.

¹⁴⁶ Turpat, 17.

¹⁴⁷ Turpat, 12. lpp.

¹⁴⁸ Turpat, 11. lpp.

apskatīt dzīves faktus, jo vēstures attīstība liecina par labu proletariātam.

Tāpēc proletariātam ir tuvi un saprotami K. Marksa un F. Engelsa, kā arī citu materiālistu darbi, jo marksistiskais materiālisms ir revolucionārā proletariāta pasaules uzskats. Ja zem materiālisma karoga, kā to norāda autors, vienmēr cīnās progresīvās, revolucionārās, šķiras, tad zem ideālisma karoga uzstājas reakcionārās, bojā ejošās šķiras. Buržuāzija uzstājas zem materiālisma karoga, kamēr tā cīnās pret feodālismu, «pret senās kārtības šķirām». Bet, kad viņa «atdūrās uz revolucionāro proletariātu», tā kļuva tikpat «religioza» un «ideālistīga» kā tās šķiras, pret kurām buržuāzija savā laikā uzstājās.¹⁴⁹

Jaunstrāvnieku vēsturiskais nopelns ir tas, ka viņi pirmie filozofiskās domas vēsturē Latvijā uzsāka dialektiskā materiālisma propagandu. Tiesa, ne visi jaunstrāvnieki kustības beigu posmā ir brīvi no metafizikas. Atsevišķas ideālistiska rakstura kļūdas parādās arī, vērtējot jaunākos dabzinātņu sasniegumus. Tomēr, kopumā ņemot, Jaunā strāva nav atdalāma no dialektiskā materiālisma propagandas un aizstāvēšanas. Līdztekus dialektiski materiālistisko uzskatu formēšanās procesam sekmīgāka, plašāka, vispusīgāka un dziļāka kļūst arī jaunstrāvnieku cīņa pret dažādiem ideālisma un reliģijas paveidiem. Bez dialektiskā materiālisma apgūšanas nebūtu iespējama materiālistiskās vēstures izpratnes un proletariāta šķiru cīņas principu propaganda, materiālistiskās estētikas aizstāvēšana. Jaunstrāvnieku materiālisms bija viņu karojošā ateisma filozofiskais pamatojums.

JAUNSTRĀVNIĒKU ATEISTISKIE UZSKATI

Ateisma jautājumi Latvijas progresīvajā domā allaž ieņēmuši visai ievērojamu vietu. Cīņā pret carismu un dzimtbūtniecisko iekārtu 19. gs. 60. gadu revolucionārais demokrāts Pēteris Balodis veido savus kaujinieciskos ateistiskos uzskatus. Jaunlatviešu kustības pārstāvis Juris Alunāns cīņā pret vācu baronu un garīdzniecības kundzību Latvijā izvirza ateismu.

¹⁴⁹ «Sociāldemokrāts», 1903., 17., 11. lpp.

Šis ateistiskās domas tradīcijas savos darbos jaunos apstākļos izmanto arī jaunstrāvnīki. Ateistiskās domas attīstībā viņi iet tālāk nekā iepriekšējo gadu ateisti. Ja pirms jaunstrāvnīkiem ateismam filozofiski sabiedriskajā domā galvenokārt raksturīga reliģijas izskaidrošana ar tumsonību, izglītības trūkumu un garīdzniecības viltu, tad jaunstrāvnīki reliģijas saknes sāk jau meklēt sociālajās attiecībās. Sabiedrībā, kur pastāv ekspluatācija un sabiedrība sadalījusies naidīgās šķirās, ekspluatatoru šķiras reliģiju izmanto kā līdzekli apspiesto šķiru turēšanai paklausībā. Jaunstrāvnīki sper lielu soli uz priekšu, lai pamatotu cīņas metodes reliģisko aizspriedumu pārvarēšanā. 19. gs. 90. gados ateistiskā doma Latvijā jaunstrāvnīku darbības rezultātā gūst plašu vērīenu un ateistiskās idejas nonāk līdz plašām iedzīvotāju masām.

Cīņa pret reliģiju un baznīcu ir aktuāls tā laika uzdevums. Reliģiskās un «patriarhālā miera» ideoloģijas saglabāšanas nepieciešamības jautājumos latviešu buržuāzijas aprindu pārstāvji ir vienisprātis ar vācu baronu un buržuāzijas aprindu pārstāvjiem. Nevar gan teikt, ka latviešu buržuāzijas ideologi 19. gs. 90. gados paustu tikai un vienīgi vecās bībeles pasaciņas to visrupjākajā veidā. Vienīgi klerikālās «Latviešu Avīzes» iet tos pašus vecos ceļus (piemēram, «Kā pasaule cēlusies?», 1893., 10; «Ticība un neticība», 1893., 12.—14., «Vēstures liecības», 1893., 36.—37., 41.—43.).

Latviešu buržuāzijas ideologi jau 19. gs. otrajā pusē faktiski izvirza t. s. «latviešu tautiskās reliģijas» ideju, t. i., pievēršoties senatnes un tās dažādu rangu dieviem, cenšas «latviskot» oficiālo reliģiju, lai ar tās palīdzību paustu «šķiru mieru». Zinātnes un reliģijas samierināšanas nolūkos buržuāzijas pārstāvji pievēršas arī modernajām fideisma formām. «Baltijas Vēstnesis» ievieto rakstus par Kanta mācību, ar Kanta argumentiem pamatojot reliģijas «praktisko nepieciešamību». «Mājas Viesis» ar P. Zālīti un K. Balodi priekšgalā pauž jaunkantismu, pievēršas cilvēka iedzimto «mūžīgās morāles» un «religiozitātes» principu propagandai. Atšķirībā no iepriekšējiem gadu desmitiem, 19. gs. 90. gados latviešu buržuāzija reliģijas un baznīcas pozīciju nostiprināšanai izmanto Volfa teodiceju, jaunkantismu, kā arī agrīno personālismu. Reliģijas pamatošanai nacionālistiskās buržuāzijas ideologi plaši sāk izmantot arī spiritismu. Parādās daudz darbu un izdevumu, kur popularizētas «zinātniskā» spiritisma mācības. Tā, piemēram, mācītājs J. Veckaktiņš savā brošūrā (kas gan

tolaik netika publicēta) «Spiritisms Baltijā»¹⁵⁰ cenšas «apgāzt materiālismu, samierināt zinātni ar reliģiju. Viņš pārāda, ka mācītāji ar vecajām mācībām, pēc kurām «dievam viss esot zināms», vairs nespēj nosargāt reliģijas pamatus pret materiālismu. Tāpēc reliģijas patiesību «pierādīšanai» jāizmanto zinātne. Spiritisms pēc autora domām tad arī ir tā «zinātniskā» mācība, ar kuras palīdzību varot pierādīt «dieva esamību», dodot reliģijai tolstojskās morāles pamatojumu kā papildinātāju. Reliģiju un spiritismu viņš uzskata par svarīgu ieroci cīņā pret materiālismu un revolucionārajām idejām. Slavīnot reliģisko obskurantismu un apmelojot revolūciju, J. Veckaktiņš raksta, ka «katrā revolūcijā likumu atcelšana cilvēkus pārvērš plēsīgos zvēros».¹⁵¹ Lai gan J. Veckaktiņš pauž visatklātāko reliģisko mistiku, Iekšlietu ministrijas Galvenā preses pārvalde J. Veckaktiņa darbu aizliedz izdot,¹⁵² jo J. Veckaktiņš no luterānisma un tolstojsma viedokļa darbā kritizēja dažas pareizticīgās baznīcas dogmas.

Reliģiskās morāles sludināšana buržuāzijai ir izdevīga tāpēc, ka tā sludina «nepretošanos ļaunumam», «paklausību» «dabiskajiem vadoņiem» un šķiru mieru, veicina darbaļaužu uzmanības novēršanu no aktuāliem laikmeta vispārīgiem un konkrētiem ikdienas cīņas jautājumiem. Tāpēc arī latviešu buržuāzijas prese šai laikā sāk plaši propagandēt tolstojsismu.

Iedarbīgs ierocis cīņā pret demokrātiskajiem spēkiem šai laikā joprojām ir baznīca, — tā aizstāv carisma, baronu, vācu un latviešu buržuāzijas intereses. Baznīca uzstājas kā viens no galvenajiem pastāvošās iekārtas un feodālisma palieku idejiskajiem balstiem. Ievērojama loma buržuāzijas ideoloģisko pozīciju nostiprināšanā ir «tautiskajai» garīdzniecībai, kam baznīca ir arī ienesīgs ienākumu avots, lai gan aktīvu klerikalismu buržuāzija pauž ne tikai baznīcās, bet arī skolās, presē un daiļliteratūrā.

Tāpēc jaunstrāvnieku filozofiskie un ateistiskie uzskati cīņā pret buržuāzijas klerikalismu iegūst milzīgu nozīmi. Jaunstrāvniekiem ateisms ir spēcīgs ierocis demokrātisko spēku atbrīvošanai no reliģisko aizspriedumu sloga, kas traucē cīņu

¹⁵⁰ «Spiritisms Baltijā. Kāds vārds par mācītāja Fr. Berneviča un Dr. Alkšņa kungiem presē iznākušiem prātojumiem par spiritismu no J. Veckaktiņa. 1899.» ЦГИАЛ, ф. 777, оп. 5, д. 24.

¹⁵¹ J. Veckaktiņš. Spiritisms Baltijā. 15. lpp.

¹⁵² ЦГИАЛ, ф. 777, оп. 5, д. 24, л. 7.

pret feodālisma atliekām un buržuāziju un ir pakļauts demokrātisko spēku atbrīvošanās cīņu mērķiem.

Pirmais, kas Latvijā augstu pacēl ateisma karogu, ir revolucionārais dzejnieks Eduards Veidenbaums. Viņa kaujinieciskā revolucionārā dzeja ir liels trieciens tolaik Latvijā valdošajiem reliģiskajiem uzskatiem. Ne velti dzejnieka ateistiskie darbi ieguva demokrātisko un revolucionāro spēku atzinību. Viņa ateistiskās dzejas norakstos cirkulē pilsētas strādnieku, laukstrādnieku, demokrātiskās inteligences vidū jau 19. gs. 90. gados. Tās lasa nelegālajās strādnieku sapulcēs, pirmo marksistisko pulciņu sanāksmēs. Plašu popularitāti E. Veidenbauma pret baznīcu un reliģiju vērstās dzejas gūst 1905.—1907. gada revolūcijas vētrainajās dienās. Tādi E. Veidenbauma dzejoļi kā, piemēram, «Mosties, mosties reiz, svabadais gars», «Jaunais gads jau atnācis», «Daudz godīgu cilvēku pasaulē dzīvo», «Virs zemes nav taisnības, dūrei tik spēks», «Dievs ir laipnīgs» ir vieni no labākajiem antireliģiskās un antiklerikālās latviešu dzejas paraugiem. Aicinot uz cīņu pret pastāvošo iekārtu, E. Veidenbaums līdz ar to sauc darbaļaudis cīnīties pret baznīcu un atteikties no reliģiskajiem aizspriedumiem, kas traucē šo cīņu, piemēram, dzejoļi «Mosties, mosties reiz, svabadais gars».

E. Veidenbaums izsmej ticību mācītājiem, kurus viņš nosauc par zagļiem, kas bagāto interesēs mēģina dziedēt nabago ciešanas ar sludināšanu labākai dzīvei debesīs (piemēram, dzejoļi «Jauns gads jau atnācis»). Dzejoļi «Daudz godīgu cilvēku pasaulē dzīvo» E. Veidenbaums aicina godīgos cilvēkus — darbarūkus nevis pakļauties saviem apspiedējiem, nevis laizīt rokas kungiem un mācītājiem un pateikties dievam par savām nelaimēm, bet cīnīties pret kungiem, pret reliģiskiem māņiem. Viņa simpātijas ir to cilvēku pusē, kuri aicina uz cīņu pret reliģiskiem māņiem, uz cīņu par brīvību. Pie šādiem cilvēkiem E. Veidenbaums pieskaita arī sevi. Darbā «Gabals iz tautsaimniecības» E. Veidenbaums parāda, ka reliģijas mācības ir pretrunā ar zinātnes atziņām par pasaules izcelšanos, ka reliģija izkropļo patiesību, turklāt izkropļo to valdošo šķiru interesēs. Garīdznieki sludina reliģiju ne jau tāpēc, ka tā paustu noteiktu patiesību, bet tāpēc, ka tā ir izdevīga bagātājiem, valdošajām šķirām, kuras intereses aizstāv valdība, valsts. E. Veidenbaums kategoriski noraida teoloģisko «patiesību» un atzīst tikai vienu — zinātnes patiesību. Viņš raksta: «... Viņi [garīdznieki — P. L.] nesludina nekādu zināmu

noteiktu patiesību, bet viņi aizstāv ļaunumu, katru negēlību un katru noziegumu, ja tie nāk no valdības puses.»¹⁵³

Garīdznieki ir pastāvošās ekspluatatoriskās iekārtas padevīgi kalpi. Viņi aizstāv muižnieku, tirgotāju un kapitālistu intereses; «Tātad tagadējie latviešu garīdznieki aizstāv... zemnieku un strādnieku apspiešanu, izsūkšanu un kalpināšanu».¹⁵⁴ Viņi palīdz muižniekiem un tirgotājiem turēt paklausībā zemniekus un strādniekus, iedzenot tos vēl briesmīgākās važās nekā pirmējie. Apstulbodami un apmuļkodami tautu, garīdznieki vājina tās cīņas sparū pret izsūcējiem, sludina mācības par pakļaušanos valdībai un pastāvošai kārtībai, kas it kā esot dieva ieceltas. Tas garīdzniecībai vajadzīgs tāpēc, lai ļaudis nesaceltos «pret visādām blēdībām, nešķīstībām un slepkavībām utt.», jo sacelšanās pret valdību un pastāvošo kārtību pēc garīdznieku mācībām esot sacelšanās pret dievu. Tāpēc arī garīdzniecība dieva vārdā spējīga attaisnot jebkuru valdību, vienalga, vai nu tās priekšgalā atrastos blēži, zagļi, slepkavas, vai arī mācītāji, plēsoņas, negēļi, krodzinieki, tirgoņi, diedelnieki, suņu sitēji.¹⁵⁵ E. Veidenbaums runā par tām ķēdēm, kādās ieslēgta latviešu tauta: tās ir muižnieku, tirgotāju un garīdznieku ķēdes. Šī netaisnā iekārta, «pie kuras ļaužu mazākums var apspiest un izsūkt ļaužu vairākumu, nevar vairs tikt aizstāvēta, bet ir vajadzīgs viņu izputināt, iznīcināt, izjaukt, izārdīt un izdeldēt».¹⁵⁶

Līdz ar to E. Veidenbaums nonāk pie secinājuma, ka reliģija ekspluatatoru šķīrām nepieciešama, lai veicinātu apspiesto šķīru ekspluatāciju. E. Veidenbaums paliek konsekvents ateists līdz pat sava īsā mūža beigām. Neilgi pirms nāves, būdams bezcerīgi slims, 1892. gada 12. aprīlī vēstulē A. Daugem Veidenbaums raksta, ka pat uz nāves gultas viņš noliedz reliģiju un zobojas par to.¹⁵⁷

E. Veidenbauma ateisms ir karojošs ateisms, kas savu nozīmi saglabājis līdz pat mūsdienām. Viņa nopelns ir tas, ka viņš pirmo reizi latviešu filozofiskajā un sabiedriskajā domā, pirmo reizi latviešu literatūrā nesaudzīgo cīņu pret reliģiju un tās paudējiem saistījis ar cīņu pret pastāvošo iekārtu. E. Veiden-

¹⁵³ Eduards Veidenbaums. Kopoti raksti, II. Rīgā, 1961., 32. lpp.

¹⁵⁴ Turpat, 33. lpp.

¹⁵⁵ Turpat, 28.—33. lpp.

¹⁵⁶ Turpat, 36. lpp.

¹⁵⁷ Turpat, 341. lpp.

denbauma ateistiskie darbi un to ietekme Latvijas darbaļaudīs apgāz buržuāziskās Latvijas apoloģētu melus par to, ka dzejnieks kritizējis tikai reliģijas ļaunās puses un ka pats viņš esot līdz mūža beigām palicis reliģiozs (šādas domas, piemēram, savās «Atmiņās» vēlāk izteicis arī A. Dauge).

Karojošā ateisma pozīcijās 90. gados atrodas arī Rainis, kas jau jaunības gados bija atteicies no reliģijas. Kādā atzīmē dzejnieka dienasgrāmatā 1882. gadā norādīts, ka viņš dievam netic.¹⁵⁸ 90. gados Rainis nāk pie secinājuma, ka valdošās šķiras, it sevišķi garīdznieki, izmanto reliģiju tautas apspiešanai, jo reliģija tiem nepieciešama ekspluatācijas garīgajam pamatojumam. Runādams par stāvokli Čehijā, Rainis norāda, ka vecčehi nav spējīgi cīnīties pret čehu nacionālo un ekonomisko atkarību no vācu buržuāzijas, jo viņi pārstāv bagātās zemes īpašniekus un garīdzniekus, kas «ieinteresēti strādnieku un zemnieku apspiešanā».¹⁵⁹

Rainis norāda, ka zinātne nav savienojama ar reliģiju, ar ticību dievam. Rakstā «Aleksandrs Puškina» Rainis ar simpātijām runā par to Puškina meklējumu ceļu, kas viņu jau dzīves Dienvidkrievijas posmā virzīja pie ateisma. Rainis parāda, ka Puškina atbrīvošanās no reliģiskajiem aizspriedumiem saistīta ar nopietnām pārdomām, kamēr agrāk savā darbībā viņš vadījies no subjektīvām izjūtām.¹⁶⁰

1897. gadā Rainis no cietuma rakstītā vēstulē Aspazijai asi nosoda Aspazijas pievēršanos misticismam un reliģijai. Rainis vēstulē norāda, ka dzišanās tikai pēc personīgās laimes, personīgā miera, pat pēc klusas, savtīgas mīlestības, bailes pazaudēt šo mietpilsoniskās klusās dzīves idili noved pie reliģijas, pie māņticības. Bailes, nespēcības un vājuma sajūta cīņā pret stiprākām varām rada augstāku spēku pielūgšanu, dievu, reliģiju. Viņš nosoda Aspaziju, ka tā viņu, kas tolaik atradās cietumā, aicina sevis nomierināšanai un sava stāvokļa atvieglošanai paļauties uz dievu, skaitīt lūgšanas, nēsāt pie sevis talismanus utt. Rainis brīdina Aspaziju no nogriešanās uz individuālisma un reliģijas ceļa, jo tas var novest pie politiskas deģenerēšanās, izsūkuma, «Rīgas veču», t. i., reakcionārās latviešu buržuāzijas nometnē. Pie reliģijas un fideisma nonāk tikai cilvēki ar svārstīgiem, nekoncekventiem uzskatiem. Par

¹⁵⁸ Literārais mantojums, I. Rīgā, 1957., 37.—38. lpp.

¹⁵⁹ «Dienas Lapa», 1891., 277.

¹⁶⁰ Rainis. Kopoti raksti, 14. sēj. Rīgā, 1951., 399. lpp.

vienu no galvenajām nākotnes sabiedrības cilvēku iezīmēm Rainis uzskata ateismu. Kā visa labā, patiesā un augstā nepieciešamo avotu nākotnes cilvēks atzīst vienīgi zinātni, viņš būs brīvs no apspiešanas, kungiem, dieva un reliģijas, no visiem aizspriedumiem, bet paļausies tikai uz saviem spēkiem, jo būs sapratis dabas un sabiedrības attīstības likumus. Tāpēc viņam nebūs vajadzīgs ne dievs, ne arī vispārējais altruisms.

Lai varētu sekmīgi cīnīties par brīvo nākotnes cilvēku sabiedrību, kur nebūs ne apspiešanas, ne kungu, bet kura sastāvēs no brīviem cilvēkiem, kas būs izzinājuši dabu un sabiedrību, ir jāatbrīvojas no ticības dievam, jo tā vājina paļaušanos saviem spēkiem, aicina pakļauties kungiem un apspiešanai. Nākotnes cilvēku, pie kura Rainis pieskaita arī cīnītāju par nākotnes sabiedrību, nevar samierināt ar dievu, jo, saistoties ar reliģiju, nākotnes cilvēks zūd, un cīnītāji par nākotni nonāk tanī pusē, pret ko paši cīnījušies.

Rainis raksta: «Reliģijas jautājumos es biju pilnīgi svabads... Katrs kungs, katra pārvara, katrs palīgs pār nākotnes cilvēku, vai tas nu būtu dievs... un altruisms, varētu tikai nākotnes cilvēku iznīcināt... Jā, kad mēs patiesi nodotos tam kungam, mēs to darīsim nopietnībā, un nākotnes cilvēks tad ir zudis... tos abus nevar savienot... savienošana un samierināšana te tikai noved līdz seklumam.»¹⁶¹

Ne lūgties, bet cīnīties aicina Rainis. Viņš nonāk pie secinājuma, ka apspiešanas un kungu varas iznīcināšana radīs brīvu cilvēku sabiedrību bez reliģijas.

Arī Pēteris Stučka ir konsekvents ateists. 90. gadu jautājumu vakaros viņš veic lielu darbu ideoloģisma kritikā un materiālistisko uzskatu izplatīšanā. Darbā «Politisks noziegums krievu likumos» viņš atmasko baznīcu kā ekspluatatoru šķiru riebīgo aizstāvi. Runājot par Krievijas carisko režīmu ar tā spaidiem, beztiesīgumu un tumsonību, P. Stučka norāda uz baznīcas lomu cariskā režīma sistēmā, kura tāpat kā cara ciets un kazarma apspiež, spīdzina un kropļo cilvēkus: «Ciets, kazarma un baznīca, tā ir tā riebīgā trīsvienība, kura raksturo un reprezentē Krievijas absolūto kārtību.»¹⁶²

P. Dauge sevi par ateistu uzskata kopš 80. gadu beigām. Iesniegumā Veco boļševiku biedrības birojam 1930. gada

¹⁶¹ Literārais mantojums, I. Rīgā, 1957., 68. lpp.

¹⁶² [P. Stučka]. Politisks noziegums krievu likumos. Londonā, 1900., 3. lpp.

30. augustā P. Dauge ar viņam piemītošo humoru raksta: «Bū-dams tautskolotājs no 1888.—93. g., maitāju skolniekus un ap-kārtējo vidi ar ateismu, materiālismu un primitīvo soci-ālismu.»¹⁶³

Jaunstrāvnīeki un viņu vadītā «Dienas Lapa» daudzos rakstos un feļetonos izsmej «māmuļnieku» aprindu klerikālismu, viņu cenšanos reliģijas nostiprināšanai izmantot visus iespēja-mos līdzekļus, it sevišķi mitoloģiju. Jaunstrāvnīeki parāda, kā-pēc «māmuļnieki» tik plaši aizraujas ar mitoloģijas problēmām. Tas vajadzīgs, lai novērstu tautas uzmanību no tagadnes aktuālajiem jautājumiem un virzītu to uz pagātņi, kur latviešu bajāri un vienkāršā tauta dzīvojuši vislielākajā sadraudzībā, jo latviešu tautai šķiru naidis neesot raksturīgs.

«Dienas Lapa» 1894. gada 96. numurā ievieto feļetonu ar nosaukumu «Kas ir pastaloģija», kur asi izsmej «māmuļnieku» aizraušanos ar senatnes mitoloģiju, nosaucot to par «pastaloģiju». Feļetonā izsmiets latviešu nacionālistiskās buržuāzijas «zinātnieks» un mitoloģijas «pētnieks» Alksnis-Bundulis, kas apgalvo, ka latvieši pielūguši pat «dieviņu Pastaliņu». Feļetona autors ironiski piezīmē: «Domājam, ka mūsu senčiem Pastaliņa bijusi reizošanas [ceļošanas — P. L.] un varbūt arī skulptūras dieviņa.»

Jaunstrāvnīeki vēršas ne tikai pret latviešu reakcionāro ap-rindu klerikālismu, bet arī pret klerikālisma paudējiem ārže-mēs. Tā, Rainis «Dienas Lapā» ievieto rakstus par Ameriku, kur sakarā ar kapitālisma pāraugšanu imperiālismā un šķiru pretrunu saasināšanos pastiprinās buržuāzijas pieprasījums pēc reliģijas, dažādām sektām, misticisma un tumsonības. Sevišķi Amerikas skolās tiek paustas reliģiskas «mācības», tāpēc tur arī skolu izglītība atrodas uz zema līmeņa. Reliģijas paudējus Rainis sauc par reliģioziem murgotājiem, tautas krāpniekiem un pašu reliģiju uzskata par tādu, kas nav savienojama ar veselo saprātu. Zinātniekus, kas samierinās ar reliģiju, Rainis rak-sturo kā neizglītotus cilvēkus. Rainis ASV nosauc par to zemi, kur reliģija un tumsonība ir sevišķi uzplaukusi. «... tauta nekur tik daudz nekrīt reliģiozu murgotāju un krāpnieku nagos kā Savienotajās Valstīs... Ameriķaņu neskaitāmās, dažreiz pat smieklīgās sektas to pierāda. Ka rodas cilvēki, kas tādas lietas raksta, patoloģiskā ziņā saprotams, bet ka tūkstošu tūkstošiem visur to bijīgi atgremo kā Amerikā un caur to domā izšķīruši

¹⁶³ ЦПА ИМЛ, ф. 124, д. 567, оп. 1, л. 42.

visas filozofijas svarīgākos jautājumus, tas liecina, ka mācītie atrodas vēl uz ļoti zema izglītības pakāpiena.»¹⁶⁴

Lielu soli ateistisko uzskatu attīstībā latviešu marksisti sper 19. gs. pēdējos un 20. gs. pirmajos gados, kad Latvijā plaši sāk izvērsties strādnieku kustība. Šinī laikā aizsākas proletāriskā ateisma pamatošana, tiek aplūkotas proletariāta attiecības pret reliģiju, proletariāta nostāja jautājumā par baznīcas un valsts attiecībām. Šie jautājumi ateistiskajā cīņā nostājas priekšplānā.

F. Roziņš darbā «Sociālisms un ticības brīvība» parāda, ka proletariāts pēc sava stāvokļa ražošanā ir ateistiski, materiālistiski noskaņots. Reliģiju savas kundzības nostiprināšanai cenšas izmantot reakcionārās šķiras, tāpēc tā vērsta pret darbaļaudīm.

F. Roziņš prasa reliģisko spaidu atcelšanu, proletariāta atbrīvošanu no baznīcas, garīdznieku un reliģijas skolotāju uzturēšanas, prasa baznīcas atdalīšanu no valsts, apziņas brīvības ieviešanu, reliģijas pasludināšanu attiecībā uz valsti par privātu lietu. Viņš pasvītro cīņas nepieciešamību pret bernšteinismu, jo tas būtībā samierina sociālismu ar reliģiju.

F. Roziņš parāda, ka proletariāta partija balstās uz zinātnisko pasaules uzskatu — materiālismu, tāpēc tā nevar samierināties ar reliģiju.

F. Roziņa nopelns ir tas, ka viņš proletariāta cīņu pret carismu un buržuāziju izvirza priekšplānā un attiecības pret reliģiju pakārto šim galvenajam jautājumam. Tāpēc arī jautājumā par reliģijas pārvarēšanas ceļiem viņš nonāk pie pareiziem secinājumiem, uzskatot, ka vispirms jāiznīcina tā sabiedriskā iekārta, kas rada un saglabā reliģiju. Viņš norāda uz zinātnes sasniegumu un izglītības izplatīšanas lielo nozīmi reliģisko aizspriedumu pārvarēšanā un pareizi secina, ka reliģiju ar spaidiem iznīcināt nevar.

Tie darbinieki, kas nāk no jaunstrāvnīeku vidus, vēlākajos gados ateistisko uzskatu paušanai bez legālās preses un ārzemju izdevumu izmantošanas sāk izdot arī antireliģiskās proklamācijas.

Piemēram, Vakareiropas Latviešu sociāldemokrātu savienības izdotā proklamācija, kas uzrakstīta ārzemēs 1901. gadā un tika izplatīta Latvijā kareivju vidū («Jauno kareivju ievēribai»), šausa carisma un baznīcas noziedzīgos sakarus. Baz-

¹⁶⁴ «Dienas Lapa», 1894., 227.

nīca dod svētību jebkurām carisma negēlibām. Proklamācijā teikts: «Liekulīgā garīdzniecība, šī valdības galvenākā tautas apmulsināšanas un iežūzināšanas iestāde, var simtreiz apgalvot, ka katra kunga valdība (un kaut tā arī būtu tāds slepkavu midzenis, kāda, piemēram, ir krievu valdība) ir no dieva, — neviens domājošs cilvēks tam vairs netic; viņa var simtreiz svētīt slepkavības ieročus un mācīt, kā zaldātam bez kautrēšanās jāšauj pat uz cilvēkiem, ja vien kungu valdība to pavēl, — neviens cilvēcis zaldāts to vairs nedarīs, jo tas ir noziegums . . .»¹⁶⁵

Jaunstrāvnīeku nopelns ir tas, ka viņi parāda reliģijas un zinātnes nesamierināmību, pierāda, ka reliģija ir ierocis valdošo ekspluatatoru šķiru rokās strādnieku apmānīšanai. Cīņā pret reliģiju jaunstrāvnīeki plaši izmanto dabzinātņu sasniegumu propagandu.

Spilgti jaunstrāvnīeku ateistiskās cīņas rezultātus raksturo 1905.—1907. gada revolūcijas notikumi Latvijā, kad cīņā pret carismu, vācu baroniem un baznīcu plašas demokrātisko spēku aprindas uzstājās zem ateisma karoga. Var droši apgalvot, ka jaunstrāvnīeku ateistiskās cīņas rezultāti sasauca ar «baznīcas demonstrācijām» 1905.—1907. gada revolūcijas laikā. V. I. Ļeņins darbā «Par karojošā materiālisma nozīmi» pasvīturo, ka ateistiskajā propagandā jāizmanto tas labākais mantojums, ko devusi ateistiskās domas vēsture. Tāpēc jaunstrāvnīeku kaujinieciskie, prasmīgie un talantīgie pret reliģiju, baznīcu un melnsvārcību vērstie darbi arī mūsdienās daudzējādā ziņā var noderēt par labu ieroci ateisma propagandai.

¹⁶⁵ Proletāriskā revolūcija Latvijā, I. [Maskavā, 1924.], 589. lpp.

JAUNSTRĀVNIĒKU SABIEDRISKI
POLITISKIE UZSKATIJAUNSTRĀVNIĒKI PAR SABIEDRISKĀS
ATTĪSTĪBAS NOTEICOSO SPEĶU

Viena no centrālajām vietām jaunstrāvnieku darbībā ir vēstures materiālistiskās izpratnes propaganda. Ar Jauno strāvu pirmoreiz progresīvajā latviešu filozofiskajā domā sākas materiālistiskās vēstures izpratnes propaganda. Lai pamatotu zinātniskā sociālisma idejas, kapitālistiskās iekārtas bojā eju, jaunstrāvnieki cenšas parādīt, ka sabiedrība attīstās likumsakarīgi; tās attīstības pamatā ir ražošanas attīstība. Lai sekmīgi izplatītu materiālistiskās vēstures teorijas principus, tie vērsās pret buržuāziskajām un sīkburžuāziskajām socioloģiskajām koncepcijām, kas vēstures attīstības avotus meklē ideju sfērā, mūžīgajos tikumības principos vai arī izvirza dažādus vulgāri naturālistiskus uzskatus.

Daudzus buržuāzijas un sīkburžuāzijas ideologus pagājušā gadsimta pēdējos gadu desmitos vairs neapmierina atklāti klerikālais sabiedrības notikumu gaitas traktējums. Tāpēc sāk parādīties dažādas vulgāri naturālistiskas, kā arī voluntāristiskas socioloģiskas teorijas. Tā, piemēram, J. Kauliņš «Pūra» I sējumā ievietotajā rakstā «Vēstures likumi» vērsās pret teoloģisko vēstures procesa izpratni, kritizē jaunkantisko Rikerta skolu, kura noliedz jebkuru likumsakarību vēsturē, atzīst bioloģiskā virziena kļūdainību socioloģijā. J. Kauliņa darbs «Vēstures likumi», kas uzrakstīts 1890. gada rudenī, teorētiski ir izplūdis, ar spilgti izteiktu pozitīvisma ievirzi. J. Kauliņš cenšas iepazīstināt lasītāju ar dažādām sabiedrības attīstības un vēstures teorijām. Doma par šķiru cīņas idejām vēsturē te vēl pat

neieskanas. J. Kauliņš runā nevis par šķiru cīņu, bet gan par to, kas darāms, lai kāda tauta «dzīves cīņā» ar citām varētu «sekmīgi sacensties».¹ Kā autors pareizi atzīmē, 19. gs. zinātne izvirza attīstības ideju. «Valodnieki uzgāja, ka katrai valodai, katram vārdam sava vēsture; Darvins, ka sava vēsture arī ikkurai dzīvnieku sugai. Vēsturisko attīstīšanos visur pēta un daudzina.»² Sīni sakarā tad J. Kauliņš cenšas izsekot dažādām teorijām par sabiedrības attīstību. Viņš uzskata, ka «Pie vēstures pieder viss, kas vien noticis, viss, kas kā nekā sakarā ar laiku. Ziņa par dzīvības rosīšanos, par viņas neskaitāmajiem veidiem ir vēsture.»³ Vēstures galvenais saturs, kā domā raksta autors, ir cilvēks, viņa dzīve un sadzīve. Tomēr J. Kauliņš te nedod atbildi uz principiāli svarīgu jautājumu «kas tad ir vēstures galvenais virzošais spēks: tautas masas vai izcilas personības»? Viņš atzīst, ka dabā pastāv objektīvi dabas likumi. Bet vai šādi objektīvi likumi darbojas arī vēsturē? Lai atbildētu uz šo jautājumu, J. Kauliņš izklāsta dažādas teorijas. Isumā tiek aplūkots uzskats, ka vēsturē nekas jauns nerodas vai arī, ja notiek izmaiņas, tad gala rezultātā vēsture iet pa apli. Pretstatā šiem uzskatiem viņš iepazīstina lasītāju ar domām, ka vēsturē notiek progresīva attīstība un progresam ir augšupejošs raksturs. Tāpat viņš norāda, ka vēstures procesa avoti tiek traktēti dažādi: daži cenšas vēsturi izskaidrot ar dieva rīcību, citi uzskata, ka paši cilvēki ir vēstures attīstības avots, un, beidzot, daži domātāji izskaidro vēsturi ar dabas likumiem, īpaši ar bioloģiskajiem likumiem un ģeogrāfisko vidi. Raksta autors plaši izklāsta H. Bokla⁴ civilizācijas attīstības teoriju; saskaņā ar šo teoriju vēstures attīstības pamatā ir ģeogrāfiskā vide, klimats, barība un cilvēku zināšanu progress. J. Kauliņš aicina kritiski aplūkot Bokla teoriju. Viņš sīki izklāsta arī H. Spensera⁵ socioloģisko teoriju un viņa centienus izskaidrot sabiedrības attīstību ar bioloģijas likumu darbību, izklāsta Ļeva Tolstoja iebildumus pret Spensera bioloģisko socioloģiju, ka sabiedrības parādību bioloģizēšana attaisno amorālismu un citu darbu,

¹ Pūrs, darināts un pielocīts ar populāri ziniskiem apcerējumiem (tālāk tekstā — «Pūrs», I). Rīgā, [1891.], 5. lpp.

² Turpat, 5., 6. lpp.

³ Turpat, 6. lpp.

⁴ H. T. Bokls (Buckle; 1821.—1862.), angļu buržuāzisks vēsturnieks un filozofs.

⁵ H. Spensers (1820.—1903.), angļu filozofs un sociologs, pozitīvisma izveidotājs filozofijā, bioloģiskās skolas pārstāvis.

«citu sviedru» izmantošanu. Iebilstot pret Spensera socioloģiskajiem uzskatiem, J. Kauliņš norāda, ka sabiedrībā nav «vienkopības sajūtas», ka jebkurš organisms ir mirstīgs, bet ikviena tauta ir nemirstīga. Tomēr šie iebildumi nepaceļ J. Kauliņu materiālistiskās vēstures izpratnes limeni. Turklāt ierobežots arī tas pārdomu materiāls, ko autors sniedz lasītājam. Viņš aprobežojas ar ideālistisko un naturālistisko dažādu sabiedrības attīstības teoriju izklāstu, kamēr par materiālistisko vēstures izpratni viņa rakstā nav ne teikuma.

Tālu no materiālistiskās vēstures izpratnes nav arī J. Ērmaņa raksts «Grūti laiki». Autors parāda, ka sūrošanās par «grūtajiem laikiem» esot bijusi visos vēstures laikmetos. J. Ērmanis vērsas pret pesimisma sludināšanu. Ja šāds pesimisms «kad tik pa pusei» būtu patiess, «tad sen jau pasaulē nebūtu vairs nekā laba».⁶ Sis pesimisms neiztur kritiku, jo sabiedrībā pastāv progress, cilvēki aizvien dziļāk iepazīstas ar dabu, ar dabas likumiem un izmanto tos savās interesēs. Aizvien lielākus panākumus cilvēki gūst tehnikā, zinātnē un mākslā. Taču sabiedrības, humānisma, brīvības (arī politisko brīvību) progresu J. Ērmanis traktē abstrakti un ideālistiski, atvasinot to no dabas izziņas un cilvēka gara attīstības, progresu, humānismu un brīvību aplūko ārpus sociālajām attiecībām, ārpus šķirisko attiecību analīzes. Sabiedriskā optimisma vai pesimisma kritēriju J. Ērmanis meklē vispirms subjektīvajā faktorā, jo «ikkuram viņa iekšējā pasaule ar saviem priekiem un bēdām par mērauklu visam, kas ārpus viņa».⁷ Tiesa, raksta autors atzīst, ka pesimismam un runām par grūtajiem laikiem ir zināms pamats arī noteiktajos apstākļos, bet izeju no grūtajiem laikiem viņš redz uzcītībā un taupībā.

Atsevišķi inteliģences pārstāvji, kas aktīvi piedalās darvinisma propagandā, cenšas aizstāt materiālistisko vēstures izpratni ar sociāldarvinismu, ar bioloģijas likumu reducēšanu uz sabiedrību un tāpēc reducē šķiru cīņu uz sugu un atsevišķu pārstāvju cīņu eksistences dēļ.⁸

90. gadu vidū samērā plašu izplatību gūst reakcionārās jaunmaltusisma idejas. Jaunmaltusisma uzskatus galvenokārt izplata to aprindu pārstāvji, kas grupējas ap «Mājas Viesi». Galvenais tā karognesējs ir ekonomists K. Balodis, kas savos

⁶ «Pūrs», I, 24. lpp.

⁷ Turpat.

⁸ B. Nolle. Par darvinismu. — «Pūrs», III, Rīgā, 1894., 69. lpp.

rakstos (piemēram, «Cilvēku vairošanās dažādos laikmetos», «Cik cilvēku var dzīvot pasaulē» u. c.) atkārtoto galvenās maltusisma tēzes. Viņš apgalvo, ka nākotnē vispār neesot nekādas izejas no nabadzības, bet tuvākajā laikā daļēja izeja meklējama emigrācijā, dzimstības mākslīgā ierobežošanā u. tml. Viens no motīviem, kāpēc «Mājas Viesis» pievēršas maltusisma propagandai, ir cenšanās novērst darbaļaudis no aktīvas cīņas.

Vēršoties pret buržuāzisko ideoloģiju, jaunstrāvnieki daudzos darbos parāda sabiedrības attīstības likumu objektīvo raksturu.

Viens no nozīmīgākajiem 90. gadu rakstiem par vēstures materiālistisko izpratni, dialektiku sabiedrībā ir P. Stučkas raksts «Vēsture un saimnieciskie apstākļi».⁹

Rakstā kritizētas pirmsmarksistiskās socioloģijas galvenās pamattēzes — uzskati, ka vēsturi uz priekšu virzot idejas, dižie vīri un iedzimtie morāles principi. Rakstā detalizēti aplūkoti vēsturiskā materiālisma rašanās apstākļi.¹⁰ Vēsturiskā materiālisma rašanās ir saimniecisko apstākļu, šķiru cīņas attīstības produkts, jo arī «katras šķiras intereses atkal atkaras no saimnieciskiem apstākļiem. Tā vēsturiskā attīstība atnesa pašu šo mācību par vēstures likumību.»¹¹ P. Stučka liek saprast, ka vēsturiskais materiālisms ir proletariāta zinātniska teorija par sabiedrību.

Raksturīgi, ka P. Stučka, izklāstot vēsturiskā materiālisma galvenos secinājumus, citē fragmentus no K. Marksa (kā rakstā norādīts, tas ir «viens no visievērojamākajiem jaunlaiku zinātniekiem») darba «Priekšvārds grāmatai «Par politiskās ekonomijas kritiku»». Salīdzināšanai sniedzam dažus šādus fragmentus:

Ražodami mantas savas dzīvības uzturēšanai, cilvēki stājas zināmos savstarpējos, no viņu gribas neatkarīgos sakaros, kuri saskan ar iekreizējiem ražošanas spēkiem, ražošanas līdzekļiem.

Savas dzīves sabiedriskā ražošanā cilvēki stājas noteiktās, nepieciešamās, no viņu gribas neatkarīgās attiecībās — ražošanas attiecībās, kas atbilst viņu materiālo ražošanas spēku noteiktai attīstības pakāpei.

⁹ «Dienas Lapa», 1896., 69., 70.

¹⁰ Cenzūras apstākļu dēļ vēsturiskais materiālisms tiek dēvēts par jauno mācību.

¹¹ «Dienas Lapa», 1896., 69.

Šie ražošanas spēki, ražošanas veids ir sabiedrības reālais pamats, un no tiem izaug cilvēces ikreizējie tiesiskie-juridiskie, politiskie, filozofiskie un morāliskie uzskati. Nevis cilvēces apziņa rada un nosaka cilvēku esamību (Sein), bet otrādi: cilvēces saimnieciskā esamība nosaka viņas apziņu.

Uz zināmas attīstības pakāpes sabiedrības ražošanas spēki stājas nesaskaņā, pretrunā ar ražošanas apstākļiem jeb, kas to pašu nozīmē, ar mantas īpašuma kārtību (Eigentumverhältnis).

Piederuma sakari jeb mantas īpašuma kārtība, kas zināmā laikā veicina un attīsta ražošanas spēkus, sāk vēlāk tos traucēt un viņu attīstību atturēt.

Sākās saimniecisku pārmaiņu laikmets [kursīvs — P. L.].

Arī tagadējā ražošanas kārtība reiz bija progresīvā, viņa ir pēdējā kārtība, kurā atrodam dažādu šķiru pretejas intereses. Bet šini paša sabiedrībā atkal attīstās apstākļi un parādības, kuri šīs pretrunas izliedzinās.

Šinīs nedaudzos vārdos izteikti visi vēstures kustības likumi.¹²

Un P. Stučka turpat piebilst: «Kaut gan cilvēce viņus sāka pazīt tikai priekš nedaudz gadu desmitiem, pēc viņiem ir noritinājusies visa cilvēces vēsture jau no paša sākuma. Uz katra soļa, katrā laikmetā vēsture parāda šo likumu pareizību.»

Marksa domu tulkojums P. Stučkas rakstā ir precīzs, protams, ņemot vērā gan to, ka tolaik vēl nebija izstrādātas vēs-

Šo ražošanas attiecību kopums veido sabiedrības ekonomisko struktūru, reālo bāzi, uz kuras paceļas juridiskā un politiskā virsbūve un kurai atbilst noteiktas sabiedriskās apziņas formas. Materiālās dzīves ražošanas veids nosaka sociālo, politisko un garīgo dzīves procesu vispār. Nevis cilvēku apziņa noteic viņa esamību, bet gan otrādi — viņu sabiedriskā esamība noteic viņu apziņu.

Savas attīstības zināmā pakāpē sabiedrības materiālie ražošanas spēki nonāk pretrunā ar pastāvošajam ražošanas attiecībām jeb — kas ir tikai šo attiecību juridiska izteiksme — ar īpašuma attiecībām, kurās tie līdz šim attīstījās.

No ražošanas spēku attīstības formām šīs attiecības pārvēršas to važās.

Tad iestājas sociālās revolūcijas laikmets.

Buržuāziskās ražošanas attiecības ir sabiedriskā ražošanas procesa pēdējā antagonistiskā forma, antagonistiska nevis individuāla antagonisma nozīmē, bet gan tāda antagonisma nozīmē, kurš izaug no individuāli sabiedriskajiem dzīves apstākļiem; bet ražošanas spēki, kas attīstās buržuāziskās sabiedrības klēpī, līdz ar to rada materiālos nosacījumus šā antagonisma atrisināšanai.¹³

¹² «Dienas Lapa», 1896., 69.

¹³ K. Markss, F. Engelss. Darbu izlase, I. Rīgā, 1950., 325.—327. lpp.

turiskā materiālisma kategoriju terminoloģijas latviešu valodā, gan arī to, ka bija jāreķinās ar cenzūras spaidiem. Legālajā presē nevarēja minēt vārdu «revolūcija», tāpēc raksta autors sociālās revolūcijas vietā lieto terminu «saimnieciskās pārmaiņas». Tiesa, P. Stučka nepareizi raksturo ekonomisko bāzi, apskatot to nevis kā ražošanas attiecību kopumu, bet kā noteiktu ražošanas veidu. Taču ne jau šī neprecizitāte darbā ir galvenais. Galvenais ir tas, ka P. Stučka vēsturisko materiālismu uzskata par vienīgi pareizo vēstures teoriju, propagandē tā pamatprincipus un vispārīgos vilcienos atsedz ražošanas spēku un ražošanas attiecību attīstības dialektiku. Reizē ar to P. Stučka nonāk pie daudzu materiālistiskās dialektikas jautājumu pareizas izpratnes. Dialektiski apskatot kapitālistiskās sabiedriski ekonomiskās formācijas attīstības perspektīvas, P. Stučka parāda kapitālisma neizbēgamo bojā eju sociālistiskās revolūcijas rezultātā.

P. Stučka aizstāv vēsturisko materiālismu pret tā ideālistiskajiem apmelotājiem, kas apgalvoja, ka vēsturiskais materiālisms noliedzot ideju lomu sabiedrībā un apskatot cilvēku kā «vienkāršu mehānistiskas attīstības rotaļu lietiņu».¹⁴ Jaunajai mācībai (t. i., dialektiskajam un vēsturiskajam materiālismam) nav nekā kopēja ar mehānisko, metafizisko attīstības izpratni. Tā ir dialektiska metode «cilvēces vēsturiskās attīstības gaitas izpētišanai».¹⁵ Cilvēki dzīvo sabiedrībā, tie ir «apdāvināti ar jūtām un prātu, viņi darbojas un rīkojas ar zināmu nolūku sabiedrībā, viss top darīts ar zināmu mērķi, kāds parādās katras strāvas centienos, idejās».¹⁶ Bet šos centienus un idejas nosaka materiālie apstākļi, noteikts ražošanas veids. «Mūsu teorija, — norāda raksta autors, — izskaidro ideju celšanos. Cilvēks var nākt tikai sabiedrībā pie apziņas, apzinīgi domāt un apzinīgi rīkoties, sabiedrība modina un noteic viņa domu virzienu. Bet katras sabiedrības pamats ir dzīves līdzekļu ražošanas veids. Tādēļ pēdējais ir arī katra gara virziena noteicējs. Cilvēki rada savu vēsturi, bet, kā viņi to dara, tas atkarās no tam, cik gaiši viņu galvās atspoguļojas saimnieciskie sakari. Idejas nevar celties no nekā, tās izvirzās no cilvēku sakariem un ir iekreizējā ražošanas veida ražojumi; jo gaišāki tās atspoguļo pēdējo, jo spēcīgākas viņas ir.»¹⁷

¹⁴ «Dienas Lapa», 1896., 69.

¹⁵ Turpat.

¹⁶ Turpat.

¹⁷ Turpat.

Materiālistiski risinot filozofijas pamatjautājumu par matērijas un apziņas, sabiedriskās esamības un ideju attiecībām, raksta autors parāda ideju rašanās avotu.

Ideālisti, pārvērdami idejas par primāru, absolūtu faktoru, nespēja atbildēt uz jautājumu par ideju izcelšanos. Ideālistiem vēsture pārvērtās par nejaušību — haosu. Arī zinātnisko atklājumu rašanos tie uzskatīja par nejaušībām, «ka tie izgudroti no «ģeniāliem» vīriem, kuri caur atradumiem radījuši lielas saimnieciskas pārmaiņas. Tuvāki šo parādību aplūkodami, redzam, ka arī atradumi ir ļoti ciešā sakarā ar saimniecisko dzīvi, ka tie no tās top radīti... saimnieciskā dzīve pate, uzstādāma jaunas vajadzības, virzināja cilvēka prātus uz zināmu pusi... pārmaiņas saimnieciskajā dzīvē rada atradumus.»¹⁸ Šeit raksta autors nonāk pie tādiem pašiem secinājumiem kā F. Engelss, kas izteikti vēstulē H. Starkenburgam 1894. gada 25. janvārī. F. Engelss raksta: «Ja tehnika lielā mērā ir atkarīga no zinātnes stāvokļa, tad daudz lielākā mērā zinātne ir atkarīga no tehnikas stāvokļa un vajadzībām. Ja sabiedrībai rodas vajadzība pēc tehnikas, tad tā virza zinātni uz priekšu vairāk nekā desmit universitāšu...»¹⁹

P. Stučka norāda, ka arī Amerika tika atklāta jau ilgi pirms Kolumba, bet «Tikai modernajam ražošanas veidam attīstoties, kad radās vajadzības pēc zelta un sudraba, pēc darba spēka un jauniem tirgiem, tikai tad Amerikas atrašana bija «liels darbs»».²⁰

Rakstā «Saimnieciskais faktors vēsturē» P. Stučka, vērsoties pret ideālistisko filozofiju par ideju noteicošo lomu sabiedrībā, tanī pašā laikā nenoliedz ideju ietekmi uz vēstures gaitu: «Nav, protams, noliedzams ideju iespaids uz vēstures gaitu.»²¹ Un tālāk: «Sabiedrisko apkārtni pirmā rindā nosaka saimnieciskie apstākļi. Filozofijai, zinībai un mākslai, politiskiem iegrozījumiem, kā arī visām cēlām cilvēka gara parādībām saknes meklējamas saimnieciskajos apstākļos.»²²

Viens no svarīgākajiem jaunstrāvnieku darbiem par vēstures materiālistisko izpratni ir F. Roziņa jau minētais raksts «Plašie uzskati», kur populārā veidā izklāstītas marksisma pamatzināšanas jautājumā par ražošanas noteicošo lomu sabiedrī-

¹⁸ «Dienas Lapa», 1896., 70.

¹⁹ K. Markss, F. Engelss, Darbu izlase, II. Rīgā, 1950., 479. lpp.

²⁰ «Dienas Lapa», 1896., 70.

²¹ Turpat, 14.

²² Turpat, 19.

bas attīstībā. Darbs radies kā polemikas raksts pret laikrakstu «Mājas Viesis» un tā līdzstrādnieku K. Balodi. K. Balodis, aizstāvot kapitālismu, apgalvoja, ka kapitālisma apstākļos strādnieku šķiras ekspluatācijas var arī nebūt, un uzstājas par «šķiru mieru». K. Balodis vēlējas kapitālismu bez tā «launajām pusēm». Galveno «Mājas Viesa» līniju filozofijā F. Roziņš raksturo šādā veidā. Saskaņā ar «Mājas Viesa» filozofiju

1) Cilvēku sabiedrības virzās uz priekšu caur to, ka «spēcīgi gari» stājas pie ļaužu bara kā būvmeistari pie materiāla un apstrādā to pēc zināma, iepriekš pārdomāta un izstrādāta plāna...

2) Mīlestība un altruisms padara cilvēku par cilvēku un atšķir to no citiem kustoņiem, ienaidis ir zvērības zīme.

3) Altruisms un mīlestības izkopšana ir jo sevišķi ieteicams mērķis. Bet šis mērķis divainā kārtā pie tās pašas reizas ir arī līdzeklis, ar ko šo mērķi sasniegt, jo bez «mīlestības un altruisma» spēcīgiem gariem nav iespējams pārlabot sadzīvi un likumus, t. i., tuvināt sabiedrību viņas mērķim — altruismam un mīlestībai.

4) Morāles mācīšana un nenovēršami spaidi likumu ceļā ir vienīgie līdzekļi, ar kuriem var pasauli daudz maz pārlabot.

5) Nevis konkurence un tai līdzīgi apstākļi spiež fabrikantus likt strādniekiem iespējami daudz strādāt, bet tā ir fabrikanta nelabprātība. Caur morāles mācību pamudināts, katrs fabrikants var atdot strādniekiem visu, ko tie nopelnījuši, un pie tam ne tikvien nemirt badā, bet turklāt vēl paplašināt fabrikas ietaises.

Šinīs 5 punktos sastāv visa «Mājas Viesa» gudrība.»²³

Pretstatā šim K. Baloža ideālismam un kapitālisma apoloģētismam F. Roziņš izvirza materiālistisko filozofiju, vēsturiskā materiālisma principus, propagandē proletariāta šķiru cīņas idejas, vēstures materiālistiskās izpratnes principus.

Vēršoties pret K. Baloža ideālistiskajām aplamībām par cilvēka pamatšķirībām no dzīvnieku pasaules, F. Roziņš parāda, ka cilvēks «izgatavo un lieto ieročus un darba rīkus»,²⁴ ar to arī pacēloties pāri dzīvniekiem. Sabiedriskās attīstības cēloņi jāmeklē cilvēku dzīves apstākļos. F. Roziņš raksta:

«Lai varētu dzīvot, cilvēkam vajag uzturēt savu organismu, uzņemot un piesavinot vielas no apkārtējās dabas. Šī uzņem-

²³ «Dienas Lapa», 1896., 131.

²⁴ Turpat, 132.

šana un piesavināšana prasa zināmu darbību, zināmu iespaidu izdarišanu uz šo apkārtējo dabu. Bet, darīdams iespaidu uz ārējo dabu, pārvērdams un piesavinādams ārējos priekšmetus, cilvēks pārvērš arī savu iekšējo dabu. Šinīs nedaudzos vārdos atrodas visa vēstures teorija...»²⁵

Kas attiecas uz cilvēka garu, tad tas nevar būt par vēsturisko pārmaiņu pamatcēloni, tāpēc ka tas «pārgrozās un attīstās pats līdz ar sabiedrības formu attīstīšanos un pārgrozīšanos; viņš pat pārgrozās drusku vēlāk nekā minētās formas un pārgrozās, tikai šīm formām piemērodamies».²⁶ «No tā laika, kopš cilvēks sācis lietot ieročus (darba rīkus), visa viņa attīstības vēsture ņemuse citu virzienu... tagad viņa vispirmā kārtā pastāv no mākslisko locekļu, darba rīku attīstības.»²⁷ Līdz ar to «cilvēks pārgroza arī savu iekšējo dabu. Viņš attīsta visas savas spējas, tātad arī spēju ieročus lietot un izgatavot. Bet katrā laikā šīs spējas mēru nosaka jau sasniegtas ražošanas līdzekļu attīstības mērs.»²⁸

Tādā kārtā materiālā ražošana nosaka cilvēku domāšanas veidu, uzskatu, valsts un tiesību formas. F. Roziņš raksta: «Atņemot austrāļiem viņa bumerangu un padarāt viņu par zemkopi, un viņš neizbēgami pārvērtīsies par gluži citu cilvēku, pārgrozīs savas ierašas, savus uzskatus, domāšanas vīzi, visu savu «dabu».»²⁹ Un vēl: «Valsts formas un tiesības izskaidrojamas tikai no materiālām interesēm; viņas ronas un pārgrozās, un nobeidzas, atstādamas vietu citām formām, nevis pašas no sevis, nedz arī caur to tā saucamo vispārējo cilvēces gara attīstīšanos, bet tāpēc, ka grozās sabiedrības materiālās vajadzības.»³⁰

Pēc F. Roziņa domām, ražošanas attīstība sākas ar darba rīku attīstību vai, kā viņš raksta, «Galvenā loma šinī attīstībā... piekrīt darba rīkiem».³¹

Ražošanas process ir sabiedrīks. «Produktus ražojot, cilvēki stājas sakaros ne vien ar dabu, bet arī ar citiem cilvēkiem. Ražošana iespējama tikai tad, ja ražotāji stājas zināmā savstarpējā sakarā... Tātad māksliskie orgāni, darba rīki ir vai-

²⁵ «Dienas Lapa», 1896., 133.

²⁶ Turpat.

²⁷ Turpat.

²⁸ Turpat, 134.

²⁹ Turpat, 133.

³⁰ Turpat.

³¹ Turpat.

rāk sabiedriska nekā individuāla cilvēka orgāni. Lūk, kāpēc katra darba rīku pārgrozīšanās neizbēgami pārgroza arī sabiedrības formas... Katrreizējie ražošanas līdzekļi un nosacījumi [t. i., ražošanas veids — *P. L.*] nosaka un raksturo tā laika sabiedrību, nosaka to vēsturiskās attīstības pakāpienu, uz kura atrodas zināma sabiedrība. Savādi ražošanas apstākļi bija senā Grieķijā un Romā, savādi feodālā vidus laikmetā, savādi tagadējā kapitāla laikmetā.»³² raksta F. Roziņš.

Ražošanas veids nosaka noteiktu produktu sadales veidu. Pirmatnējā kopienā ražošanas veids bija «neizbēgami saistīts ar ražojumu sabiedrisku patērešanu».³³ Līdzīgu domu izsaka arī Rainis, atzīmējot, ka kapitālistiskajā iekārtā «produkti tiek izdalīti samērā ar katra kapitālista kapitālu».³⁴ Katrai sabiedriski ekonomiskajai iekārtai ir vēsturiski pārejošs raksturs. F. Roziņš liek saprast, ka arī kapitālistiskajai iekārtai ir tāds pats raksturs. Pēc dažiem gadiem, kad nelegālā presē nav vairs jāreķinās ar cenzūras žņaugiem, viņš rakstā «Ko mēs gribam?» skaidri raksturo kapitālistiskā ražošanas veida pārejošo raksturu: «Pašreizējās sabiedriskās formas... kļuvušas par nederīgām un... tās vajaga pārkārtot uz sociālistiskiem pamatiem.»³⁵

Rakstā «Plašie uzskati» un īpaši rakstā «Ko mēs gribam?» F. Roziņš cenšas atsegt ražošanas veida dialektiku un runā par to, kā rodas ražošanas attiecību neatbilstība ražošanas spēkiem. Šī neatbilstība noved pie sociālām revolūcijām. Kā viņš norāda, šīs neatbilstības rezultātā kapitālistiskās iekārtas dziļēs nobriest sociālistiskā revolūcija. «Bet vislielākā revolūcija... notiek priekš mūsu acīm... Vecais sprediķis neder vairs jaunajā svētdienā; puisēlis ir izaudzis no saviem kamzolišiem. Vajag šūdināt jaunus, vajag meklēt jaunajai ražošanas kārtībai piemērotas sabiedrības formas.»³⁶

Īpašu vietu darbā «Plašie uzskati» ieņem kapitālistiskā ražošanas veida raksturojums. Kapitālistiskajā iekārtā proletariāta ekspluatācija ir neizbēgama un nebūt nav atkarīga no atsevišķa kapitālista labajiem vai ļaunajiem nodomiem. «Nav tiesa, — raksta F. Roziņš, — ka fabrikanti aiz ļaunprātības maksā strādniekiem mazāk, nekā tie nopelna, kā «Mājas

³² «Dienas Lapa», 1896., 134.

³³ Turpat.

³⁴ Literārais mantojums, I. Rīgā, 1957., 167. lpp.

³⁵ «Latviešu Strādnieks», 1899., 1., 545., 546. lpp.

³⁶ Turpat.

Viesis» to domā... Kamēr ražošanas līdzekļi atrodas privātā īpašumā, tikām konkurence spiež katru īpašnieku... neklausīties uz sentimentālām frāzēm. Par to, ka kādas fabrikas strādnieki varētu dabūt visu, ko tie nopelnījuši... nevar būt ne runas.»³⁷

F. Roziņš secina, ka morāles sprediķis nevar uzlabot strādnieku stāvokli un pati morāle nav tas spēks, kas nosaka sabiedrības attīstību. Katram laikmetam un katrai šķīrai ir sava morāle. F. Roziņš raksta: «Platonam bija sava morāle, feodālā laikmetā bija sava morāle, un Baloža kņm ir sava morāle. Vēl vairāk: arī vienā laikā ir dažādas morāles...»³⁸

Darba «Plašie uzskati» uzrakstīšanā Roziņš izmanto ne tikai K. Marksa un F. Engelsa darbus, bet arī G. Pļehanova darbu «Kā attīstījies monistiskais uzskats par vēsturi», citējot pat veselus fragmentus no tā.

Bet lai gan daudzas vispārējas tēzes un vairāki svarīgi argumenti burtiski pārņemti no G. Pļehanova darba, F. Roziņa darbs «Plašie uzskati» ir nobriedis patstāvīgs darbs, kas apskata daudzas svarīgas vispārējas vēstures teorijas, kā arī tolaik aktuālas Latvijas sabiedriskās dzīves problēmas. Plaša G. Pļehanova darbu izmantošana neapšaubāmi ļauj F. Roziņa uzskatus raksturot kā marksistiskus. Cenzūras apstākļu dēļ F. Roziņš nevar minēt arī G. Pļehanova vārdu. Šāda K. Marksa, F. Engelsa un G. Pļehanova darbu izmantošana marksisma propagandā Latvijā 19. gs. 90. gados «Dienas Lapā» ir visai raksturīga un zīmīga. Gan rakstu krājumā «Pūrs» (A. Dauges «Vēstures likumi», K. Kasparsona «Dialektika»), gan arī daudzos «Dienas Lapas» ievadrakstos sastopami plaši fragmenti no marksisma pamatlicēju darbiem. Marksisma propagandētāji Latvijā labi pazinūši tādas ievērojamus zinātniskā sociālisma darbus kā K. Marksa un F. Engelsa «Komunistiskās partijas manifest», K. Marksa «Kapitāls», «Filozofijas nabadzība» un «Par politiskās ekonomijas kritiku», F. Engelsa «Dzīvokļu jautājumā», «Anti-Dīrings», «Sociālisma attīstība no utopijas par zinātņi», «Ludvigs Feierbahs un klasiskās vācu filozofijas gals», «Ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanās», A. Bebeļa «Sieviete un sociālisms» u. c. Tā bija savdabīga marksisma, K. Marksa un F. Engelsa darbu propaganda legālajā presē.

Feodālisma nomaiņa ar kapitālismu nespēj jūtami uzlabot

³⁷ «Dienas Lapa», 1896., 134.

³⁸ Proletāriskā revolūcija Latvijā, I. [Maskavā, 1924.], 267. lpp.

strādnieku un zemnieku stāvokli. Rakstā «Lielajā piemiņas dienā» F. Roziņš, aprakstot buržuāzijas nākšanu pie varas Francijā 1789. gadā, norāda: «Buržuāzija izspieda muižniecību iz goda krēsla un sēdās pate viņas vietā. Vai zemnieku un strādnieku stāvoklis caur šo maiņu maz grozījās? 1789. gads nenesa, ko viņa rakstnieki solīja.»³⁹

Vēstures materiālistiskās izpratnes atziņas jaunstrāvnieki izmanto kapitālisma ekonomisko likumu raksturošanai, kapitālisma pretrunu analīzei.

Zīmīgi šo jautājumu apskata jaunstrāvnieks Jānis Vāgners nepublicētajā brošūrā «Par nodokļiem». Brošūra bija sagatavota iespiešanai, tomēr Iekšlietu ministrijas Galvenā preses pārvalde un Pēterburgas cenzūras komiteja nedeva atļauju tās klajā laišanai. 1895. gada 18. novembrī Iekšlietu ministrijas Galvenā preses pārvalde ziņoja Pēterburgas cenzūras komitejai: «... ar šo nosūtām manuskriptu latviešu valodā «Par nodokļiem». Galvenā preses pārvalde paziņo S. Pēterburgas Cenzūras komitejai, ka atļaut iespiest minēto manuskriptu nav lietderīgi.»⁴⁰ J. Vāgnera manuskripts «Par nodokļiem» tagad glabājas Ļeņingradas Centrālajā valsts vēstures arhīvā.⁴¹

Darba sākumā J. Vāgners apskata īpašuma formu attīstību, īsumā raksturojot pirmatnējo kopienu, tās sairumu un privatīpašuma izveidošanos. Līdz ar privatīpašumu radās valsts kā privatīpašuma sargātāja. Privatīpašums ir karu cēlonis un valsts īpašnieku uzdevumā organizē iekarošanas karus. Tā, piemēram, vergturu filozofi Romā izvirzīja ideju, ka Romas uzdevums esot pārvaldīt visu pasauli, visas tautas. «Tādā kārtā izgādāja ideju, kuras vārdā varēja laupīt. Ideja visu attaisno.»⁴² rakstīja J. Vāgners. Ja Romas vergturi perināja plānus par pasaules kundzību, tad viduslaikos feodāļi un karalis valsti uzskatīja par savu dzimtmuižu. Feodālisma dzīlēs sāka veidoties manufaktūras, un vēlāk parādījās mašīnas. Roku darbu sāka izspiest mašīnu darbs. Sākās strauja kapitālisma attīstība. Uzvarēja preču saimniecība, un uz tās pamata pastiprinājās konkurence. Ar kapitālisma attīstību saasinās pretrunas starp kapitālistiem un strādniekiem. Jo vairāk kapitālisti iedzīvojās peļņā, jo nepanesamāks kļuva strādnieku stāvoklis.

³⁹ «Dienas Lapa», 1894., 76.

⁴⁰ ЦГИАЛ, ф. 777, оп. 4, д. 20, л. 16.

⁴¹ Turpat, ф. 777, оп. 4, г. 20.

⁴² J. Vāgners. Par nodokļiem. 9. lpp.

J. Vāgners raksta: «...brīvā konkurence parādījās drīz savā īstajā gaismā. Tiesa, tirdzniecība un rūpniecība uzplauka slaveni, daudzi dzīvoja un dzīvo liksmi un bez bēdu un bauda visus labumus... Tomēr šī brīvā konkurence radīja arī parādības, tik bēdīgas un nejaukas, ka aptumšojās tūlīt viņas jaukās puses. Gaviļu dziesmu pārtrauc izmisušie kliegzieni pēc maizes un darba. Kur vieni priecājas par katru jaunu atradumu, tur otri lād, tamdēļ ka tas tiem laupa maizi. Katrs jauns izgudrojums, darba rīku pārlabojums laupa simtiem un tūkstošiem cilvēku darbu, pazemina viņu tā jau neaugstās algas. Lielrūpniecības izplešanās uz brīvās konkurences pamatiem aprij mazos rūpniekus un pārvērš tos par nožēlojamiem nabagiem, kas brēc pēc maizes un darba.»⁴³

Lai mazliet atvieglotu strādnieku stāvokli, J. Vāgners iesaka ieviest progresīvo nodokli. Liela brošūras daļa tāpēc arī ir veltīta tam, lai parādītu, ka šis nodoklis kapitālisma apstākļos ir progresīvs solis. Tomēr J. Vāgners pārvērtē gan progresīvā nodokļa lomu, gan arī buržuāziskās valsts lomu, kurai tas būtu jāievieš. J. Vāgners atzīmē, ka «progresīvais vispārējais nodoklis ir tiešām vislabākais šinīs apstākļos [t. i., kapitālisma apstākļos — P. L.]. Progresīvais vispārējais ienākuma nodoklis it kā nolīdzinātājs starp nabagu un bagātu... tas izlabo pa daļai tās kļūdas, kuras nevienlīdzīgā mantas nodalīšana saceļ. Viņš ir tā kā trepes, kas savieno beletāžu ar jumtistabiņu un mitro pagrabu. Simbrīžam viņš ir tas visu taisnīgākais un līdz ar to arī vislabākais.»⁴⁴

Te jau jūtami ieskanas reformiskas tendences. Tomēr arī J. Vāgners atzīst, ka strādnieku šķiras stāvokli progresīvais ienākuma nodoklis jūtami uzlabot nevar, jo tas neskar privātīpašuma un ekspluatācijas pamatus, kad proletariātam ražošanas līdzekļi nepieder un tas ir spiests pārdot savu darbaspēku buržuāzijai.

Strādnieku šķiras ekspluatācijas cēloņu noskaidrošanai, kapitālisma pretrunu analīzei veltīts arī J. Kovaļevska darbs «Pirmās pamācības tautas saimniecībā».⁴⁵ Sevišķa vēriba veltīta K. Marksa ekonomiskās mācības kodola — virsvērtības analīzei.

⁴³ J. Vāgners. Par nodokļiem. 15., 16. lpp.

⁴⁴ Turpat, 66. lpp.

⁴⁵ J. Kovaļevskis. Pirmās pamācības tautas saimniecībā (tālāk tekstā — J. Kovaļevskis. Pirmās pamācības). Rīgā, 1895.

Darbā iztirzāti jautājumi par preču vērtību, naudu un cenu, kapitālu, apskatīta darbaspēka pārvēršanās par precī, virsvērtība un kapitāla augšana.

Ievadā J. Kovaļevskis sniedz īsu pārskatu par pirmskapitālistiskajām sabiedriski ekonomiskajām formācijām un par kapitālistiskā ražošanas veida rašanos. Ražošanas spēku attīstības rezultātā rodas privātīpašums un izveidojas šķiru sabiedrība. «Tā izcēlās īpaša šķira, kura... piesavinājās arī līdz ar lielākiem īpašumiem lielāku varu pār citiem. Pie šiem pieslējās arī dažādie vaidelaiši, krīvjī, dievredži, sapņu izstāstītāji, kuri, bezrūpīgi dzīvodami, bija... salasījušies daudz mantas un līdz ar to arī lielu varu. Jo nu bija: kam manta, tam vara. Tā saimnieciskā attīstība radīja šīs nupat minētās starpības.»⁴⁶ Tā radās cilvēku ekspluatācija, «otra cilvēka apspiešana».⁴⁷

Ar manufaktūru attīstību, mašinizētās rūpniecības rašanos ārkārtīgi pieauga darba ražīgums. Taču darbaļaužu stāvoklis ar to neuzlabojas — kapitālistiskā ražošanā tika ierauts gan vīriešu, gan sieviešu un bērnu darbs.

Kapitālisma attīstībā saasinās pretrunas starp darbu un kapitālu, padziļinās plaisa starp proletariātu un buržuāziju. «Tā kā vīriem algas bija tik zemas, ka grūti nācās sievu un bērnus uzturēt, tad arī pēdējie ar prieku gāja mašīnas klaušās, tiklīdz tos tur uzņēma... Gan strādnieku ģimilijas dzīve caur to tapa ļaunāka... bet kultūra iet uz priekšu, un viņas panākumi vairojas; un paplašinās līdz ar to arī tās plaisas, kuras jau agrāk cēlušās...»⁴⁸ raksta J. Kovaļevskis.

Tāpat šīs pretrunas rada saimnieciskie apstākļi, no tiem atkarīga arī izglītības, zinātnes un kultūras attīstība.

Pamatojoties uz teikto, J. Kovaļevskis pasvītro materiālistiskās vēstures izpratnes lielo nozīmi praktiskajā darbībā. Viņš raksta: «...redzējuši, kāds svars saimnieciskajiem apstākļiem uz visu pārējo cilvēku sadzīvi, varēsīm nu arī nosvērt, kāda liela nozīme ir kura katra laikmeta saimniecisko apstākļu pazīšanai priekš tālākiem spriedumiem par šo pašu laikmetu, priekš tā dziļākas izprašanas; un nepieciešama ir ražošanas kārtības pazīšana, ja grib iegūt sprie-

⁴⁶ J. Kovaļevskis. Pirmās pamācības. 7. lpp.

⁴⁷ Turpat.

⁴⁸ Turpat, 10. lpp.

dumus par to, uz kurieni virzās visa attīstības gaita. Jo visas sadzīves formas atkarājas no saimnieciskajiem pamatiem; tiklīdz tie grozās, tad grozās arī sadzīve un ļaužu savstarpējā satiksme pieņem citu veidu.»⁴⁹

J. Kovaļevskis nonāk pie marksistiska secinājuma, ka sabiedriskajām zinātnēm vispirms jābalstās uz objektīvo sabiedrības attīstības likumu zināšanu un pētīšanu, jāparāda sabiedrības attīstības tendences un virzieni. Viņš atsedz, ka kapitālisma attiecības virziens ir proletariāta ekspluatācijas pieaugums, tā grimšana nabadzībā. Līdz ar to viņš liek lasītājam saprast, ka kapitālistiskais ražošanas veids neizbēgami tiks nomainīts ar augstāku sabiedrības kārtību bez ekspluatācijas un privātīpašuma.

Kad «Mājas Viesis» sāk propagandēt maltusismu, jaunstrāvnīeki vēršas pret to un parāda, ka strādnieku un vispār darbaļaužu nabadzība nav Maltusa «likuma» darbības, bet gan kapitālistiskās ražošanas kārtības sekas. Piemēram, F. Roziņš jau minētajā darbā «Plašie uzskati» u. c. pasvītro, ka tehnikas progress var nodrošināt daudz straujāku eksistences līdzekļu pieaugumu, salīdzinot ar iedzīvotāju pieaugumu, un tāpēc maltusismam nav nekāda pamata.

Pret maltusismu vērstis raksts «Par daudz cilvēku pasaulē?».⁵⁰

P. Stučkas raksts «Veltas bailes»⁵¹ ir «Mājas Viesis» maltusiskās līnijas argumentēta kritika. Raksts, kritizējot maltusismu, vēršas arī pret zemes «krītošās auglības» teoriju un parāda, ka darbaļaužu nabadzības pamats ir privātīpašums un uz preču ražošanu un konkurenci balstītā sabiedrība. P. Stučka secina, ka, pārgrozot sabiedrisko iekārtu (resp. likvidējot kapitālismu), būs iespējams itin visiem cilvēkiem, lai cik liels arī būtu iedzīvotāju pieaugums, nodrošināt pārticīgu dzīvi. Tieši nākotnes sabiedrībā tiks nodrošināts nepieredzēts tehnikas progress, un tas kalpos cilvēkiem. «No saimnieciskās kārtības atkarājas iegūto mantu daudzums. Zināmā kārtā producējot, varam izgūt no kaut kāda zemes gabala ļoti maz, citādi, plašāki rīkojoties, no tā paša gabala izgūsim desmitkārt vairāk. Ja visus tehnikas un zinātnes panākumus liktu lietā, ja ražošanas

⁴⁹ J. Kovaļevskis. Pirmās pamācības. 11. lpp.

⁵⁰ «Dienas Lapa», 1896., 7.

⁵¹ Turpat, 72.

notiktos sabiedriskā kārtībā, plaši, ar aprēķinu, varētu saražot tik daudz mantu, ka nezinātu, kur tās likt. Pat paliekot pie līdzšinējās saimnieciskās kārtības... darba ražīgums zem apstākļiem var lieliski vairoties... Nākotnē, kad darbs būs nokārtots citādi, tad tiks izdarīti darbi, par kuriem šodien pat ne sapņot nesapņo.»

Raksts atsedz maltusisma uzskatu saknes. Šādi uzskati rodas nevis tāpēc, ka cilvēku būtu par daudz pasaulē un nebūtu iespējams tiem nodrošināt pienācīgu eksistenci, bet tāpēc, ka, kapitālistiskajai ražošanai pastāvot, bezdarbs ir neizbēgams. Maltusisms nav nekas cits kā cenšanās attaisnot bezdarbu un nabadzību.

«Kad šodien runā par to, ka par daudz cilvēku pasaulē, tad tas nenozīmē vis to, ka mūsu zeme nespēj visus uzturēt, bet vienīgi to, ka tagadējos apstākļos, pie tagadējās saimnieciskās kārtības darba devējam nav vajadzīgs tik daudz darbinieku, cik tiem piedāvājas... Nē. Lieki viņi ir zināmos apstākļos, nevajadzīgi zināmā vietā un zināmā darba arodā, bet nevis tai ziņā, ka mūsu zeme tos nevarētu uzturēt.»⁵²

Polemizējot ar K. Balodi, vērsoties pret tā maltusismu un eklektiskajiem uzskatiem, radušies P. Stučkas raksti «Tehniskais progress tagadējā rūpniecībā»⁵³ un «Tehniskais progress rūpniecībā un «Mājas Viesa» dvēsele Dr. phil. K. Balodis».⁵⁴ P. Stučka parāda progresu rūpniecībā un tehnikā, kāds sasniegts pēdējā laikā. Sakarā ar ražošanas progresu pieaug darba ražīgums un efektivitāte ne tikai rūpniecībā, bet arī lauksaimniecībā, zemes «auglība paliek lielāka».⁵⁵ Tomēr kapitālisma apstākļos tehniskajam progresam ir arī otra puse — izput sīkražošana, pieaug brīvais, nenodarbinātais darbaspēks. No izgudrojumiem un tehniskiem jaunievedumiem labums rodas tikai ekspluatatoriem. «Kurām ļaužu šķirām šobrīd ceļas no visiem izgudrojumiem visvairāk labumā, to lai pārdomā katrs pats,»⁵⁶ raksta P. Stučka. Šie P. Stučkas darbi dod plašu argumentāciju maltusisma nepamatotības pierādīšanai. Kā «Dienas Lapa» redaktors P. Stučka faktiski ir arī galvenais cīņas vadītājs pret «Mājas Viesa» buržuāzisko ideoloģiju un maltusismu.

⁵² «Dienas Lapa», 1896., 72.

⁵³ Turpat, 85.—88.

⁵⁴ Turpat, 148., 149., 152., 154., 157., 158., 160., 164.

⁵⁵ Turpat, 154.

⁵⁶ Turpat, 88.

F. Roziņš rakstā «Lielajā piemiņas dienā», atsedzot kapitālisma pretrunas, parāda, ka kapitālistiskā ražošana nenovēršami nes sev līdz ekonomiskās krīzes, ko pavada bezdarbs. Kapitālisma pretrunu saasināšanās rezultāts ir arī koloniālā politika un koloniālie kari jaunu tirgu dēļ. «Buržuāzijas slimības bacilis — pārāk liela ražošana, izplatījies pa visu pasauli... nav vairs kur preces likt... Visas koloniju politikas un koloniju kari nav cits nekā ciņa jaunu tirgu dēļ... Iestājas krīzes... Šādos krīzes laikos tagadējiem strādniekiem iet pat daudz grūtāki nekā senākiem dzimtlaudim... un darba trūkums ir aprakstītā buržuāzijas drudža vienmērīgs pavadonis.»⁵⁷

Jaunstrāvnīki pareizi analizē t. s. grūto laiku (par kuriem tā laika prese plaši raksta sakarā ar ilgstošo agrāro krīzi 80. gados un 90. gadu pirmajā pusē) cēloņus. Buržuāziskā presē izskaidro grūto laiku cēloņus ar kalpu neiecietību, slinkumu, raksta, ka izeja rodama, paturot «možu garu», ar čaklumu un taupīšanu, atgriežoties pie sīkražošanas utt. Jaunstrāvnīki parāda, ka «grūto laiku» īstais cēlonis ir ražošanas anarhija kapitālistiskajā iekārtā, ka atgriešanās pie mājražošanas ir pretrunā ar ekonomiskās attīstības gaitu, ka konkurences rezultātā sīko saimniecību izputēšana ir nenovēršama. Kā rūpniecībā, tā lauksaimniecībā vērojama tendence pāriet uz lielīpašumu, un aizvien krasāk iedzīvotāji sadalās divās pretējās šķirās — proletariātā un buržuāzijā. Šāds process norisinās arī laukos. Sīkburžuāzijas stāvoklis ir visai nestabils. Rainis norāda, ka «Patstāvība sīkraudniekiem fiktīva, ienesība — šaubāma, viena puse tuva strādniekam, otra saimniekam. Produkti tiek izdalīti samērā ar katra kapitālista kapitālu.»⁵⁸ Jaunstrāvnīki norāda uz ražošanas centralizācijas procesa progresīvo raksturu (piemēram, F. Roziņš darbos «Lielajā piemiņas dienā», «Grūti laiki») un pasvītro, ka lielražošanai pieder nākotne un tās attīstība tuvina kapitālismu bojāejai.

Analizējot «grūto laiku» cēloņus, F. Roziņš dzēlīgi izsmej dažādos utopiskos plānus par to pārvarēšanu. «Viens ieteic šo, otrs to; viens slavē koku un sakņu dārzus, otrs ieteic biškopību, trešais atrod vaislas lopu audzēšanu... ceturtais ķeras jau pie radikālāka līdzekļa un sprediķo sātību un taupību. Ir jau pat ieteikts tas visu radikālākais un turklāt visu tautiskākais līdzek-

⁵⁷ «Dienas Lapa», 1894., 76.

⁵⁸ Literārais mantojums, I. Rīgā, 1957., 167. lpp.

lis pret grūtajiem laikiem: dziedāšana,»⁵⁹ ar dzēlīgu izsmieklu raksta F. Roziņš darbā «Grūti laiki». Viņš oponē pret laikrakstā «Tēvija» 1894. gada 8. numurā ievietoto J-r rakstu; saskaņā ar to izeja no «grūtajiem laikiem» meklējama feodālajā mājrupniecībā. F. Roziņš parāda, ka, atgriežoties pie mājrupniecības, nav iespējams rast izeju no kapitālisma pretrunām un «grūtajiem laikiem». Mājrupniecība kapitālisma apstākļos ir kapitālistiskās ražošanas papildinājums, kam raksturīga mājrupniecības strādnieku smaga ekspluatācija. Mājrupnieks strādā 16—18 stundas dienā, iesaista darbā 6—7 gadus vecus bērnus, jo «citādi viņš nevar tik daudz nopelnīt, cik vajadzīgs nomaī un pārtikai». ⁶⁰ Augstāku samaksu par darbu mājrupnieki nespēj izkarot, «tāpēc ka tiem, izkaisīti dzīvojot, trūkst organizācijas, tie nevar tā sarunāties un tā uzstāties kā fabrikas strādnieki». ⁶¹

Arī fabriku ražojumu pašizmaksa, salīdzinot ar mājrupniecības izstrādājumiem, ir daudz zemāka.

Prasība pēc atgriešanās pie feodālās mājrupniecības ir reakcionāra un utopiska, jo «tikpat veltīgi kā vēlēties: kaut dzimtbūšana atkal atgrieztos, tikpat veltīgi vēlēties, lai dzimtbūšanai piederīgā mājrupniecība atkal ieviestos. Tādi vēlējumi nespēj atturēt mūžīgi kustošos vēstures ratu.» ⁶²

Kapitālisma attīstība nav iedomājama bez naudas un preču saimniecības. Kapitālistiskā saimniecība zināmā mērā paver iespējas tehnikas izmantošanai ne tikai rūpniecībā, bet arī lauksaimniecībā. Tāpēc arī krit labības cenas, atbrivojas darbspēks, rodas bezdarbs. Tas ir neizbēgams kapitālisma ekonomisko likumu darbības rezultāts, kas tikpat neizbēgami rada t. s. grūtos laikus. «Ar pārlabotām mašīnām zemkopjiem iespējams arvien vairāk ražot un iztikt ar mazāk cilvēkiem. Caur to mazinājas labības vērtība, jo katras preces vērtību nosaka tas darba daudzums, kas vajadzīgs, precī izgatavojot tā laika vislabākajiem un pilnīgākajiem ieročiem,» ⁶³ raksta F. Roziņš. Viņš parāda, ka «grūtie laiki» nav visīslaicīga parādība, bet ir neizbēgams kapitālistiskās ražošanas pavadonis, parāda sīk-ražošanas izputēšanas procesu kapitālisma apstākļos un vēršas pret uzskatiem par sīko saimniecību «stabilitāti». Modernā liel-ražošana rada moderno proletariātu, kuram daudz lielākas.

⁵⁹ «Dienas Lapa», 1894., 48.

⁶⁰ Turpat.

⁶¹ Turpat.

⁶² Turpat, 49.

⁶³ Turpat, 50.

iespējas organizēties. Organizēta proletariāta cīņa novedīs pie kapitālisma likvidēšanas un «grūto laiku» cēloņu novēršanas — tāds būtībā ir secinājums, kas izriet no F. Roziņa darba loģikas.

«Grūto laiku» cēloņu analīzei un sīkās saimniecības stabilitātes uzskatu kritikai veltīti vairāki «Dienas Lapas» raksti laika posmā no 1895. līdz 1897. gadam.

Tā, piemēram, P. raksts «Par zemes rūķiem»⁶⁴ (liekas, ka tā autors ir F. Roziņš) vērsts pret K. Valtera rakstu «Mājas Viesa» zemkopības pielikumā.⁶⁵ P. parāda, ka izeju no grūtajiem laikiem nav iespējams rast, ne atgriežoties pie mājražošanas, ne arī pie naturālās saimniecības, tāpat kā siko ražošanu nespēs nosargāt ne «Romas glābējas zosis», ne arī «mežābeles», bet gan sabiedriskās iekārtas nomaiņa.

P. Stučkas rakstā «Par rūpniecības arteļiem»,⁶⁶ vēršoties pret uzskatiem par «sīko saimniecību stabilitāti», parādīts, ka sīkie arteļi kapitālisma apstākļos nevar novērst nedz kapitālisma pretrunas, nedz arī radikāli uzlabot strādnieku stāvokli. Apskatot izputēšanas procesu Iekšskrievijas guberņās, P. Stučka parāda darba zemnieka stāvokļa pasliktināšanos. Sakarā ar kapitālisma attīstību pēdējos divdesmit gados daudzi zemnieki «palikuši bez jebkāda inventāra».⁶⁷ 20% no visām Viduskrievijas zemnieku saimniecībām ir palikušas bez zirgiem. Zemnieku saimniecību izputēšanu nevar glābt ne lētie kredīti, ne arī izceļošana uz citiem apgabaliem. Zemnieku «stāvoklis ir gaužām nepietiekošs. Jo lielākā mērā izput mazie saimniecīņi, jo lielāks kļūst darba meklētāju skaits, jo mazākas noslīd algas. Un bieži vien pienāk laiki, kad nekāda darba nevar atrast.

Sīko saimnieku iznīkšana attīstās tādā mērā, ka viņu nevar apturēt arī caur aizceļošanu...

Arī caur lētu aizdevumu sniegšanu nīkstošajiem zemniekiem nevarēs līdzēt...

Caur lētu kredītu nevar cerēt pacelt arī saimnieku un sīkrūpnieku stāvokli.»⁶⁸ raksta «Dienas Lapa».

Taču arī arteļi nevar radikāli uzlabot sīkražotāju stāvokli. Labākajā gadījumā tie var līdzēt nedaudzajiem, kas nokļūst uz «zaļā zara» — buržuāzijas rindās. «Bet arī šādi arteļi nevar

⁶⁴ «Dienas Lapa», 1896., 21., 22.

⁶⁵ «Mājas Viesis», 1896., 9.—12.

⁶⁶ «Dienas Lapa», 1896., 25., 26.

⁶⁷ Turpat, 25.

⁶⁸ Turpat.

uzstāties par zemo šķiru stāvokļa labotājiem. To visgaišāki redzam no Vakareiropas un sevišķi no Francijas un Anglijas piemēriem. Šeit pacēlušies nedaudzie strādnieki, veikalam labi ejot, pārvēršas par mazākiem kapitālistiem, akciju īpašniekiem, kuri vēl jo vairāk nospiež savus agrākos darba biedrus.»⁶⁹

Rakstā «Zemkopības krīzes un dzīvības apdrošināšana» (raksta autors S.)⁷⁰ analizēts projekts, pēc kura «grūto laiku» pārvarēšanai nepieciešams dibināt tādas biedrības, kur varētu apdrošināt dzīvības, pie kam pēc apdrošinātāja nāves mantiņņieks tiktu atbrīvots no zemes īpašuma parādiem. Atsedzot šī plāna nerealitāti, raksta autors ar pārliecinošiem argumentiem pierāda, ka kapitāla koncentrācijas process apstākļos, kad pastāv kapitālistiskais privātipašums, ir neizbēgama parādība un ka siksaimniecības, salīdzinot ar lielsaimniecībām, nav konkurences spējīgas un tāpēc izput. «Ja vēl tagad sīkās saimniecības it kā labi pastāv blakus lielākajām... tad tas vēl nepierāda sīko saimniecību konkurences spēju, bet tikai to, ka zemkopības krīze ir vispārēja,» teikts rakstā.

Daudzu rakstu autori parāda, ka ražošanas spēku attīstība, jauni izgudrojumi nebūt neuzlabo strādnieku stāvokli. P. Stučka rakstā «Bilde iz modernās rūpniecības»⁷¹, aplūkojot jaunievedumus papīrrūpniecībā, parāda, ka izgudrojumi un ražošanas modernizācija kapitālisma apstākļos pastiprina bezdarbu. «Jauns, kā liekas, tikdaudz svētības atnesošs izgudrojums, un tomēr atkal caur to paredzams tik daudz posta veselai cita aroda darba spēka armijai. Tā ir bilde no modernās saimnieciskās dzīves ar visām viņas skarabajām pretrunām un kontrastiem,» secina P. Stučka. Viņš šo šķietami atsevišķo ainu vispārīn un parāda, ka tā ir tipiska visai kapitālistiskajai iekārtai.

«Dienas Lapa» atklāj tos cēloņus, kāpēc risinās sīkražotāju izputēšanas process kapitālistiskajā sabiedrībā. Rakstā «Amerikas lauksaimniecība un viņas parādi» norādīts: «Kas tad par slimību, ar kuru sirgst Amerikas lauksaimniecība? Tā pate, kura pielipuse lauksaimniecībai arī Eiropas valstīs. Tā ir pārākražošana, un viņas cēloņi meklējami pašā kapitālistiskā ražošanas kārtībā...»⁷²

Šāda virziena rakstu, sevišķi sākot ar 1894. gadu, «Dienas Lapā» ir daudz. Neapšaubāmi, ka līdzīga virziena darbiem bija

⁶⁹ «Dienas Lapa», 1896., 26.

⁷⁰ Turpat, 168.

⁷¹ Turpat, 182.

⁷² Turpat, 1894., 204.

liela nozīme strādnieku apziņas veidošanā, cīņā pret «kooperatīvā sociālisma» un «sava kaktiņa, sava stūriša zemes» ideoloģiju.

Kad sāk rasties monopoli, buržuāzijas ideologi (piemēram, tas pats K. Balodis rakstā «Cīņā par principiem») sāk apgalvot, ka tie uzlabojot strādnieku stāvokli. Jaunstrāvnieki un to vadītā «Dienas Lapa» vairākos rakstos laikā no 1895. līdz 1897. gadam (piemēram, «Par rūpniecības sindikātiem»,⁷³ «Sindikāti»,⁷⁴ «Cukurnieku centieni»⁷⁵) parāda, ka monopoli ir izdevīgi vienīgi kapitālistiem un ar monopolu rašanos strādnieku stāvoklis vēl vairāk pasliktinās.

Rakstā «Sindikāti» atspēkoti uzskati par kapitālistiskiem monopoliem kā par «tautas atdzimšanas iesākumu» un «pirmo soli sabiedriskās kārtības pārgrozīšanā». Raksta autors parāda, ka sindikāti pastiprina strādnieku šķiras ekspluatāciju: «Kur tik liela interešu pretešķība kā starp lielrūpniekiem un preču patērētājiem un strādniekiem, tur arī savstarpējā palīdzība vienā pusē nāk otrai pusei par ļaunu.»⁷⁶ Sindikātu un citu lielrūpnieku sabiedrību intereses «ir pretišķas preču pircēju un patērētāju interesēm»⁷⁷ un nevar darīt galu ražošanas anarhijai, kas gan radusies brīvās konkurences apstākļos.

Samērā plaši apgaismojot jautājumu par strādnieku pašpalīdzības biedrībām un atsevišķos gadījumos pieļaujot to liederību strādnieku stāvokļa daļējā uzlabošanā, jaunstrāvnieki par tām nekādas sevišķas ilūzijas tomēr nelolo. Spilgts piemērs uzskatiem, ka šādās biedrībās nav meklējama izeja, lai atrisinātu strādnieku jautājumu, ir F. Roziņa darbs «Strādnieku dzīvokļu jautājumā». Lai novirzītu strādniekus no cīņas pret galveno viņu neciešamā stāvokļa cēloni — kapitālistisko iekārtu, latviešu un baltvācu buržuāziskā prese 90. gadu vidū samērā plaši sāk publicēt rakstus par dzīvokļu jautājumu, cenšoties strādnieku jautājumu reducēt uz sasāpējušo dzīvokļu jautājumu. Vairāki tādi raksti parādās laikrakstos «Rigasche Rundschau» un «Baltijas Vēstnesis». Rakstu autori ieteic dažādus utopiskus prudoniskus plānus dzīvokļu jautājuma atrisināšanai kapitālistiskajā iekārtā. Minētais F. Roziņa raksts⁷⁸ pil-

⁷³ «Dienas Lapa», 1895., 107.—108.

⁷⁴ Turpat, 40., 42., 44.

⁷⁵ Turpat, 172.

⁷⁶ Turpat, 44.

⁷⁷ Turpat, 42.

⁷⁸ Turpat, 1896., 121., 122., 127.—129.

nīgi atmasko buržuāzisko uzskatu melīgumu un nepamatotību. F. Roziņš norāda, ka strādnieku jautājuma būtība ir tā, ka kapitālists piesavinās strādnieka saražoto virsvērtību, t. i., kapitālists ekspluatē strādnieku.

Dzīvokļu jautājums neapšaubāmi ietekmē strādnieku šķiras stāvokli, bet, ja arī to būtu iespējams atrisināt, tas nenovērstu strādnieku ekspluatāciju. «Baltijas Vēstnesis» un «Rigasche Rundschau» ieteic celt tikai ērtas mājas. Lai šim nolūkam iegūtu līdzekļus, minētās avīzes iesaka tādas metodes kā strādnieku biedrošanos dzīvojamo māju celšanai, apelēšanu pie kapitālistiem, lai tie celtu strādniekiem ērtus dzīvokļus, utt. F. Roziņš vēršas pret šādiem plāniem, parādot to nerealitāti. Pēc viņa uzskatiem, neviens no šiem ceļiem neved uz «to apsolīto zemi», un kapitālistiskā sadzīves kārtība «bez dzīvokļu trūkuma nevar būt», to nevar novērst ne strādnieku pašpalīdzība, ne kapitālistu gādība par strādnieku dzīvokļiem, ne pilsētu valžu un valsts palīdzība dzīvokļu celtniecībā. Rakstītāji, kas cer šādā kārtā vai arī pateicoties visas nācījas gādībai rast jautājuma atrisinājumu, kā to laiks pierādījis, kuļ tukšus salmus.

Pilsētu valdes nevar atvieglot strādnieku dzīvokļu jautājumu, jo tur sēž tie paši maizes devēji. Arī valsts likumdošana un tās organizētais celtniecības darbs izeju nedod: visās Eiropas valstīs ir daudz labu likumu dzīvokļu jautājuma nokārtošanā, tikai — viņi netiek izpildīti. Ja strādnieki iegūtu lētu kredītu vai arī Šulces-Deličes ieteiktās pašpalīdzības kārtībā uzceltu mājas, arī šinī gadījumā viņi būtu tikai zaudējuši, jo bezdarbu kapitālisma apstākļos novērst nevar, un strādniekiem par smieklīgu cenu vajadzētu savu dzīvokli pārdot. Tātad visos gadījumos strādnieku piemāna kapitālists.

Attiecībā uz «ērtiem un tikumīgiem dzīvokļiem» «Baltijas Vēstnesis» balstās uz Prudona sacerējumiem dzīvokļu jautājumā un kā vienīgo strādnieku jautājumu izvērza dzīvokļu jautājumu. F. Roziņš atzīmē, ka «Prudons ar saviem plākssterišiem jau kopš 50 gadiem dabūjis nāvīgu spērienu caur vācu ģeniālākā tautsaimniecības meistara rakstu «Misère de la Philosophie» etc., kurš iznāca Parīzē un Briselē 1847. g.» (K. Marksa «Filozofijas nabadzība» — P. L.)⁷⁹

Kur pēc F. Roziņa domām meklējama izeja dzīvokļu jautājuma, kā arī vispār strādnieku jautājuma atrisināšanai? Tā kā cenzūras dēļ atklāti atbildēt uz šo jautājumu nav iespējams,

⁷⁹ «Dienas Lapa», 1896., 121.

F. Roziņš norāda uz F. Engelsa darbu «Par dzīvokļu jautājumu» un liek saprast, ka kapitālistiskās iekārtas ietvaros strādnieku jautājumu nevar atrisināt ne ar kapitālisma «ļauņa pušu» novēršanu, ne ar dažādiem «plāksteriņiem». Vienīgā izeja ir likvidēt kapitālistisko ražošanas kārtību un privātpašumu un aizstāt to ar sabiedrisko īpašumu — tātad sabiedrības revolucionārajā pārkārtošanā. Līdzīgu domu, piemēram, izsaka arī Rainis, salīdzinot «māmuļnieku» un narodņiku uzskatus. Viņš raksta: «Народник uzskata kapitālismu kā ko nenormālu, augoni krievu dzīvē. (Pie mums uzskata par nenormālu tikai kapitāla pretpusi — ar pazīstamo nelogismu) ... Mūsu tautiņnieki arī grib ar sprediķošanu līdzēt pret kapitālismu ...»⁸⁰

Tātad jaunstrāvnieki, apguvuši materiālistisko vēstures izpratni, secina, ka nepieciešama kapitālistiskās iekārtas likvidēšana un tās nomaīņa ar sociālistisko.

JAUNSTRĀVNIKI PAR TAUTAS MASU UN PERSONĪBAS LOMU VĒSTURĒ

Materiālistiskās vēstures izpratnes veidošanā jaunstrāvnieki lielu nozīmi piešķir jautājumam par tautas masu un personības lomu vēsturē. Šim jautājumam nav tikai teorētiska, bet ir arī dziļi praktiska nozīme. Pareizi materiālistiski atrisinot jautājumu par tautas masu un personības lomu vēsturē, tiks veicināta proletariāta idejiskā un politiskā atmoda. Atzīstot sabiedrības attīstības objektīvos likumus, ražošanas izšķirošo lomu sabiedrības attīstībā, jaunstrāvnieki vēsturi apskata kā ražotāju vēsturi, kā tautas masu vēsturi un vēršas pret subjektīvi ideālistisko vēstures izpratni.

Jaunstrāvnieku sakari ar tautu, ar strādniekiem nevar neatspoguļoties viņu uzskatos par tautas masu patiesās lomas atzīšanu vēstures procesā. Viņu uzdevumu lokā ietilpst tautas masu revolucionārās apziņas celšana. Jaunstrāvnieku uzskati veidojās cīņā pret latviešu nacionālistiskās buržuāzijas ideoloģiju, kas noliedza tautas masu lomu vēsturē, jo centās parādīt, ka darbaļaužu cīņa par savām tiesībām ir bez perspektīvām. Viens no latviešu nacionālistiskās buržuāzijas ideologu kardinālajiem uzdevumiem ir pamatot jaunās latviešu «aristokrātijas» īpašo «centrālo» vietu latviešu tautā. Jaunie nacionālie

⁸⁰ Literārais mantojums, I. Rīgā, 1957., 172. lpp.

rūpnieki un tirgotāji, ekonomiski nostiprinājušies saimnieki, visi tie, kas grupējas ap «Māmuļu», lūk, tie ir patiesie dižvīri. Pēc šo ideologu uzskatiem vienkāršajai tautai jāatzīst dižvīru loma un svars sabiedrībā. Ar to galvenokārt izskaidrojama nacionālistiskās buržuāzijas pievēršanās senatnei, meklējot «vēsturiskos» senatnes dižvīrus un izmantojot «senatni» tagadējās «tautas dabisko vadoņu» lomas pierādīšanai. Šeit viņiem vispirms jau der modernās subjektīvi ideālistiskās jaunhēgeliešu un jaunkantiešu vēstures teorijas. Jaunkantiskās subjektīvistiski ideālistiskās vēstures teorijas, sevišķi Freiburgas skolas, Nicšes un Karleila teorijas, latviešu buržuāzijas aprindās bija visai populāras. Jaunstrāvnieku cīņa pret reakcionārajām ideālistiskajām vēstures teorijām pārauga Latvijas robežas un saplūda ar to idejisko cīņu, kuru toreiz izcīnīja Krievijas marksiisti, pirmām kārtām V. I. Ņeņins un G. Plehanovs, pret narodņicismu, jaunhēgeliskajiem un jaunkantiskajiem virzieniem Krievijas un Rietumeiropas filozofijā. Jaunstrāvnieku cīņa bija virzīta ne tikai pret latviešu buržuāzijas uzskatiem, bet arī pret buržuāzijas ideālistisko socioloģiju vispār.

P. Stučka rakstā «Saimnieciskais faktors vēsturē»⁸¹ parāda arī izcilo personību kulta gnozeoloģiskās saknes, saistot tās ar vēstures ideālistisko koncepciju. Agrāko laiku vēsturnieki (domāti vēsturnieki laika posmā pirms Marksa — P. L.) apskatījuši vēsturi vispirms kā ideju vēsturi. Tāpēc viņiem «politiskie fakti... izlikās svarīgāki nekā saimnieciskie; par vienīgajiem vēstures virzītājiem viņiem izliekas dižie vīri. Šāds vēstures filozofijas uzskats raksturo visus veclaiku vēsturniekus.» Raksta autors nonāk pie pareiza secinājuma par šo vēsturnieku uzskata aprobežotību. Viņiem, kā atzīmēts rakstā «Saimnieciskais faktors vēsturē», balstoties uz ideālistisko vēstures koncepciju, «pasaules vēsture izvērtās garā dažādu vīru biogrāfiju rindā». «Dienas Lapa» vērsās pret Karleila propagandēto varoņu kultu: «... apskatiet tikai varoņu kultu, un jūs redzēsiet, ka tas dibināts uz tādām pat iedomām kā jebkurš kults. Dižais vīrs nav brīnuma būtne, bet tāds pat materiālo apstākļu produkts kā visi citi mirstīgie.»⁸²

P. Stučka parāda, ka ideālistiskie vēsturnieki un varoņu kulta dievinātāji nespēj izskaidrot paša šī mistiskā «dižā vīra» rašanos, un te tad viņi uzskatos par sabiedrību nonāk vai nu

⁸¹ «Dienas Lapa», 1896., 13.

⁸² Turpat.

pie subjektīvisma, aklas nejaušības absolūtizēšanas, voluntārisma, vai arī, nostājoties fatālisma pozīcijās, apelē pie objektīvā ideālisma un apskata vēsturi kā dievišķo ideju realizāciju.

«Jāizskaidro tak pats dižais vīrs. Te nu neatliek nekas pāri kā vai nu uzskatīt gadījumu par vienīgo cilvēces likteņa darinātāju, — un tad vēsture zaudē visu savu nozīmi un pārvēršas rajbā mainošos parādību savirknējumā, kuras ir tikpat grozīgas un likumu nenoteiktas, cik grozīga cilvēku griba — jeb jāmeklē vēsturi rosinātājs faktors aiz cilvēku individualitātes robežām,»⁸³ raksta P. Stučka.

Tādā kārtā «varoņu kulta» piekritēji uzskatos par sabiedrību nonāk pie ideālisma, pie mācības par idejas visvarenību.

Jau 19. gs. 90. gadu sākumā Rainis vēršas pret aristokrātisma dievināšanu, pret zemāko šķiru nicināšanu un to lomas noliegšanu. Aristokrātismu viņš raksturo kā reakcionāru parādību. Rakstā «Jaunā augstskolu paaudze Vācijā»⁸⁴ viņš norāda, ka «aristokrātisms ir pārvērties par reakcijas biedri». Personībai pēc Raiņa uzskatiem tikai tad ir nozīme, kad tā darbojas saskaņā ar sabiedrības vajadzībām. Jo vairāk būs attīstīta ražošana un jo vairāk cilvēks būs izzinājis objektīvos likumus, jo lielākā mērā tad arī cilvēks varēs ietekmēt vēstures straujāku attīstību. Rainis «Atzīmēs» raksta: «Indivīds nevar grozīt vēstures gājienu, bet dod individuālo krāsu notikumiem, pārātrina, pagausina. Apzinīgi virza uz to, kam jānāk. Ja indivīds par agru, ja ražošanas līdzekļu attīstības pakāpiens vēl nav tik tālu, viņš nekā nepaspēj. Sabiedrība satur indivīdu, nosaka viņa darbības lomu. Ar lielāku attīstību augs indivīda darbības aploks. V i e g l ā k a r a ž o š a n a d o s b r ī v ā k u k u s t ī b u.»⁸⁵

Arī rakstā «Ungāru tautas sēras» Rainis parāda, ka atsevišķai personībai tikai tad ir nozīmīga loma, ja tā darbojas tautas interesēs. Tāds cilvēks Ungārijā bija Košuts, 1848. gada revolūcijas tautas varonis, kas cīnījās pret feodālismu, par zemes nodošanu tautai, par nacionālo neatkarību un ungāru tautas brīvību. Ungāru tauta, atceroties Košutu, «ne vien godā viena vīra nopelnus, bet piemin visu viņa labo cīņu, viņa sva-badās idejas».⁸⁶ Tātad Rainis parāda, ka Košutam pašam par sevi, bez tautas, bez tās interešu apzināšanās un cīņas par šim

⁸³ «Dienas Lapa», 1896., 13.

⁸⁴ Turpat, 1891., 257.

⁸⁵ Literārais mantojums, I. Rīgā, 1957., 164. lpp.

⁸⁶ «Dienas Lapa», 1894., 58.

interesēm, nebūtu nekādas nozīmes. Bet tas, ka viņš centās saistīties ar tautu, cīnījās par tautas izvirzītajām vajadzībām, padarīja viņu vēsturē nozīmīgu. Vairākos darbos Rainis kritizē reakcionāro, tolaik visai populāro buržuāziskā individuālisma Nīčšes «pārcilvēka» filozofiju, kas ir naidīga tautas masām, masu revolucionārajai kustībai, uzskata ražošanu un darbu par kaunu, bet «pārcilvēka» cīņu par varu atzīst par universālu pasaules likumu. Nīčšes filozofija varēja rasties apstākļos, kad kapitālisms pārauga imperiālismā un līdz ar to saasinājās kapitālisma pretrunas. Raiņa nopelns ir tas, ka viņš tūlīt saskatīja šīs «pārcilvēka» filozofijas ultrareakcionāro dabu. Rakstos «Iespaidi un atmiņas no Berlīnes» un «Aleksandrs Puškins» Rainis Nīčšes filozofiju līdz ar tās «pārcilvēku» saista ar prūšu militārisma pastiprināšanos.

Rainis norāda, ka «Nīčšes «Übermensch» (pārcilvēks) ir no-fotografēts no 1870. g. kara uzvarētāja. Nīčše pats bijis leitnants jātniekos.»⁸⁷ Rainis norāda, kā «Nīčšes teorētiski ideālās «smejošās lauvas» praktikā tiek par prūšu «junkuriem» un prūšu «leitnantiem»,⁸⁸ kas pilnas naida pret tautu un «spēj bez nožēluma un zināmas sirds visu plosīt».⁸⁹

«Vēstulēs no Berlīnes» Rainis parāda, kāpēc tieši 19. gs. otrajā pusē buržuāzījai radies pieprasījums pēc «pārcilvēkiem» un plēsoņām. Šo pieprasījumu nosaka tas, ka uz vēstures skatuves ar savām prasībām parādās buržuāzijas nāvīgākais ienaidnieks — strādnieku šķira. Tādi reakcionārie darbinieki kā Bismarks ar saviem «izņēmuma likumiem» nevarēja tikt galā ar strādnieku kustību. Rainis raksta: «Lai suns arī diezīn cik rietu pret vilku, viņš to tomēr uzskata kā kādu augstāku radījumu. Un pilsoņiem vēl sevišķs iemesls tagad apbrīnot tādus «lielus plēsājus» un pēc viņiem ilgoties, jo tiem ir radies ienaidnieks, ar kuru tie nevar labi tikt galā. Tam viņi labprāt uzraidītu virsū tādu «lielu vīru», lai tas to iznīcinā. Bismarks jau sen zobus atkoda pie šī pretinieka, un pilsoņi tagad klusām domā, ka [Napoleons bijis «lielāks» par Bismarku un darbs būtu tik] tādu uzlaist virsū «iekšējam ienaidniekam», tas to gan nokostu! Bet kur ņemt tik «lielu vīru» kā Napoleonu vai varbūt Cezaru Bordžiju, vai tiem līdzīgu «pārcilvēku», kas to iespētu?»⁹⁰

⁸⁷ Rainis. Kopoti raksti, 14. sēj. Rīgā, 1951., 360. lpp.

⁸⁸ Turpat, 405. lpp.

⁸⁹ Turpat.

⁹⁰ Turpat, 379. lpp.

Rainis vērsas pret buržuāziskajiem personības kulta paudējiem ne tikai Latvijā un Krievijā, bet arī Vācijā un citās zemēs. Runājot par Francijas 19. gs. beigu buržuāziskajiem filozofiem (piemēram, rakstā «Francijas jaunākā literatūra»), Rainis parāda, ka šie filozofi nekā pozitīva sabiedrībai nevar dot, jo viņi sludina reliģiju, slavina «pārcilvēkus». «Tagad ir modē pie franču pilsonības sentimentālais, brīvprātīgi atpakaļ rāpulis Renans, kurš prot savienot vienā personā izplūstošu reliģiozitāti un cienību priekš «pazemības» un atkal fantāzijas par «pārcilvēku audzētavām».»⁹¹ Tāda «filozofija» ir nepieciešama vienīgi nogurušai un izvirtušai franču buržuāzijai, kaut gan filozofijas uzdevums ir likumsakarību vispārīnāšana, «lai saprastu mūsdienas». Rainis, vērsoties pret narodņiku subjektīvi ideālistiskajiem uzskatiem, norāda, ka arī latviešu nacionālistiskās buržuāzijas pārstāvji «māmuļnieki» daudz aizņēmušies no šiem reakcionārajiem uzskatiem. Līdz ar to Rainis nonāk pie proletariāta vēsturiskās lomas atzišanas. Tā nav nejaušība, ka arī Raiņa daiļrades viena no galvenajām iezīmēm ir pievēršanās proletariātam. Rainis kļūst par proletariāta, pamatšķiras dzejnieku un cīnītāju par tā centieniem. Sevi viņš uzskata par proletariāta kareivi:

«Tev pamatšķira —
Kur lielāks gods, kā tas,
Tev kareiv's būt:
Tu izej cilvēci un laimi gūt.»

Liela ieguldījumu cīņā pret ideālistiskajiem uzskatiem jautājumā par masu un personības lomu vēsturē 90. gados devis F. Roziņš. Rakstā «Labākās ģimilijas»⁹² viņš izsmej «māmuļas» aprindu paustās mācības par dižvīru sevišķo lomu un parāda, ka šie dižvīri no «latviešu labākām ģimilijām» pārsvarā ir vecu vagaru, muižu pārvaldnieku u. tml. dēli, kas par lielāko godu uzskata līšanu uz vēdera augstāku kungu priekšā un rupju izturēšanos pret nabadzīgākajiem. Šie vagaru un kučieru dēliņi, pusizglītotie kārkļuvācieši, kas noliedz savu tautību peļņas dēļ, šie juristi — speciālisti arheoloģijas jautājumos, kā to F. Roziņš ar izsmieklu parāda, nevar pretendēt uz vēstures virzītāju lomu.

Istenais vēstures virzītājs ir tautas masas, kas ir izšķirīgais

⁹¹ Rainis. Kopoti raksti, 14. sēj. Rīgā, 1951., 480. lpp.

⁹² «Dienas Lapa», 1894., 85., 86.

spēks ražošanā. Darbā «Plašie uzskati» F. Roziņš vērsas pret Hēgeļa, bet sevišķi pret jaunhēgeliešu uzskatiem jautājumā par masu un personības lomu vēsturē. Hēgelis savos darbos par vēstures procesa pamatu uzskata «absolūtās idejas», pasaules gara pašattīstību, bet lielās personas — par vispasaules gara pilnvarotām personām. Cilvēki saskaņā ar Hēgeļa uzskatiem ir ieroči pasaules gara rokās. Arī filozofs, pēc Hēgeļa, «ir tikai orgāns, caur kuru vēstures radītājs absolūtais gars nāk pie paš-apziņas... Ar šo apziņu... beidzas filozoļu loma vēsturē».⁹³ Tādā kārtā Hēgelis nonāk pie fatālisma un nolemj cilvēkus bezdarbībai un pasivitātei. Tā kā absolūtais gars tikai domāšanā un filozofijā nākot pie apziņas, ka viņš ir vēstures radītājs, tad iznāk, ka vēstures veidošana pastāv tikai filozofa iedomās. F. Roziņš noliedz Hēgeļa ideoloģiskos uzskatus, vērsas pret cilvēku bezdarbības un pasivitātes sludināšanu. Bet viņš neapstājas pie Hēgeļa kritikas — galveno vērību F. Roziņš veltī cīņai pret jaunhēgeliešiem (piemēram, Bruno Bauera) un to uzskatu popularizētājiem Latvijā. Cītīgs Bruno Bauera uzskatu paudējs ir K. Balodis. Cīņa pret jaunhēgeliešu uzskatiem aktuāla ir arī tāpēc, ka tolaik Krievijā plaši izplatījusies narodņicisma ideoloģija, kas arī lielā mērā balstījās uz jaunhēgelismu. Tāpēc arī latviešu jaunhēgelieši izmantoja 90. gadu liberālo narodņiku teorētiskās koncepcijas. F. Roziņš kritizē Bruno Bauera un viņa sekotāju uzskatus, ka «kritizētājs gars», «kritiķis», šis aktīvais vēstures elements, vada tautu «kā aunu baru», tauta ir «nedzīvs materiāls», «neskaitāmu nulļu rinda», kas dabū kādu vērtību, ja tās priekšā «žēlīgi nostājas «viens», t. i., senāk Bruno Bauers, tagad K. Balodis».⁹⁴ F. Roziņš norāda, ka «Šis Bauera eklektiskais ideālisms ieguva četrdesmitajos gados daudz piekritēju un radīja toreizējā vācu inteliģencē to briesmīgo... riebiģo iedomību... bet pate vēsture izputināja šo mācību»,⁹⁵ jo vēsture iet savu ceļu. Kaut gan «šie kritiķi» izdomā un sastāda dažādas sabiedrības «uzlabošanas» plānus, tomēr viņu «cēlās idejas palika kaunā... jo viņas nedibinājās un nesagājās ar tās sabiedrības daļas reālām ekonomiskām interesēm, kura... tajā laikā bija vēsturiskā progresa nesēja».⁹⁶

F. Roziņš parāda, ka jau 19. gs. 40. gados K. Markss un F. Engelss idejiski sagrāva jaunhēgeliešu voluntārisko subjek-

⁹³ «Dienas Lapa», 1896., 133.

⁹⁴ Turpat.

⁹⁵ Turpat.

⁹⁶ Turpat.

tīvi ideālistisko filozofiju. «Mūsu skolmeistari... šo mācību jau kopš 50. gadiem saplosījuši lupatās un izputinājuši visos vējos.»⁹⁷ raksta F. Roziņš.

Pret subjektivistiski ideālistisku vēstures izpratni «vadoņu» un varoņu kultu vēsturē un nīcēanismu savos darbos cīnās arī J. Jansons-Brauns. Darbā «Domas par jaunlaiku literatūru» viņš norāda, ka rakstnieki — reālisti gala rezultātā nonāk pie atziņas, ka viena cilvēka spēks nevar salauzt sadzīves apstākļus. Darbā «Mūsu vecai paaudzei» viņš vēršas pret Augustu Deglavu un norāda, ka atsevišķi cilvēki nevar radīt ne tautību, ne arī radīt šai tautībai tās pašapziņu.

Rakstā «Iz jaunākās vācu literatūras» J. Jansons-Brauns nīcēanismu saista ar vācu buržuāzijas bailēm no tautas. Nīcēanisms pēc viņa domām ir valdošo šķiru atsevišķu slāņu uzskats, kas saistīts ar jebkuru morālisko jēdzienu noliegšanu, amorālisma kultivēšanu, individuālismu, galējo egoismu. Šai individuālisma un egoisma, cilvēku cieņas noliegšanas filozofijai nav nekā kopēja ar tautas centieniem, jo tā domāta tieši tautas savaldīšanai, paklausības kultivēšanai tautas masās. Toties «pārcilvēki» var ar šo filozofiju attaisnot vislielākās nejēdzības.

Cīņā pret subjektīvi ideālistiskajām vēstures teorijām zināma nozīme ir arī dažiem tā laika progresīvās inteliģences pārstāvjiem, kas pieslējās Jaunajai strāvai. Piemēram, K. Kasparsons darbā «Vēsture un «lielie vīri»»⁹⁸ noliedz ģēniju, karavadoņu u. c. «dižvīru» noteicošo lomu vēstures attīstībā, uzskata, ka «vēsturi nedarina ne uz kaujas laukiem, ne pilis, ne diplomātu salonos, ne sazvērnieku sapulcēs»,⁹⁹ jo «indivīdus var pievilt, veselās kārtas un šķiras nekad!»¹⁰⁰ Par noteicošo sabiedrības attīstības faktoru atzīstot materiālos, tāvad no cilvēka gribas neatkarīgus apstākļus, K. Kasparsons apskata vēsturi kā tautu, sabiedrības un cilvēces vēsturi. Par vēstures virzītāju viņš uzskata nevis izcilas personības, bet kārtas un šķiras. Materiālie apstākļi ir attīstības virziena devēji, bet kādā veidā un cik ātri šī attīstība norisinās, tas «zināmā mērā atkaras no sevišķu cilvēku darbības».¹⁰¹

Materiālie apstākļi nosaka cilvēces vispārīgās darbības vir-

⁹⁷ «Dienas Lapa», 1896., 133.

⁹⁸ Turpat, 1894., 292., 293.

⁹⁹ Turpat, 292.

¹⁰⁰ Turpat.

¹⁰¹ Turpat.

zienu, bet atsevišķa cilvēka centienus un darbus nosaka šī cilvēka individuālās īpašības un viņa apkārtnes iespaidi.

Izcilas personības tikai tad var veicināt vēstures attīstību, ja tās seko «laika garam», «laika strāvām», «laika vajadzībām». Atsevišķa persona vai kārta tad var vairāk ietekmēt sabiedrības attīstību, kad tai ir lielāks svars sabiedrībā, lielāka vara vai arī bagātība. Tāpēc «lielvaras» un lielnaudas vīriem šai ziņā iespēja ne mazā. Šīs īpašības viņiem piešķir amats un manta. Bet vēstures attīstību var veicināt arī cilvēki, kas lielākā vai mazākā mērā izprot «sadzīves apstākļus».

No šiem apgalvojumiem K. Kasparsons secina, ka «rokpelnim» uz vēstures attīstības gaitu nevar būt tik liela ietekme kā «prātniekam» vai «bagātņiekam».

Runājot par cilvēku darbības motīviem, K. Kasparsons dažkārt priekšplānā izvirza nevis šķirisko momentu, ražošanu, bet bioloģisko un fizioloģisko faktoru. Tāpēc arī jautājumā par masu un personības lomu vēsturē viņš nespēj pārvarēt objektīvisma pozīcijas, bieži vien aprobežojas ar abstraktu «tautas» un «cilvēces» lomas konstatēšanu vēsturē. Tomēr cīņā pret «dižviru» kultu 19. gs. 90. gados viņam ir nenoliedzami pozitīva nozīme, jo orientēšanās uz tautu, lai cik plaši K. Kasparsons to arī saprata, objektīvi nozīmēja cīņas veicināšanu pret feodālisma paliekām par brīvu kapitālistisku attīstību.

Tas, ka jaunstrāvnieki jautājumā par masu un personības lomu vēsturē nonāk pie pareiziem secinājumiem, apskatot vēsturi kā ražotāju, kā progresīvo šķiru vēsturi, vērsties pret subjektīvi ideālistiskajām un fatālistiskajām vēstures teorijām, vedams ciešā sakarā ar viņu politiskajiem uzskatiem. Cīņā pret carismu un kapitālismu viņi orientējas uz tautu, demokrātiskajiem sabiedrības spēkiem un rezultātā arī uz proletariātu.

Jaunstrāvnieku cenšanās pamatot masu lomu vēsturē, proletariāta vēsturisko misiju neapšaubāmi labvēlīgi ietekmēja Latvijas proletariāta šķiriskās apziņas augšana.

Galvenais jaunstrāvnieku nopelns, risinot jautājumu par tautas masu un personības lomu vēsturē, bija tieši tas, ka viņi daudz darīja, lai pamatotu proletariāta vēsturisko misiju. F. Roziņš raksta: «... sociālisms var cerēt uz uzvaru, ja viņš atbalstās uz strādnieku šķiru... Strādnieki kā šķira ir arī vienīgais materiāls, no kura var uzbūvēt jauno sabiedrību, klints, uz kuras var dibināt nākotnes brīvības templi.»¹⁰²

¹⁰² «Latviešu Strādnieks», 1899., 1., 4.--5. lpp.

Tādā kārtā jaunstrāvnieki jautājumā par tautas masu un personības lomu vēsturē nonāca pie marksistiskiem secinājumiem.

JAUTĀJUMI PAR ŠĶIRU CĪŅU UN VALSTI JAUNSTRĀVNIEKU DARBOS

Vēstures materiālistiskās izpratnes principi jaunstrāvniekiem ir tas metodoloģiskais ierocis, kuru izmantojot viņi analizē kapitālistiskās iekārtas parādības, šķiru attiecības kapitālistiskajā iekārtā it sevišķi un šķiru sabiedrībā vispār, pamato kapitālisma bojā eju kā proletariāta šķiru cīņas nepieciešamu rezultātu, uzsāk sociālisma ideju propagandu, noskaidro proletariāta attiecības pret carismu un ekspluatatoru valsti vispār, izvirza plašu cīņas programmu par politiskām brīvībām. Tāpēc viņu darbi ir vērsti pret latviešu buržuāzijas «tautiskā miera», kapitālisma un carisma aizstāvēšanas ideoloģiju. 19. gs. beigās sakarā ar šķiru pretrunu pieaugumu buržuāzijas pārstāvji aizvien noteiktāk atsakās no demokrātisko brīvību prasībām un aizstāv uzskatus par monarhijas saglabāšanas nepieciešamību.

Liela nozīme Latvijās sabiedriski politiskās domas attīstībā 19. gs. beigās cīņā pret reakcionāri politisko domu ir E. Veidenbauma darbiem. E. Veidenbaums jautājumu par valsti iztīrī savos galvenajos darbos «Gabals iz tautsaimniecības» un «Soda likumu vēsturiskā attīstība un viņu filozofiskais pamats». Skaidrāk domas par valsti un strādnieku šķiras lomu ir izteiktas pirmajā no minētajiem darbiem, kas sarakstīts 1886. gadā. E. Veidenbauma dzīves laikā palicis neiespiests un saglabājies rokrakstā. Raksts «Soda likumu vēsturiskā attīstība un viņu filozofiskais pamats» uzrakstīts 1890., bet iespiests 1891. gadā rakstu krājuma «Pūrs» I sējumā. Seit E. Veidenbaums valsts un strādnieku jautājumā ir spiests izteikties nesalīdzināmi mērenāk. Valsts izcelšanos viņš saista ar naidīgu šķiru rašanos. Valsts attīstās, tāpat kā attīstās un mainās sajēgumi par taisnību un likumību.

E. Veidenbaums izšķir trejādus soda likuma veidus. Pirmā veida soda likumi, ko viņš raksturo kā «personisko jeb pašatriebības veidu», radušies sabiedrībā, kas vēl nebija sadalījusies naidīgās šķirās. Par nodarītajiem zaudējumiem atriebās visa cilts, — pastāvēja asinsatriebība. Otra veida soda likumi — valsts atbaidīšanas veids radās līdz ar naidīgu šķiru rašanos.

Jādomā, ka E. Veidenbaums ar valsti, kur darbojas «valsts atbaidīšanas veida» soda likumi, ir sapratis vergturu un feodālās valstis. Šinī valstī tās raksturs izpaužas «maza pulciņa priekšrocībās un lielākās ļaužu daļas verdzībā un beztiesībā».¹⁰³

E. Veidenbaums uzskata, ka «pāreja no viena soda likumu veida otrā nenotiek piepeši, bet pamazām»,¹⁰⁴ tātad pamazām notiek arī pāreja no viena valsts tipa uz otru. Katra valsts un katrs soda likums var ietvert iepriekšējo, kā arī nākošo formu elementus. Visas šīs formas atrodas nepārtrauktā cīņā. Valstī, kur darbojas valsts atbaidīšanas veida likumi, liela ietekme ir garīdzniecībai, jo garīdzniecību un baznīcu aizstāv valsts. Baznīca un garīdzniecība savukārt aizstāv valsti. Tomēr arī šeit tiek pieļauta valsts varas kā neitrālā faktora pastāvēšana, kas var darboties ārpus šķirām un savaldīt privātpersonu kaislības un dusmas. E. Veidenbaums raksta: «Valsts vara kā neitrālā vara mierīgāki un vienādāki apsver noziedzīgo darbību. Viņa, savaldīdama privātpersonu kaislības un dusmu jūtas, nodibina šai laikmetā, kaut arī rupjā veidā, pirmos noteikumus noziegumu apsvēršanai...»¹⁰⁵

Valsts, kur pastāv trešā veida soda likumi, vai «valsts labošanas un atsargāšanas veida» soda likumi, ir iekšēji pilnīgi nostiprināta, spēcīga. Te nepastāv priekšrocības un politiska apspiešana. Visi pilsoņi likuma priekšā ir vienlīdzīgi.

Ar valsti, kur darbojas trešā veida soda likumi, E. Veidenbaums, domājams, saprot demokrātisku republiku. Pie šās valsts soda likumiem pieskaitīti visi tā laika Eiropas tautu soda likumi, kaut gan tie vēl nav atbrīvojušies no «valsts atbaidīšanas veida» soda likumu elementu ietekmes. Šo atlieku pastāvēšana nosaka arī to, ka atiecīga valsts pēc E. Veidenbauma uzskatiem vēl nav pilnīgi nodibinājusies. Viņš raksta: «Bet tādēļ, ka līdzīga valsts vēl nebūt nav pilnīgi nodibinājusies, tad arī soda likumu trešo veidu, pie kura pieder visu tagadējo Eiropas tautu soda likumi, nevar vēl uzskatīt par pilnīgi nodibinājušos... viņā vēl pamanāmas visas galvenākās savādības iz otrā laikmeta; kamēr pēdējās izmirs un kamēr šolaiku ieskatī iegūs visās zemēs pilnīgu valdību, aiztecēs vēl labs laika sprīdis.»¹⁰⁶

Trešā veida soda likumiem raksturīgi, ka saskaņā ar tiem

¹⁰³ «Pūrs», I, 68., 69. lpp.

¹⁰⁴ Turpat, 70. lpp.

¹⁰⁵ Turpat.

¹⁰⁶ Turpat, 71. lpp.

«Noziegums tiek uzskatīts par vienlīdzīgi kaitīgu darbību, kas prasa vienlīdzīgu sodu, lai noziedznieks piederētu pie kādas šķiras piederēdams...».¹⁰⁷ Tātad E. Veidenbaums šeit runā par ideālu demokrātisku republiku, kur visiem būtu vienādas politiskās tiesības. Līdzīgu domu viņš izsaka arī darbā «Gabals iz tautsaimniecības», kur raksta, ka «Lai gan Anglijā valdnieka vara bija aprobežota jau 18. gadu simteņa beigās un zemi pārvaldīja pati tauta [retinājums — P. L.], bet strādniekiem uz to ciešāko bija aizliegts atklāti vienoties biedrībās priekš cīņā ar saimniekiem un streiku izrīkošanas».¹⁰⁸ Tātad strādniekiem te nebija politisko tiesību, bet tas neatbilst istajiem trešā veida tiesību prasījumiem.

Prasībai pēc demokrātiskas republikas un demokrātisko tiesību garantēšanas tā laika apstākļos, kad carisma žņaugos bija likvidētas jebkuras demokrātiskas brīvības, bija milzīga nozīme. Dabiski, ka E. Veidenbauma rakstam «Soda likumu vēsturiskā attīstība» bija liela nozīme kā aicinājumam uz cīņu par demokrātiskām brīvībām.

Valsts, kur ir spēkā «valsts labošanas un aizsargāšanas veida» likumi, nav sociālistiska valsts. Kaut arī šādā valstī nebūtu politiskas apspiestības, tomēr tur paliktu ekonomiskā apspiestība. Kur ir ekonomiskā apspiestība, privātīpašums, tur ir arī noziegumi un sodi. Bet sociālisti cīnās par sadzīves apstākļu tādu pārkārtošanu, kad vai nu pilnīgi, vai arī lielākoties tiktu likvidēta noziegumu iespējamība, tātad viņi cīnās par privātīpašuma un jebkuras ekonomiskās apspiestības likvidēšanu.

Jautājumā par valsti E. Veidenbauma uzskatos jau samānāmas materiālistiskās vēstures izpratnes iezīmes. Piemēram, valsts izcelšanos un attīstību E. Veidenbaums saista ar ekonomiskajām un šķiriskajām attiecībām. Tomēr pieļaujot valsts kā šķiriskā ziņā neitrāla institūta pastāvēšanas iespēju, apskatot valsts attīstību pēc tiesību attīstības pazīmēm, E. Veidenbaums nespēj atbrīvoties no ideālisma ietekmes valsts būtības un attīstības izpratnē. Jāpiezīmē, ka, tāpat kā pārējos jautājumos, arī šinī jautājumā E. Veidenbauma uzskati tikai vēl veidojas. Tāpēc dažkārt tajos konstatējamas zināmas pret-runas.

¹⁰⁷ «Pūrs», I, 71. lpp.

¹⁰⁸ Eduards Veidenbaums. Kopoti raksti, II. Rīgā, 1961., 46. lpp.

Kāda ir E. Veidenbauma attieksme pret pastāvošo iekārtu? Uz šo jautājumu viņš dod skaidru atbildi ne tikai rakstā «Soda likumu vēsturiskā attīstība», bet īpaši darbā «Gabals iz tautsaimniecības» un savās dzejās.

Darbā «Gabals iz tautsaimniecības» E. Veidenbaums pierāda, ka sabiedrība, kur visas bagātības ir vienas šķiras rokās, kura kalpina apspiestos, ir netaisnīga. Bija laiki, kad nepastāvēja starpība starp izsūcējiem un kalpinātajiem, kad visiem iedzīvotājiem bija kopīgs īpašums. Kad radās privātīpašums, sabiedrība sadalījās izsūcējos un apspiestajos. Izsūcēji kļuva par likumu devējiem, un likumi tika vērsti pret nabadzīgajiem. E. Veidenbaums pasvītro, ka muižnieki varēja pakļaut un apspiest zemniekus, ne vien balstoties uz militāru spēku, bet galvenokārt, atņemot viņiem zemi. Muižnieks, piesavinājies zemnieku zemi un ieguvīs ekonomisko varu, varēja piespiest zemniekus strādāt savā labā. Šinī sakarā muižnieks ir ļaundaris, tāpat kā slepkava. Zemnieks, tai skaitā arī latviešu zemnieks, līdz pat pēdējam laikam pēc E. Veidenbauma uzskatiem sakalts trejādās važās, kas viņu apspiež: muižnieku, garīdznieku un tirgotāju važās. Lai gan muižnieki sagrābuši latviešu zemnieku zemi, E. Veidenbaums tomēr pasvītro, ka šī zeme pieder darbaļaudīm un tā jāatdod zemniekiem.

Pie vecās kārtības, kāda bija pirms šķiru sabiedrības izveidošanās, nav jāatgriežas, jo tas būtu regress, kas saistīts ar tehnikas, zinātnes un kultūras sasniegumu atmešanu. Pirmsšķiru sabiedrības dzīves kārtība ir labāka par pastāvošo kārtību tanī ziņā, ka tur nav ekspluatācijas. Tāpēc jācīnās par tādas dzīves kārtības radīšanu, kur nebūtu ekspluatācijas, apspiešanas un izsūkšanas, bet kas balstītos uz augsti attīstītu ražošanu, tehniku, zinātni un kultūru. Jaunā iekārta, kur nebūs cilvēku ekspluatācijas, pārņems no vecās iekārtas visu progresīvo mantojumu. E. Veidenbaums norāda, ka «... latviešiem der gan atgriezties pie tādas kārtības, pie kuras ļaudis netiek apspiesti, izsūkti un kalpināti, bet pie tam viņiem vajaga pāriet visus tagadējos mantojumus, izgudrojumus un atradumus, kā dzelzceļus, tvaikmašīnas, dzirnavas, telegrāfus, grāmatu drukātavas un visas citas tagadējās zinības un atradumus».¹⁰⁹ Sakarā ar to, ka «tagadējā netaisnā un nederīgā dzīves kārtība, pie kuras ļaužu mazākums var apspiest un izsūkt ļaužu vairākumu, nevar vairs tikt aizstāvēta un

¹⁰⁹ Eduards Veidenbaums. Kopoti raksti, II. Rīgā, 1961., 35. lpp.

uzturēta»,¹¹⁰ to vajadzīgs «izputināt, iznīcināt, izjaukt, izārdīt un izdeldēt».¹¹¹ Kādi būs tie spēki, kas šo netaisno iekārtu iznīcinās? Vecās iekārtas likvidēšana — pašas tautas lieta. Cīņā par jauno iekārtu E. Veidenbaums kā galveno spēku sāk izvirzīt tieši strādnieku šķiru, un tas ir liels viņa nopelns.

E. Veidenbaums apskata jautājumu par to, ar kādiem līdzekļiem jaunā sabiedriskā iekārta tiks izcīnīta.

Vispirms apspiestajiem un izsūktajiem jāsarauj tās garīgās važas, kādas tiem uzlikuši apspiedēji. Jāparāda viņiem pastāvošās iekārtas bezjēdzība, lai viņi paši apzinātos tās gāšanas un iznīcināšanas nepieciešamību.

E. Veidenbaums nosoda tādas strādnieku cīņas formas pret kapitālistiem kā ludismu un norāda uz angļu tredjūniju cīņas ierobežoto raksturu. Tredjūnijas «cīnās tikai priekš strādnieku ražotāju darbības aizsargāšanas no kapitālistu patvaras, bet ne priekš kapitāla varas galīgas iznīcināšanas...»¹¹² t. i., tās aprobežojas tikai ar ekonomisko cīņu, tātad palikušas pusceļā.

E. Veidenbaums noraida sociālistu utopistu mācības, jo ar mierīgu mācību sludināšanu nevar iekarot «ķeizaru, ķeniņu, kungu un bagātnieku sirdis». Viņš nonāk pie secinājuma, ka «pārgājiens no tagadējās dzīves kārtības pie sociālistu kārtības mierīgā ceļā nav izdarāms... šis pārgājiens jāizdara ar varu»,¹¹³ tātad nepieciešama vardarbīga revolūcija. «Tagadējo dzīves kārtību» nevar iznīcināt sazvērnieku saujiņa. To var izdarīt tikai pati strādnieku šķira. E. Veidenbaums raksta: «...Tā gadu simteņa ceturtā desmitā radās tās domas, ka strādnieku atsvabināšanu vajag izdarīt pašiem strādniekiem ar saviem spēkiem...»¹¹⁴ Tātad E. Veidenbaums pareizi norāda, ka pirmo reizi strādnieku šķiras vēsturisko lomu nopamatoja K. Markss un F. Engelss 19. gs. 40. gados.

Pirmā biedrība, kas pēc E. Veidenbauma ieskatiem «skaidri un vispusīgi aizrādīja uz īsto ceļu priekš darba spēka atsvabināšanas no kapitāla varas»,¹¹⁵ bija K. Marksa 1864. gadā dibinātā I Internacionāle. E. Veidenbaums izklāsta arī K. Marksa uzrakstīto I Internacionāles statūtu pamatdomas:

¹¹⁰ Eduards Veidenbaums. Kopoti raksti, II. Rīgā, 1961., 36. lpp.

¹¹¹ Turpat.

¹¹² Turpat, 48. lpp.

¹¹³ Turpat, 49. lpp.

¹¹⁴ Turpat, 50. lpp.

¹¹⁵ Turpat, 620., 621. lpp.

«1) Strādnieku šķiras atsvabināšanai vispirms jāir pašu strādnieku šķiras lietai.

2) Cīņiņš priekš strādnieku šķiras atsvabināšanas netiek vests ar to nolūku, lai vieniem ļaudīm par labu un otriem par sliktu tiktu dotas jaunas privilēģijas... bet lai tiktu nodibinātas vienādas tiesības un vienādi pienākumi priekš visiem...

3) Strādnieku ekonomiskā atkarība no ražošanas līdzekļu īpašniekiem ir visu ļaužu moku, katras verdzības, nabadzības, prāta muļķības un politiskas uzspiešanas avots. Tāpēc strādnieku šķiras ekonomiskā atsvabināšana (strādnieku atsvabināšana no vajadzības pārdot savu darba spēku) ir liels mērķis, kuram jāpadodas katrai politiskai kustībai...

5) Strādnieku šķiras atsvabināšana... sasniedzama tikai ar visu tautu vienotiem spēkiem...»¹¹⁶

Darbu «Gabals iz tautsaimniecības» E. Veidenbaums nobeidz ar vārdiem «Mosties, mosties reiz, svabadais gars!». Līdzīga nosaukuma E. Veidenbauma dzejolis, tāpat kā pārējie viņa dzejas darbi, bija kā cīņas lozungs Latvijas strādnieku šķīrai cīņā pret carismu, muižniekiem un kapitālistiem.

Daudzi E. Veidenbauma dzejoļi pauž kvēlu cīņu pret pastāvošo iekārtu un tās ideologiem. Tādos dzejoļos kā, piemēram, «Mosties, mosties reiz, svabadais gars», «Kā gulbji balti padebeši iet», «Kur klusā naktī lakstīgalas dzied», «Tu atmini cietējus brāļus», «Jauns gads jau atnācis», «Daudz godu cilvēku pasaulē dzīvo», «Virs zemes nav taisnības» utt. dzejnieks neaprobežojas ar līdzjūtību «cietējiem brāļiem», bet piesaka karu ekspluatatoru šķīrām un to valdībām vispār, tāpat kā tumsonībai un pazemībai «zemes vareno priekšā».

Viņa dzejoļi, dziļā humānisma caurstrāvoti, neaprobežojas ar atsevišķu pastāvošās iekārtas trūkumu kritiku, bet aicina iznīcināt, sagraut pastāvošo iekārtu, tāpēc:

«Zemē kungus, kas lepnībā sēž,
Šķērdībā putina miljonu sviedrus!
Zemē kundzības draugus un biedrus,
Kas savus brāļus spaيدا un plēš!»

Tādā kārtā E. Veidenbaums bija pirmais, kas Latvijas sabiedriskās domas vēsturē izvirzīja prasību gāzt netaisno iekārtu un sāka atzīt proletariāta vēsturisko misiju šī uzdevuma realizēšanā. Viņš bija pirmais, kas latviešu sabiedriskajā

¹¹⁶ Eduards Veidenbaums. Kopoti raksti, II. Rīgā, 1961., 51., 52. lpp.

domā sāka šķiru cīņas jautājumu propagandu un pieteica šķiras karu carismam un kapitālismam. Taču viņš vēl nespēj skaidri apzināties tos konkrētos uzdevumus, kas strādnieku šķirai veicami, lai gāztu carismu un buržuāziju. Viņš vēl nespēj dot konkrētāku šķiru attiecību analīzi Latvijas apstākļos. Kaut gan E. Veidenbaums jau sāk runāt par proletariāta politisko partiju, tomēr konkrētākas tās lomas un uzdevumu izpratnes viņam trūkst. Viņš kvēli tic revolūcijai un tautas masu revolucionārajam spēkam.

Tomēr E. Veidenbaums nespēja vēl pilnīgi nostāties marksisma pozīcijās — nāve pārāgri pārrāva apdāvinātā jauneklā mūža pavedienu.

Sākot ar 1893. gadu, šķiru cīņas un valsts jautājumi tiek jau izvirzīti skaidrāk un noteiktāk. Jaunstrāvnīeki vēršas pret centieniem ierobežot, izkropļot šķiru cīņas izpratni, identificēt šķiru cīņu ar bioloģisko sugu, atsevišķu indivīdu cīņu eksistences dēļ. Šādi centieni bija raksturīgi ne tikai buržuāziskajiem autoriem, bet arī atsevišķiem «Dienas Lapā» un «Pūra» pirmajos sējumos ievietotajiem rakstiem. Tāpēc arī, vēršoties pret šādiem uzskatiem, «Pūra» VII sējumā tā izdevēji — jaunstrāvnīeki paskaidro: «Cilvēku attīstības gaitu darvinisma dzīves cīņa nespēj izskaidrot, tāpēc ka cilvēka dzīves pamati ir citādi nekā augu un kustoņu un tāpēc ka dzīves cīņai starp cilvēkiem nav tas pats raksturs kā cīņai starp augiem un kustoņiem... dzīves cīņa cilvēku starpā ir... cīņa šķirai pret šķiru.»¹¹⁷

Jaunstrāvnīeki pasvītro, ka šķiru cīņa ir antagonistisku šķiru sabiedrības vēstures īstais saturs. Kādā «Dienas Lapas» rakstā norādīts: «Saimnieciskie apstākļi rada šķiras ar sevišķām vienu otrai pretišķām interesēm. Šo pretišķo interešu saduršanās rada cīņu, un šī cīņa ir vēstures īstais dzineklis, īstais saturs. No tā laika, kur cilvēce... sadalījusies divās šķirās... visa vēsture nav nekas cits kā šķiru cīņas vēsture.»¹¹⁸

Jaunstrāvnīeki parāda, ka nekādi spaidi nevar atturēt strādnieku šķiru cīņas izvēršanos. Rainis rakstā «Grāfs Eilenburgs, kņazs Bismarks un sociāldemokrāti»,¹¹⁹ piemēram, parāda, ka nekādi Bismarka «izņēmuma likumi» pret sociāldemokrātiem nevar apturēt sociāldemokrātiskās kustības pieaugumu.

¹¹⁷ Augu dzīve. Trešā burtnīca. Rīgā, 1897., 40. lpp.

¹¹⁸ «Dienas Lapa», 1893., 241.

¹¹⁹ Turpat, 268., 269.

«Kņazam Bismarkam, — raksta Rainis, — nevar pārmet, ka viņš savā laikā nebūtu lietojis pēc iespējas varu, ne veltī viņu sauc par dzelzskarceleri, bet... taisni viņa laikā izauga apkarojamā kustība.»¹²⁰

Jaunstrāvnietu nopelns ir tas, ka šķiru cīņā kā galveno viņi sāk izvirzīt politisko cīņu.

P. Stučkas darbā «Trade-junionsi Anglijā» parādīts, ka strādniekiem ignorējot politisko cīņu, buržuāzija patur strādniekus savā ietekmē. Pēc P. Stučkas domām tredjunionisms, t. i., politiskās cīņas ignorēšana, ir viena no angļu strādnieku kustības vājuma pazīmēm. No politiskās cīņas strādnieku kustībā atsakās strādnieku aristokrātija, kas nav ieinteresēta radikālā cīņā par strādnieku šķiras interesēm, jo buržuāzija to uzpirkusi. Kaut gan strādnieku aristokrātijas pārstāvjiem ir noteicošā loma arodbiedrībās, tomēr, kā raksta autors norāda, strādnieku šķirā rodas jaunas strāvas. Domājams, ka šīs jaunās strāvas raksturo strādnieku šķiras centieni par radikālu cīņu pret buržuāziju. P. Stučka norāda, ka buržuāzijas un strādnieku aristokrātijas centieni radīt šķiru mieru vēl vairāk saasina šķiru pretrunas, jo «šis miers ir b r u ņ o t s, to nevajag aizmirst».¹²¹

Jaunās strāvas darbinieki, kas vēlākajos gados uzsāk cīņu par proletariāta kaujinieciskās partijas sagatavošanu, politiskās cīņas jautājumu svarīguma noskaidrošanai veltī jo sevišķi vērību. Tā, piemēram, F. Roziņš 1899. gadā raksta: «... politiskā šķiru cīņa ir vienīgā, kura apsola un dos strādnieku kustībai cerētos panākumus, un kādi arī strādnieki nesāktu savu atsvabināšanās cīņu, pēc ilgas maldināšanās un lieliem zaudējumiem tiem jānonāk zem sarkanā karoga, no kura vienīgi var nākt viņu pestīšana.»¹²²

Jaunstrāvnietu ar proletariāta šķiru cīņas ideju propagandu saista arī cīņu par sieviešu emancipāciju, par realismu un ateisma principiem.

Sīkburžuāzisko tendenču paudēji, kas pieslejas Jaunajai strāvai (piemēram, Aspazija, Ņina Priedīte), sieviešu jautājumu ierobežo ar izglītības, morāles, sadzīves, sīkiem darba u. c. jautājumiem. Tā kā arī viņi plaši izvērta cīņu pret sievietes politisko beztiesību tā laika sabiedrībā, viņu darbībai bija progresīva nozīme. Jaunstrāvnietu ne tikai uzstājās pret

¹²⁰ «Dienas Lapa», 1893., 269.

¹²¹ Turpat, 1895., 188.

¹²² «Latviešu Strādnieks», 1899., 1.

sieviešu beztiesīgo stāvokli, bet arī norādīja ceļus, kā var pilnīgi atrisināt sieviešu jautājumu. Un to var pilnīgi atrisināt tikai pēc pastāvošās iekārtas likvidēšanas.

Rakstā «Piezīmes par sieviešu kustību»¹²³ sieviešu emancipācijas jautājums saistīts ar vispārējo strādnieku šķiras cīņu par atbrīvošanos no sociālajiem spaidiem. «Strādnieku šķiras sievietes, — raksta «Dienas Lapa», — necenšas tikai pēc tādām tiesībām, kādas jau ir vīriešiem: ar to viņas vēl it neko nebūtu panākušas, jo strādnieki — vīrieši tāpat cieš trūkumu kā viņas pašas. Tikai vīrietim ar sievieti roku rokā ejot, būs sasniedzami labāki apstākļi.»

J. Jansons-Brauns darbā «Mūsu vecai paaudzei» norāda, ka sieviešu emancipācijas uzdevums ir atsvabināt sievieti no tās pašreizējā verdzenes stāvokļa. Tikai nākotnes sabiedrība līdz galam atrisinās sieviešu jautājumu, pilnīgi atbrīvojot sievieti tāpat kā vīrieti. J. Jansons raksta, ka pilnīgu uzvaru sievietes panāks tad, kad būs atrisināts vispārējais saimnieciskais jautājums.¹²⁴

Ista monogāmija būs iespējama tikai nākotnes sabiedrībā. J. Jansons-Brauns cīnās pret Šopenhauera un Prudona reakcionārajiem uzskatiem sieviešu jautājumā; saskaņā ar pēdējiem sievietē ir ģimenes pavarda verdzene un norobežojama no sabiedriskās dzīves un ražošanas.

Tieši kapitāla vara jo sevišķi nospiež sievieti. Sievietes stāvoklis vēl jo sliktāks ir tur, kur kapitālisma attiecībām saglabājušās stīpras feodālisma atliekas. «Bet vēl jo sliktāk priekš sievietēm, ka pie mums nav attīstīties diezgan lielā mērā kapitālisms,» norāda «Dienas Lapa» rakstā «Sieviešu jautājums».¹²⁵

Līdzīgi uzskati izteikti arī citos rakstos, piemēram, «Piezīmes par sieviešu kustību»,¹²⁶ «Strādnieces vācu lielrūpniecībā».¹²⁷

Tādā kārtā kopējai jaunstrāvnieku līnijai jautājumā par sieviešu emancipāciju raksturīgi divi galvenie momenti: 1) cīņa pret feodālisma paliekām un par sievietes politisko līdztiesību; 2) cīņa par kapitālisma gāšanu un pilnīgu sievietes atbrīvošanu.

¹²³ «Dienas Lapa», 1896., 23.

¹²⁴ Turpat, 1894., 119.

¹²⁵ Turpat, 1895., 194.

¹²⁶ Turpat, 1896., 23.

¹²⁷ Turpat, 1895., 115.

Dziļāka šķiru cīņas jautājumu izpratne palīdz jaunstrāvniekiem arī valsts jautājumos iet tālāk par E. Veidenbaumu. 90. gados jaunstrāvnieki nonāk pie valsts šķiriskā rakstura izpratnes.

P. Stučkas rakstā «Jaunais Vācijas privātlikumu krājums»¹²⁸ parādīts, ka arī tiesības ir šķiriskas. Eksploatoru šķiru sabiedrībā tās tiek radītas, lai vērstos pret tautas masām un nostiprinātu eksploatatoru šķiru kundzību. Buržuāziskās tiesības sargā buržuāziskā valsts. «Daudz pilnīgāka ir tā nodaļa Vācijas likumu projektā, — norāda «Dienas Lapa», — kas zīmējas uz mantīgajām šķirām. Vispirms īpašuma tiesība... Īpašuma tiesību pirmais nosacījums jaunajā projektā, īpašuma neaiztiekamība stingrāki nekā cilvēka veselība, jaunavas gods un citas tamlīdzīgas labas lietas... Projekts... netaisnība pret tautas vairumu.»

Tātd jaunstrāvnieki vedina domāt, ka jebkurai eksploatatoru valstij, lai arī tā būtu pati demokrātiskākā, ir prettautisks raksturs.

Attiecībā uz carismu jaunstrāvnieki vairākos rakstos ar daudziem vēstures piemēriem parāda cīņas pret absolūtismu progresīvo nozīmi (piemēram, P. Dauges raksts «Brīvprātīgo partijas Vācijā»¹²⁹). Piemēri tiek ņemti no ārvalstu vēstures, jo atklāti pret carismu legālajā presē nav iespējams rakstīt. Toties drīz pēc Jaunās strāvas darbības izbeigšanās nelegālajos un ārzemju izdevumos viņi atklāti parāda Krievijas carisma īsto dabu.

Jaunstrāvnieki savas darbības legālajā posmā izvirza plašu cīņas programmu par demokrātiskām brīvībām. Piemēram, P. Dauge rakstā «Sociāldemokrātu stāvoklis Vācijā»¹³⁰ propagandē Erfurtes programmā pieprasītās demokrātiskās brīvības.

Jaunstrāvnieki parāda, ka buržuāzijas partijas bieži vien atsakās no republikas, atbalsta monarhistiskās kārtības piekritējus un līdz ar to vēršas pret galveno ienaidnieku — proletariātu. Piemēram, P. Dauge rakstā «Brīvprātīgo partijas Vācijā»¹³¹ norāda, ka nacionāli liberālā partija Vācijā atbalsta prūšu monarhijas nostiprināšanu, balso par valdības militāro

¹²⁸ «Dienas Lapa», 1896., 27.

¹²⁹ Turpat, 1894., 118., 131.

¹³⁰ Turpat, 1893., 7.

¹³¹ Turpat, 1894., 118., 131.

programmu utt., jo stipra monarhistiska vara ir ierocis pret augošo strādnieku kustību un stiprs karaspēks vajadzīgs ne tikvien pret ārējiem, bet arī pret iekšējiem ienaidniekiem.¹³²

P. Dauge parāda, kā izmainās buržuāzijas loma cīņā pret feodālismu un absolūtismu, kā sakarā ar proletariāta šķiru cīņas aktivizēšanos buržuāzija atsakās no «brīvības, vienlīdzības un brālības» revolucionārām prasībām, kas tika izvirzītas 1789. gadā. Līdz ar proletariāta uzstāšanos buržuāzijai «brīvības karogs izslīd no rokām: viņa vietā nāk pātaga».¹³³ Cīņu pēc patiesas brīvības un brālības strādnieku šķira pārņem savās rokās.

Norādot uz atsevišķu zemju buržuāzijas sadarbību un kompromisu ar absolūtisma spēkiem, jaunstrāvnieki konstatē zināmu analogiju starp vācu un latviešu buržuāziju.

Gadsimtu mijā marksistu aprindās Latvijā parādās raksti par to, kādai konkrēti jābūt proletariāta valsts formai. Šinī ziņā zīmīgs ir P. Stučkas norādījums, kas izteikts 1900. gadā. Rakstot par Parīzes Komūnas kā par strādnieku valdības milzīgo nozīmi, P. Stučka atzīmē, ka «tā, vācu un franču kara pulka aplenkta, parādīja visgrūtākos apstākļos, ko strādnieku šķira varētu darīt kārtējos apstākļos, pie valdības grožiem tikusi».¹³⁴

Propagandējot vēstures materiālistisko izpratni, proletariāta šķiru cīņas principus, vēršoties pret ekspluatatoru valsti, jaunstrāvnieki parāda sociālismā neizbēgamību, apgaismo vispārējos sociālisma principus. Viens no pirmajiem jaunstrāvniekiem, kas cenšas parādīt sociālisma un komunisma vispārējos principus, ir P. Stučka. Rakstā «Tautas saimniecības mācības attīstīšanās»,¹³⁵ kas vērsti pret kantieti P. Zālīti un viņa «sociālisma kritiku», P. Stučka norāda, ka strādnieku cīņas gala mērķis ir komunisms.

90. gadu sākumā saasinās cīņa pret marksisma kritiķiem. Marksisma kritika kļuvusi par modes lietu ne tikai Rietumeiropā, bet arī Krievijā. Krievijā pret marksismu uzsāk karaģājienu buržuāziskie liberāļi — narodņiki Mihailovskis, Karejevs, Voroncovs u. c. Aizstāvēdami sikražošanas kārtību, viņi pretstatā K. Marksa ekonomiskajai mācībai un materiālistiskajai vēstures izpratnei izvirza subjektīvi ideālistisko sociolo-

¹³² «Dienas Lapa», 1894., 131.

¹³³ Turpat.

¹³⁴ Strādnieku biedrības. Londonā, 1900., 19. lpp.

¹³⁵ «Dienas Lapa», 1892., 235., 251., 268.

ģiju, balstot to uz Kanta un Spensera pozitivismu. Cīņā pret narodņicismu izšķirīga nozīme bija Krievijā izaugušajiem marksistu kadriem, it īpaši V. I. Ļeņinam, kas veic neatliekamo krievu marksistu uzdevumu — attīsta marksismu un Krievijas sarežģīto ekonomisko un sociālo apstākļu analizē pilnībā balstās uz Marksa mācības. Sevišķi liela nozīme narodņicisma idejiskajā sagrāvē, tā subjektīvi ideālistiskās socioloģijas sakāvē ir V. I. Ļeņina darbam «Kas tie tādi «tautas draugi» un kā viņi karo pret sociāldemokrātiem», kas uzrakstīts 1894. gadā. Šim darbam, kas bija Krievijas proletariāta cīņas manifests, bija milzīga nozīme Krievijas marksistu idejiskajā norūdīšanā.

Arī Latvijā 90. gados latviešu buržuāzijas un sīkburžuāziskā liberālisma pārstāvji uzsāka cīņas kampaņu pret marksismu. Pēteris Zālīte 1892. gadā publicē rakstu «Par Vācijas partijām».¹³⁶ Tas ir viens no pirmajiem rakstiem, kas latviešu presē aizsāk marksisma apmelošanas kampaņu. P. Zālīte atzīst, ka, neskatoties uz izņēmuma likumu, Vācijas sociāldemokrātijas ietekme pieaug un arī turpmāk, sevišķi pilsētās, pieņemsies spēkā. Viņš pat ar mieru atzīst, ka sociāldemokrāti pareizi kritizē daudzas nebūšanas gan ekonomiskajā, gan politiskajā dzīvē. Taču P. Zālīte vērsas pret sociāldemokrātu prasībām un izvirzīto principu par vienlīdzību, pret viņu centieniem sasniegt visiem vienādu samaksu par vienādu darbu. «Nevis vienādība, bet nevienādība ir dabas princips — un ka ar vienlīdzīgu peļņas izdalīšanu — komunistu kārtību galu galā neviens pats nebūtu mierā...» —¹³⁷ tāds ir P. Zālītes kredo. Tāpat P. Zālīte uzskata par utopiju sociālistu domu, ka darbs komunismā kļūs par baudu. Viņš cenšas «apgāzt» Marksa mācību, uz kuru balstās sociāldemokrāti, un bez jebkādas argumentācijas apgalvo, ka šai mācībai vairs esot tikai vēsturiska nozīme. «Vācu tautsaimniecības profesori... nenoliedz, ka Marksam tiešām savi nopelni kā ievērojamākam jaunāko laiku tautas saimniecības kritiķim, — bet... tādiem nopelniem paliek pa daļai tikai vēsturiska nozīme,»¹³⁸ raksta P. Zālīte. Viņš cer, ka ar nenozīmīgām reformām, ievērojot dažas mazsvarīgākās sociāldemokrātu prasības, «tagadējā sociāldemokrātija būs savu lomu beigusi — un iznīks».¹³⁹ Pēc

¹³⁶ «Dienas Lapa», 1892., 142., 144., 147.

¹³⁷ Turpat, 147.

¹³⁸ Turpat.

¹³⁹ Turpat.

dažiem mēnešiem pret šo P. Zālītes rakstu «Dienas Lapā» vērsās P. Stučka darbā «Tautas saimniecības mācības attīstīšanās». Tiesa, P. Stučka šinī laikā vēl nebūt nav nobriedis marksists, tas ir darbs, kur iezīmējas tikai tā autora pirmie soļi, pirmais pavērsiens ceļā uz marksismu. Raksts ir arī pirmais latviešu presē, kur tiek aplūkota Marksa mācība par komunistiskās sabiedrības divām fāzēm — sociālismu un komunismu, to kopējām un atšķirīgām iezīmēm. P. Stučka šinī darbā cenšas definēt politisko ekonomiju kā zinātni, rakstīdams, ka «tautas saimniecības zinātne māca pazīt likumus, pēc kādiem notiek tautu saimnieciskā attīstība».¹⁴⁰ Ekonomisku parādību pētišanā sevišķi svarīga loma ir ekonomiskajai statistikai; balstoties uz to, iespējams sekmīgi pētīt dažādas ekonomiskās parādības; tās ir: ražošanas un patērēšanas lielums, to «samērs ar turību un ienākumiem», «piesolījumu un pieprasījumu iespaids uz preču cenām»¹⁴¹ u. tml. Politekonomija ir svarīgākais zars mācībā par valsti. Tiesa, valsti, kā arī mācību par valsti P. Stučka traktē ideālistiski, abstrakti, ārpus šķirisko attiecību analīzes, norādīdams, ka «mācība par valsti mēģina izdibināt likumus, kuru ievērošana veicina valsts apakšnieku labklājību».¹⁴² Liela vieta P. Stučkas rakstā ierādīta ekonomisko mācību attīstības analīzei. Viņš aplūko merkantilisma, fiziokrātu, klasiskās angļu politiskās ekonomijas pārstāvju Rikardo un it īpaši Smita mācības. Analizējot šīs ekonomiskās mācības, P. Stučka vēl pārvērtē Smita uzskatu nozīmi, atzīmēdams, ka «Smita sistēma izkopusies plašāki un ar katru dienu izkopjas tālāk, bet viņas vietā nav nākusi nekāda jauna sistēma».¹⁴³ Tomēr P. Stučka kritiski aplūko Smita sistēmu, jo no stingras šādu sistēmu «izvešanas dzīvē visnotaļ nevar daudz sagaidīt», te «daudz vēl kas šaubāms un apkarojams», un tā dažreiz atstāj bez ievēribas «jaunas dzīves parādības».¹⁴⁴

Ekonomiskā mācība, kas seko jaunām dzīves parādībām, atklāj tautas saimniecības likumus, ir sociālisms un komunisms. Un praktiskajā darbībā jāņem vērā tautas saimniecības likumi, politiskā ekonomija. «Jo vairāk kādā zemē un tautā pazīstami un saprotami tautas saimniecības likumi, jo mazāk

¹⁴⁰ «Dienas Lapa», 1892., 235.

¹⁴¹ Turpat, 236.

¹⁴² Turpat.

¹⁴³ Turpat, 268.

¹⁴⁴ Turpat.

tur tautas liksies sevi izsūkties no dažām sevišķām ģimenēm vai ļaužu šķirām.»¹⁴⁵ Sabiedrība, kur nebūs ekspluatācijas, ir komunisms. Tāpēc arī P. Stučka aplūko jauno — komunistisko ekonomisko mācību, ko viņš raksturo «kā sevišķu saimniecisku sistēmu».¹⁴⁶

«Komunisms apgalvo, ka pastāvošā saimniecības un sadzīves kārtība pavisam aplama un arī nepietiekoša, lai visiem sagādātu cienīgu stāvokli un pārtikšanu. Tādēļ komunisti dzīvi grib pārlabot caur savām ietaisēm.

Komunisms iziet no tā pamata, ka cilvēki visi vienlīdzīgi, un tādēļ tiem vienādas tiesības uz dzīvi un dzīves baudījumiem, viņš saimnieciskā ziņā pie visiem cilvēkiem grib ievest pilnīgu vienlīdzību. Savu mērķu panākšanai komunisms liek priekšā privātīpašuma atcelšanu, šķiru saimniecību iznīcināšanu, kopējas mantas piederības ierīkošanu.»¹⁴⁷ Tā P. Stučka raksturo komunismu un tā divas fāzes. Raksturojot sociālismu, P. Stučka atzīmē: «Sociālisms dibinās uz domām, ka cilvēks tikai caur darbu iegūst savu daļu pie dzīves baudījumiem; tādēļ tas prasa, ka mantas jāizdala tādā samērā, kādā pie viņu iegūšanas izlietots darbs.»¹⁴⁸

P. Stučka uzsver, ka sociāldemokrātija balstās uz mācību par sociālismu un komunismu un uzskata, «ka vajadzētu iznīcināt visu tagad pastāvošo saimniecisko dzīvi».¹⁴⁹

Atšķirībā no buržuāziskā liberāļa P. Zālītes, kurš cenšas pierādīt sociālisma un komunisma neiespējamību, P. Stučkas simpātijas pieder sociālismam un komunismam. Jau 1892. gadā viņš uzskata, ka sabiedrība pārveidojama revolucionārā ceļā.

Sociālismu kā sabiedrisko kārtību bez privātīpašuma un ekspluatācijas savos darbos raksturo arī pārējie jaunstrāvnieki. Sociālisma principi visai plaši un pamatīgi noskaidroji sociāldemokrātiskajā latviešu presē, kas, sākot ar 1898. gadu, sāk iznākt ārzemēs («Auseklis», «Latviešu Strādnieks», «Sociāldemokrāts»). Tā, piemēram, F. Roziņš programmas rakstā «Ko mēs gribam?» norāda, ka sociālistiskā sabiedriskā iekārtā «ražošanas līdzekļi, t. i., zeme, fabrikas, mašīnas, darbarīki, kuģi, utt., pieder visiem sabiedrības locekļiem kopā».¹⁵⁰ Un

¹⁴⁵ «Dienas Lapa», 1892., 236.

¹⁴⁶ Turpat.

¹⁴⁷ Turpat.

¹⁴⁸ Turpat.

¹⁴⁹ Turpat.

¹⁵⁰ «Latviešu Strādnieks», 1899., 1., 5. lpp.

tālāk: «Ja mēs atzīstam par netaisnību un nepareizību, ka nedaudz bagātnieki dzer ļaužu sviedrus, nolaupa un izšķiež bezprātīgās dzirēs simtiem un tūkstošiem čaklu cilvēku darba augļus, atmezdami pašiem izsūktajiem knapi tik daudz, cik vajadzīgs, lai tie nenosprāgtu badā; tad mūsu pienākums ir cīnīties un gāzt šo netaisnību un likt viņas vietā tādu sabiedrības kārtību, kur cilvēks cilvēku neizsūc, kur katram pieder viņa darba augļi un kur vienam priekš otra nav jāklauš, kur visi brīvi un vienlīdzīgi. Bet, piepaturot modernos, augsti attīstītos un centralizētos ražošanas līdzekļus, tāda kārtība iespējama tikai tad, ja mēs visus ražošanas līdzekļus atņemam privātiem īpašniekiem un nododam sabiedrībai.»¹⁵¹

«Dienas Lapas» rakstā «Saimnieciskais faktors vēsturē» svarīga vieta ierādīta utopiskā sociālisma kritikai. Viens no galvenajiem utopiskā sociālisma trūkumiem bija sabiedrības attīstības jautājumu, tautas masu lomas neizpratne un ideālistisks sabiedrības parādību aplūkojums. Rakstā atzīmēts, ka «XIX gadu simteņa utopisti naivi ticēja idejas visvarenībai. Viņiem likās, ka viņi uzgājuši cilvēcei ideālu sabiedrisku kārtību; vajadzēja tikai pārliecināt cilvēci iekārtot dzīvi pēc viņu priekšā liktā plāna, un tas viņiem likās viegli izdarāms. Un, rau, mūsu utopisti griezās pie visām aprindām — pie aristokrātiem, rūpniekiem, strādniekiem — «ar dedzīgiem pārliecināšanas vārdiem». Lai ierīkotu daudz labāku sadzīvi, pēc kāda plāna vajadzēja tikai miljonu franku... Bet plāna uzstādītajam [Sen-Simonam — P. L.] nebija lemts sagaidīt šo miljonu... Pēc šiem uzskatiem vēstures progress (projība) notiek ļoti vienkārši: kritiski domājošas personas, citiem vārdiem, tie, kurus nosauc par «inteliģenci», izstrādā vispārējus ideālus, jo cēlāki un humānāki šie ideāli, jo lielāks inteliģences iespaids uz tautu.»¹⁵²

Jaunstrāvniece A. Bundža 1898. gadā «Ausekļa» prospektā, vērsoties pret utopisko sociālismu, rakstīja, ka pie sociālisma novedis nevis šķiru miers starp proletariātu un buržuāziju, bet gan proletariāta šķiru cīņā. Ir tikai divas iespējas: šķiru cīņas gaitā nostāties vai nu buržuāzijas, vai proletariāta pusē. Arī rakstniecība šīnī cīņā nevar palikt neitrāla. Arī tai «jāizvēlas, vai tā grib lēkāt ap zelta teļu un aizstāvēt varmācības, vai atkal droši un noteikti uzstāties pret katru netaisnību

¹⁵¹ «Latviešu Strādnieks», 1899., 1., 5. lpp.

¹⁵² «Dienas Lapa», 1896., 14.

un aizstāvēt izsūkto ražotāju šķiru». ¹⁵³ Vidusceļa šķiru cīņā nav. «Vidusceļš jeb tukša «brīvprātības» frāze, aiz kuras tikai liekulība un lielākas muļķības tiek apslēptas — ir neļūdzīga aplamība... klibošana uz abām pusēm uzskatāma par negodīgu krāpšanu.» ¹⁵⁴ Kapitalismu var gāzt un sociālismu var iekarot tikai proletariāts. «Strādnieku šķiras atsvabināšanā gul strādnieku pašu rokās!» ¹⁵⁵

Tāpat jaunstrāvnīki daudzus jautājumus ir pārvarējuši utopiskā sociālisma uzskatu ierobežotību.

Jaunstrāvnīki savos rakstos izvirzīja arī jautājumu par to, ka proletariātam, lai tas iekarotu sociālismu, nepieciešama patstāvīga politiska partija. Šo domu jau izteica Rainis 1892. gadā, kā vienu no galvenajiem anarhistu neveiksmes cēloņiem minot partijas ignorēšanu. Par strādnieku politiskās partijas nepieciešamību raksta arī P. Dauge darbā «Socialdemokrātu stāvoklis Vācijā», P. Stučka «Trade-unionsi Anglijā» u. c. Taču plašāk jautājumu par strādnieku partijas lomu jaunstrāvnīki vēl neapskata. Jautājumā par partiju jaunstrāvnīki pieturas pie uzskata, ka 90. gados Latvijā vēl nav nobrieduši apstākļi, lai radītu kaujiniecisku, nelegālu proletariāta partiju. Tāpēc savā praktiskajā darbībā kopš 1894. gada tie dienas kārtībā sāk izvirzīt labākajā gadījumā tādas organizācijas nepieciešamību, kuras uzdevums ir paredzēt strādnieku šķiras izglītošanu. Tomēr atsevišķu jaunstrāvnīku (J. Pelūde) centieni saistīties ar Pēterburgas «Cīņas savienību» un Maskavas «Strādnieku savienību», tāpat arī apspriede jaunstrāvnīka K. Sulca dzīvoklī 1896. gada beigās liecina, ka jautājums par nelegālu politisku sociāldemokrātisku partiju nobriest. Prasība pēc nelegālas kaujinieciskas un revolucionāras partijas izvirzās pēc 1897. gada notikumiem, bet īpaši pēc 1899. gada strādnieku nemieriem Rīgā. Tā, piemēram, analizējot 1899. gada nemierus, F. Roziņš pasvītro marksistiskās partijas organizēšanas nepieciešamību Latvijā. ¹⁵⁶ F. Roziņš jau sniedz sociāldemokrātiskās partijas vispārīgu raksturojumu, norāidāms, ka «sociāldemokrātija ir vispirmā kārtā politiska partija, tāpēc ka viņa nodarbojas ar sabiedrības un valsts kārtību. Otrām kārtām viņa ir revolucionāra partija, tāpēc ka viņa iziet uz pastāvošās

¹⁵³ «Auseklis», 1898., 1., 7. lpp.

¹⁵⁴ Turpat, 7., 8. lpp.

¹⁵⁵ Turpat, 9. lpp.

¹⁵⁶ F. Roziņš - Āzis. Rīgas dumpis. — «Latviešu Strādnieks», 1900., 2.

valsts un sabiedriskās kārtības gāšanu un grib nodibināt tai vietā citu labāku, taisnāku, šolaiku ražošanas kārtībai piemērotāku sabiedrību. Treškārt, sociāldemokrātija ir strādnieku partija... tāpēc, ka tikai sociālisms var atsvabināt strādniekus no kapitāla izsūkšanas un... tikai tad sociālisms var cerēt uz uzvaru, ja viņš balstās uz strādnieku šķiru.»¹⁵⁷

Skaidri, precīzi un noteikti legālajā presē pret carismu un buržuāziju nebija iespējams izteikties. Tāpat nebija iespējams arī dot strādnieku revolucionārās cīņas precīzāku vērtējumu, norādīt uz strādnieku šķiras tuvākajiem uzdevumiem un cīņas gala mērķi, kā arī uz taktikas jautājumiem. Pēc Jaunās strāvas sagrāves, nodibinoties nelegālajai preseī, pavērās jaunas iespējas. Šinī sakarā īpašu uzmanību pelna «Londonas latviešu sociāldemokrātu grupas» «Uzsaukums latviešu strādniekiem». Tas izdots pēc KSDSP I kongresa 1898. g. 20. decembrī un ir pirmais dokuments, kas no marksisma pozīcijām cenšas analizēt Jaunās strāvas darbības, strādnieku pulciņu un Latvijas proletariāta pirmo revolucionāro soļu pieredzi. Tas ir arī pirmais publicētais dokuments latviešu valodā, kurš īsumā iepazīstina latviešu strādniekus ar KSDSP I kongresa darbību, vēsturisko nozīmi un secinājumiem. Vadošā vieta Rietumeiropas latviešu sociāldemokrātu vidū piederēja F. Roziņam, kura nostāja šeit bija marksistiski viskonsekventākā.

«Uzsaukumu» ievada dzejoļa rindas:

«Šurp, strādnieki, lai pulkos stājas!
Nu liela cīņa sāksies drīz.
Jau kaujas karogs plivinājas,
Un tauta sevi atpestīs.»

Raksturīgi, ka šīs pašas rindas liktas arī «Cīņas» 1. numuram.

«Uzsaukums» īsumā raksturo Latvijas strādnieku šķiras pirmos revolucionārās cīņas soļus un apskata tās mācības, ko devusi šī cīņa. Pirmais secinājums, kas izriet no 90. gadu revolucionāro cīņu pieredzes, ir šāds: strādnieku ienaidnieks ir ne tikai kapitālists, bet arī cars. Carisms aizstāv kapitalistus. Lai atbrīvotos no kapitāla jūga, vispirms jāgāž carisms: «... kopējiem spēkiem Krievijā strādnieks nevar spert neviena soļa priekš sava grūtā un nopiestā stāvokļa pārabošanas, kur valdība tam nestātos uz to stingrāko un briesmīgāko pre-

¹⁵⁷ «Latviešu Strādnieks», 1899., 1., 5.—6. lpp.

tim, ... aiz kapitālistiem... stāv kronētais un svaids žandarms ar savu kalpu leģionu, kuriem nekas cits nav svēts un dārgs kā vien činas un tūkstoši un kuri uz pirmo mājienu nobeidz un iznīcina Krievijas labākos dēlus,»¹⁵⁸ raksta «Uzsaukums».

Otrais secinājums: carisma žņaugi bremsē strādnieku kustības sekmīgu attīstību, jo cara valdība nav nekas cits kā «organizēta laupītāju banda».¹⁵⁹

Trešais secinājums: «...vienam no svarīgākajiem latv. sociāldemokrātu programmas punktiem jābūt: tagadējās varinācīgās politiskās kārtības nogāšanai.»¹⁶⁰

Tikai pēc carisma gāšanas strādnieku šķira varēs sekmīgi cīnīties par savu gala mērķu realizēšanu, «iznīcinot visas šķiras, ievest ražošanas līdzekļu kopīpašumu».¹⁶¹

Tāpat tuvākais strādnieku šķiras mērķis ir gāzt carismu, bet gala mērķis — likvidēt privātīpašumu, radīt sabiedrisko īpašumu uz ražošanas līdzekļiem un līdz ar to iznīcināt šķiras.

Gūtā cīņas pieredze parāda, ka latviešu proletariātam nav ejams kopīgs ceļš ar latviešu buržuāziju. Latviešu buržuāzija ir nāvīgākais latviešu proletariāta ienaidnieks, kas uzticīgi kalpo carismam. «Uzsaukumā» norādīts, ka «...latviešu strādnieks nevar no latviešu buržuāzijas («kungiem») it nekā sagaidīt un ka tai piemīt bez nedzirdētas pašpārdošanās spējas un suņa padevības krievu valdības priekšā liela daļa bendes asinskāribas un ciniskas nežēlības pret sociālistiem».¹⁶²

Ipaša vieta «Uzsaukumā» ierādīta proletariāta cīņas taktikas jautājumiem. Proletariātam jāatsakās no dzimtbūšanas laiku taktikas, kad cerēja, «ka no augstajiem valdības kungiem ir kas iegūstams ar pazemību, lēnprātību un mierīgu darbību policijas atļautās un špiceļu aplūkotās biedrībās. Šī taktika lai paliek latviešu «kungiem»».¹⁶³

Līdz ar to «Uzsaukums» vērsās pret latviešu buržuāzijas reformistiskās cīņas taktiku attiecībā pret carismu un feodālisma paliekām. Vienlaikus tā autori arī norāda uz 90. gadu

¹⁵⁸ Proletāriskā revolūcija Latvijā, I. [Maskavā, 1924.], 580. lpp.; arī ЦГИАМ, ДП ОО, ф. 102, 1898, д. 14, ч. 26, лл. 5—9.

¹⁵⁹ Proletāriskā revolūcija Latvijā, I. [Maskavā, 1924.], 580. lpp.

¹⁶⁰ Turpat.

¹⁶¹ Turpat.

¹⁶² Turpat.

¹⁶³ Turpat.

jaunstrāvnieku darbības trūkumiem, kā galveno minot legālās darbības iespēju pārvērtēšanu.

Strādniekiem cīņā pret carismu un kapitālismu jārada sava nelegālā literatūra, kas norādītu uz cīņas ceļiem un līdzekļiem. Nepieciešama nelegālā prese, jo «Latviešu legālā prese [runa iet par buržuāzisko presi — *P. L.*], kura lielās kalpojam «tautai» vai atkal «savai mazajai dzimtenei un plašajai tēvijai», patiesībā kalpo tikai tās šķiras makam, kuras rokās tā atrodas... Gaidīt no šīs preses, kura pate savas šķiras intereses aizstāv tikai ar tricēšanu, drebēšanu un verdzisku padevību, gaidīt no viņas, lai aizstāvētu strādnieku intereses, būtu pārāk bērnišķīgi.»¹⁶⁴

Raksturīgi, ka «Uzsaukuma» autori pasvītro svarīgu domu par preses šķirisko raksturu šķiru sabiedrībā. Buržuāziskā prese kalpo buržuāzijas interesēm — tāds ir «Uzsaukuma» autora secinājums. Tāpēc strādniekiem jārada sava nelegālā prese un «jānodibina katrā lielākā rūpniecības centrā savi vietēji slepeni laikrakstiņi (kaut arī hektografēti), kur varētu daudz maz un pēc iespējas ātri pasniegt ziņas par visiem svarīgajiem notikumiem vietējā strādnieku dzīvē, par valdības pavēlēm, kas zīmējas uz strādniekiem un fabriku likumiem, par fabrikantu pārestībām».¹⁶⁵

Liela vēriba jāveltī nelegālo izdevumu izplatīšanai, kas iznāk ārzemēs. Lai strādnieku cīņa būtu sekmīga, tiem jāorganizējas; tāpēc jānodibina partija. «Uzsaukumā» nosodītas anarhistiskās cīņas metodes, kas bija raksturīgas narodņicismam un anarhismam Rietumeiropā, kā arī iedīgļi topošajiem latviešu eserisma ideologiem. «Pret kapitālistu un valdības kalpu diezgan ciešo organizāciju strādnieki tikai tad var sekmīgi cīnīties, ja tie vēl jo daudz ciešāki organizēti.» Turpreti «decentralizācija ved pie anarķisma, pie individuālas cīņas ar «feijerverkiem», pie neatkarīgas darbības uz savu roku».¹⁶⁶ Runājot par strādnieku organizēšanos politiskajā partijā, «Uzsaukumā» pasvītrotā latviešu sociāldemokrātu apvienošanās nepieciešamība ap Krievijas sociāldemokrātiskajām organizācijām, jo «latviešu strādniekiem jāstājas sakarā ar Krievijas

¹⁶⁴ Proletāriskā revolūcija Latvijā, I. [Maskavā, 1924.], 580. lpp.

¹⁶⁵ Turpat.

¹⁶⁶ Turpat, 581. lpp.

citū tautu organizācijām, lai varētu viņām palīdzēt un dabūt palīdzību priekš sevis».¹⁶⁷

Nozīmīgs strādnieku uzdevums ir arī strādnieku kasu radīšana, lai tādējādi iegūtu nepieciešamos līdzekļus streikojošiem, nelegālās literatūras izplatīšanai un palīdzības sniegšanai biedriem, kas ieslodzīti cietumā.

Tās pašas pamatdomas, kas atspoguļojas «Uzsaukumā», izteiktas arī «Latviešu sociāldemokrātu savienības manifestā», ko savienības uzdevumā uzrakstījis D. Bundža un kas izdots 1898. gadā Bostonā. Manifests vērsas pret utopiskā sociālisma aprobežotību, parāda, ka «Modernais sociālisms nav utopija, bet cieši ziniski nodibināta sabiedriska teorija, strādnieku kustības garīgais izpaudums».¹⁶⁸

«Manifests» pasvītro, ka «sociālisms ir starptautiska kustība, tas necieš rasu vai tautību naidu. Zem sarkanā karoga necinās latvieši, vācieši, krievi vai ebreji, bet vienīgi sociālisma priekšcinītāji... Un arī latviešu proletariets pamodies šī lielā gadu simteņa pašās beigās... tas nopietnu seju stājies visas pasaules proletāriešu atsvabināšanās cīņāju rindās.»¹⁶⁹

«Manifests» īpaši pasvītro krievu un latviešu proletariāta kopējās cīņas nepieciešamību demokrātisko brīvību izkarošanā, norādot, ka «Vīra gados latviešu proletariāts nācis pie apziņas, vīra gados tas uzņēmis cīņu pret krievu absolūtismu un kapitālistisko režīmu — vīrišķi tas arī noturēsies šajā cīņā, līdz nebūs iegūta uzvara! Pabalstot un veicinot savu krievu brāļu cīņu tagadējā valstī, latviešu proletāriešu cīņas sauciens: preses, runas, sapulču, biedrošanās brīvības un tautas vadība, t. i., politiska brīvība un tieša līdzdalība valsts valdībā!»¹⁷⁰

Carisma un buržuāzijas politikas kritika ievērojamu vietu ieņem arī pirmajā latviešu sociāldemokrātiskajā mēnešrakstā «Auseklis». Tā, piemēram, rakstā «Kas samaksās kara izdevumus?» «Auseklis» parāda, kā buržuāziskās valdības izraisa karus kapitālistu interesēs. Vēršoties pret klerikālu «Amerikas Vēstneša» 1898. gada 23. numurā ievietoto rakstu, ka karš cilvēkiem jāuzskatot par vienu «no dieva nokārtotās valdīšanas.

¹⁶⁷ Proletāriskā revolūcija Latvijā, I. [Maskavā, 1924.], 581. lpp.

¹⁶⁸ Turpat, 578. lpp.

¹⁶⁹ Turpat, 578., 579. lpp.

¹⁷⁰ Turpat, 579. lpp.

darbiem», «Auseklis» norāda: «Karš tiek karots tādu ļaužu interesēm par labu, kuri tīko caur karu saraust miljonus...

Priekš mums ir gluži viena alga, vai Hohencollernu kapitālistu intereses aizstāvēt, noslaktē 20 un pie Kubas 200 000 cilvēku — slepkavība paliek slepkavība. Viņas tikai var būt viena par otru nekrietnākas.»¹⁷¹

Jau citos apstākļos, 20. gs. pirmajos gados, tie paši Jaunās strāvas darbinieki sociāldemokrātiskajā presē sāk aizstāvēt galveno marksisma jautājumu — proletariāta diktatūru (piemēram, F. Roziņš rakstos «Un Bernšteins revidierē»,¹⁷² «Sociāldemokrātija un opozīcijas kustības»¹⁷³ u. c.).

Pēdējā rakstā, piemēram, norādīts, ka «sociāldemokrātija nevar necensties pēc proletariāta diktatūras». Te arī pasvītrots, ka pie proletariāta diktatūras noved šķiru cīņa. Vēl vairāk. Runājot par proletariāta varbūtējiem sabiedrotajiem buržuāziski demokrātiskajā revolūcijā, «Sociāldemokrāts» norāda uz strādnieku šķiras un zemniecības savienības nozīmi. Rakstā «Sikīpašnieki un sociālisms» lasām: «Vienīgais cīņas sabiedrotais Krievijas proletariātam ir zemniecība, kura jau tagad paceļ savu smago dūri, lai satriektu muižnieku varu un līdz ar to arī valdību, kura balstās uz muižniekiem.»¹⁷⁴

JAUNSTRĀVNIĒKU UZSKATI NACIONĀLAJĀ JAUTĀJUMĀ

Jaunstrāvnieceku rakstos redzama vieta ierādīta nacionālajam jautājumam. Nacionālais jūgs īpaši gulstas uz tautas pleciem. Tauta smok ne tikai šķiriskajos, bet arī vācu baronu un buržuāzijas, kā arī carisma nacionālajos spaidos.

Jaunstrāvnieceku ideoloģija, kas bija vērsta pret buržuāziski nacionālistisko aprobežotību un nacionālajiem spaidiem, veicināja darbaļaužu audzināšanu proletāriskā internacionālisma un solidaritātes garā, palīdzēja cīnīties pret nacionālo jūgu un buržuāziski nacionālistisko ideoloģiju.

Pret nacionālo aprobežotību un nacionālajiem spaidiem vēršas daudzi raksti, kas ievietoti «Dienas Lapā» 80. gadu beigās un 90. gadu sākumā, kā arī rakstu krājuma «Pūrs»

¹⁷¹ «Auseklis», 1898., 2., 23.—25. lpp.

¹⁷² «Sociāldemokrāts», 1903., 16.

¹⁷³ Turpat, 19.

¹⁷⁴ Turpat, 12.

pirmajās burtniecās. Taču šie raksti nacionālo jautājumu vēl tver abstrakti. Nosodīdami nacionālismu, tie nesaista nacionālo jautājumu ar noteiktiem šķiriskiem spēkiem, daži no tiem vērsās pret nacionālismu no kosmopolītisma viedokļa. «Dienas Lapai» plašāk pievērsoties marksisma propagandai (1893.), padziļinās un paplašinās cīņas diapazons pret nacionālismu. Aizvien noteiktāk ieskanas proletāriskā internacionālisma idejas un vērojami pirmie mēģinājumi saistīt nacionālo jautājumu ar šķirisko tendenču analīzi.

Jaunstrāvnieku galvenā cīņas fronte nacionālajā jautājumā ir buržuāzisko nacionālistu nometnes kritika un strādnieku solidaritātes propaganda.

Viens no buržuāziskā nacionālisma ideoloģijas galvenajiem virzieniem bija nacionālās savrupības sludināšana, senatnes idealizēšana. Pagātnes ideāli labi kalpoja «šķiru miera» un «tautisko veikalu» interesēm. Izmantojot aso satīras ieroci, šos buržuāziski nacionālistiskos uzskatus apkaroja J. Jansons, P. Stučka, Rainis, F. Roziņš. Piemēram, J. Jansons darbā «Mūsu vecai paaudzei» rakstīja: «Jā, mūsu tautai vajag godu un slavu, vajag nacionālu savādīgumu! — aurēja un aurē vēl arvien dažs labs entuziasts, pavisam piemirsās jautāt, kāds labums tad īsti atlec mūsu zemākām šķirām... Cik niecīga šāda ķēmošanās, to zin mūsu dižvīri it labi (izņemot dažas aprobežotas galviņas starp viņiem, kādu jau nekad un sevišķi pie mums nav bijis trūkums!», bet viņi gaiši noprot, ka tik ilgi, kamēr ļaužu vērība piegriezta šai senatnes dievināšanai, kamēr ļaužu prātus vēl valdzina tukša un akla pašcildināšana, arī viņu stāvoklis vēl drošs, — un tādēļ arī atskanēja tik sāpīgi izbailu kļiedzieni, kad sākām apkarot šo vienpusējo pagātnes cildināšanu... Nekad neesam centušies ar varu izskaust vēl tagad pastāvošās ieražas un apgērbus tautā, bet tikai atzīstam, ka viņu nozīme pavisam niecīga un ka «ņieburi un brunči» nekad nevar reprezentēt kādu augstāku ideju, nekad neliedzam, ka savāktiem etnogrāfiskiem un arheoloģiskiem materiāliem nebūtu savs svars pie pareizas senatnes izpētīšanas...»¹⁷⁵

1921. gadā P. Stučka rakstīja, ka viņš jau 90. gados uzstājies pret visu naidīgo nacionālistu bandu un viņu nacionālistiskās aprobežotības uzskatiem. Un tālāk viņš norāda: «Mēs neliedzam tautību starpību, bet mēs «stāvām un

¹⁷⁵ Latviešu literatūras kritika, I. Rīgā, 1956., 401., 402. lpp.

mirstam» par tautību līdztiesību. Mēs nenīstam vācu, poļu, krievu... muižnieku kā vācieti, poli utt., bet kā muižnieku. Mēs nevajājam ebreju, vāciešu, krievu, latviešu utt. spekulantu kā ebreju, vācieti utt., bet kā spekulantu. Mēs nemīļojam krievu, ebreju, igauņu, leišu utt. strādnieku kā krievu, ebreju utt., bet kā strādnieku.»¹⁷⁶

Minētajā darbā P. Stučka norāda, ka buržuāzija ar šovinisma sludināšanu cenšas sagandēt masu apziņu. Zīmīgs ir viņa norādījums, ka latviešu pirmajiem marksistiem pareiza nostāja nacionālajā jautājumā bija jau 1895. gadā.

P. Stučka raksta: «Ja šovinisma sērga būtu tikai pilsoniska slimība, mēs to varētu atstāt bez ievēribas. Varētu sacīt, ka mums vienalga, ap ko buržuāzija plūcas. Bet šis šovinisms tieši zīmēts uz masām... Tautiskais jautājums ir vārīgi sāpīgs jautājums. Un tātad ikvienam strādniekam jāgremdējas vēlreiz no jauna nacionālisma jautājumā, lai to priekš Latvijas nu reiz galīgi kā izšķirtu nodotu arķīvā. Mēs skaitījām to apbedītu 1895. g., kad sakarā ar Jelgavas dzied. svētkiem pirmo reizi Latvijā Roziņš «Dienas Lapā» pierādīja, ka tautiskais jautājums apsedzot tikai šķiru ciņu.»¹⁷⁷ P. Stučka šeit domājis F. Roziņa rakstu «Dienas Lapā» «Vai vispārējie dziedamie svētki ir tautas svētki?»¹⁷⁸ (raksts parakstīts ar pseidonīmu L-u Anna). F. Roziņš parāda, ka ceturtajos vispārējos dziesmu svētkus, kas tika rīkoti Jelgavā sakarā ar 100. gada dienu kopš Kurzemes pievienošanas Krievijas impērijai, buržuāzija izmantoja «tautiskā veikala» interesēs. Svētki «atnesa dižtautiešiem laicīgu mantu... Lūk, tas ir iemesls, kāpēc izrīkoja vispārējos dziedamos svētkus un kāpēc tos raudzīja un rauga ieteikt par tautas svētkiem.»¹⁷⁹ raksta F. Roziņš un secina: «Jo vairāk latviešos sakūra tautas mīlestību, jo lielāks labums bija lielajiem tautas vīriem.»¹⁸⁰

Tautiskuma masku buržuāzija izmanto, lai aizsegtu šo svētku īstos mērķus. «Lai šis dziedamo svētku īstais mērķis paliktu tautai apslēpts, tad svētkus apkar dažnedažādiem tautiskiem kankariem» — norāda raksta autors. Tādā kārtā raksts vērstas ne tikai pret buržuāziski nacionālistiskās bur-

¹⁷⁶ P. Stučka. Pret tautu naidu un tautisko ienaidu! (Komunista piezīmes). «Spartaks», 1921., 26. lpp.

¹⁷⁷ Turpat, 7. lpp.

¹⁷⁸ «Dienas Lapa», 1895., 41., 42.

¹⁷⁹ Turpat, 42.

¹⁸⁰ Turpat.

žuāzijas veikalotājiem, bet arī pret tās lišķēšanas politiku carisma priekšā. «Dienas Lapa» noraida nevis dziesmu svētkus, bet gan latviešu buržuāzijas reakcionāros politiskos mērķus, kompromisa politiku.

Jaunās strāvas pārstāvji cīnās par latviešu un krievu tautu draudzības nostiprināšanu, parādot, ka šai draudzībai ir dziļas vēsturiskas saknes. Rainis 1897. gadā «Vēstulēs no Latvijas par latviešiem»¹⁸¹ parāda, ka latviešu un krievu draudzība sāka veidoties jau pirms vācu bruņinieku ierašanās Latvijā un nostiprinājās vēlākajos gados. Arī latviešu kultūras izaugsmē lielu pozitīvu ietekmi atstāja nevis vācu, bet tieši krievu tautas kultūra.

«Vēstulēs no Latvijas par latviešiem» Rainis vēršas pret šauro nacionālo noslēgtību un aicina stiprināt latviešu tautas sakarus ar citām tautām, īpaši ar krievu tautu. Viņš nosoda Rīgas Latviešu biedrības vadītāju politiku, kuri izmantoja vispārējos dziesmu svētkus nacionālisma sludināšanai un uzkuriņāšanai. Rainis parāda, ka noslēgšanās šauros tautības ietvaros neatbilst latviešu tautas interesēm. Izsmejot to kņadu, ko latviešu nacionālisti sacēla sakarā ar ceturtajiem vispārējiem dziesmu svētkiem, Rainis rakstā: «Latvieši — nacionālisti bija apmierināti ar sevi, savu triumfu, svinēja «latvietību»... Šī «mūsu tautiņa» tiešām raksturo visu latviešu nacionālistu virzienu... Viņi ieslēdz paši sevi visšaurākajās robežās, netiecoties uz plašāku dzīvi kopībā ar citām tautām, ar lielo brālīgo krievu tautu.»¹⁸²

«Vēstulēs no Latvijas» Rainis atzinīgi vērtē «Dienas Lapas» darbību, kas iepazīstināja latviešu lasītājus ar Krieviju un veicināja «tuvināšanos ar to».¹⁸³

«Dienas Lapā» ievietotajos rakstos par Īriju (P. Dauges «Zaļā sala»), Čehiju, Ungāriju (Raiņa «Ungāru tautas sēras») izteiktas simpātijas apspiesto tautu cīņai un doma, ka nevar būt brīva tā tauta, kas apspiež citas tautas.

Piemēram, Rainis ar sevišķām simpātijām runā par Košutu, kurš ne tikai «visu mūžu aizstāvējis nabagās šķiras», bet arī «pūlējies visām tautībām Ungārijā dot līdzīgas tiesības».¹⁸⁴ Jaunstrāvnīeki uzstājas par tautu līdztiesību, pasludina cīņu pret rasismu. Raiņa vadītās «Dienas Lapas» rakstā «Iz Savienoto

¹⁸¹ Literārais mantojums, I. Rīgā, 1957., 173.—179. lpp.

¹⁸² Turpat, 176. lpp.

¹⁸³ Turpat, 175. lpp.

¹⁸⁴ Rainis. Kopoti raksti, 14. sēj. Rīgā, 1951., 339. lpp.

Valstu sadzīves» parādīts, ka amerikāņu buržuāzija, kas uz sava karoga rakstija brīvības un brālības lozungus, realizē reakcionāru rasistisku politiku.

Nosodīdami jebkurus nacionālos spaidus, jaunstrāvnieki atmasko arī «civilizēto Eiropas zemju» koloniālo politiku, kas būtībā ir apspiesto tautu visrupjākā verdzināšana.

Lai kā kapitālistiskās valdības arī censtos iztēlot savu koloniālo politiku, nosaucot to par «kultūras nešanas» politiku «tumšajos» Āfrikas un citos apgabalos, tā būtībā ir un paliek koloniālo tautu viszemiskākā apspiešana un aplaupīšana. Šinī sakarā zīmīgs ir P. Stučkas raksts «Vēsture un saimnieciskie apstākļi», kurā norādīts: «Tai dienā, kad Kolumbs atrada pirmo Amerikas salu, viņš ierakstīja savā dienas grāmatā: «No šiem labprātīgiem ļautiņiem iznāks labi vergi...» Ar tādiem pat nolūkiem vēl tagad Vakareiropas valdības «nes kultūru» tumšajos apgabalos Āfrikā un citur. Tikai tagadējie Leisti un Petersi daudzreiz pārspēj agrākos «kultūras nesējus.»¹⁸⁵

Jaunstrāvnieki izvērza atziņas, ka nacionālo jautājumu pareizi var atrisināt tikai proletariāts. Jau minētā «Uzsaukuma» autori drīz pēc jaunstrāvnieku arestiem atzīmē, ka nacionālā jautājuma pilnīga atrisināšana ir iespējama tikai, gāžot carismu un gala rezultātā nodibinot sabiedrisko īpašumu uz ražošanas līdzekļiem resp. iekarojot sociālismu. Bet nacionālo jautājumu var atrisināt tikai kopējā cīņā ar krievu un starptautisko proletariātu. «Uzsaukuma» autori atzīmē: «Galīgi latviešu strādniekam jāatmet tās domas, ka viņam kopējas intereses ar «patriotiskajām» vidusšķirām, bet gan jārauga saprast savs lielais un plašais šī laika attīstības apstākļu uzliktais vēsturiskais uzdevums: izkarot kopā ar krievu strādnieku politisko brīvību Krievijā un kopā ar visas pasaules proletariātu to, ko grib sociālisms — kopīpašumu ražošanas līdzekļos. Reizē ar šiem ieguvumiem būs izšķirts arī tautības jautājums...»¹⁸⁶ Tas jau ir nobriedis proletāriskā internacionālisma viedoklis.

¹⁸⁵ «Dienas Lapa», 1896., 70.

¹⁸⁶ Proletāriskā revolūcija Latvijā, 1. [Maskavā, 1924.], 580. lpp.

JAUNSTRĀVNIĒKU ESTĒTISKIE
UZSKATI

Jaunstrāvnieku estētiskie uzskati ir cieši saistīti ar viņu materiālistiskajiem filozofiskajiem uzskatiem, kā arī ar latviešu demokrātiskās literatūras un mākslas attīstību. Jaunstrāvnieku literatūras kritika latviešu literatūras tālākajai attīstībai izvirza pareizus un likumsakarīgus uzdevumus.

Viena no galvenajām vietām jaunstrāvnieku darbībā ierādāma cīņai par materiālistisko estētiku. Materiālistiskās estētikas principu propaganda saistīta ar cīņu par reālismu literatūrā un mākslā. Kā norāda Andrejs Upīts, ar Jauno strāvu sākās «pirmie mēģinājumi formulēt marksistiskās mākslas teorētiskos principus latviešu sabiedrībā.»¹ Buržuāziskā literatūra balstās uz ideālistiskās estētikas un literatūrai un mākslai izvirza visai pieticīgas prasības. Tai ir vajadzīga «familijas literatūra», kas apmierinātu buržuāzijas seklās dzīves prasības, būtu tāla no aktuālajiem dzīves jautājumiem un nesaviļņotu tautu ar cīņas aicinājumu par šo jautājumu atrisināšanu. Bezidejiskums, tukša senatnes slavināšana, gaudulīgs sentimentālisms lielā mērā raksturo 19. gs. 80. un 90. gadu latviešu buržuāzisko literatūru.

Šinīs viduvējības un epigonisma apstākļos spilgti izceļas un savu talantu vispusīgi attīsta izcilais latviešu reālistiskās literatūras izkopējs un vārda meistars R. Blaumanis. Demokrātisko spēku intereses un centienus literatūrā sevišķi spilgti pauž E. Veidenbaums, Rainis un arī Aspazija.

¹ A. Upīts. Sociālistiskā reālisma jautājumi literatūrā. Rīgā, 1957., 689. lpp.

Auglīgi latviešu literatūru ietekmē progresīvās krievu literatūras meistaru darbi, kas 80. un 90. gados tiek tulkoti latviešu valodā.

Jaunstrāvnīeku publicistika, uzsākdama plašu cīņu par reālismu latviešu literatūrā, aizsteidzas šai literatūrai priekšā un norāda tās attīstības ceļus un perspektīvas. Runājot par Jaunās strāvas periodu, P. Stučka norāda, ka vārds «reālisms» toreiz izlikās daudziem ne mazāk draudošs kā «sociālisms».² Tā nav nejaušība. Literatūrkritiskie raksti bija izdevīga forma, lai paustu proletariāta šķiru cīņas idejas. Cīņu par materiālistisko estētiku un reālismu jaunstrāvnīeki saista ar ideālistiskās filozofijas un reliģijas kritiku, feodāli kapitālistiskās iekārtas, monarhistiskās kārtības atmakošanu.

Tādā kārtā cīņa par reālismu literatūrā 19. gs. beigās latviešu sabiedriskajā domā ieņem svarīgu vietu un latviešu nacionālistiskās buržuāzijas nometnē izraisa naidu un sīvu pretestību. Cīņa par reālismu nav tikai jautājums par māksliniecisko metodi vien, bet vispirms un galvenokārt jautājums par dzīves patiesu atspoguļošanu. Tā ir cīņa par literatūras un mākslas estētiskā un dzīvi izziņošā nozīmīguma atsegšanu.

Cīņu par reālismu latviešu literatūrā plašāk uzsāk T. Zeiferts (1895.—1929.). Tomēr savos uzskatos T. Zeiferts ir buržuāzisks objektīvis, eklektiķis. Viņa idejiskie avoti galvenokārt ir Rietumeiropas literatūrkriķu I. Tēna,³ G. Brandesa⁴

² P. Stučka. Par padomju varu Latvijā, 1918.—1920. Rakstu izlase. Rīgā, 1958., 21. lpp.

³ Ipolits Tēns (1828.—1893.) — franču literatūras kritiķis, filozofs, sociologs. Mākslas parādības Tēns cenšas aplūkot vēsturiski. Taču, būdams pozitīvistiskās filozofijas aizstāvis, Tēns vēsturiskos apstākļus saprot ierobežoti, abstrakti, ignorē sabiedrības šķiriskos antagonismus, tuvina bioloģiskās parādības sabiedriskajām. Mākslas parādību analīzi Tēns balsta uz mācību par «vidi», «momentu» un «rasi». «Vide» un «moments» tad arī ir vēsturiski apstākļi, bet «rase» — uz iedzimtām īpašībām balstīts nacionāls raksturs. Kā galveno momentu minēto faktoru kopumā Tēns izvirza vidi, no kuras atkarīga laikmeta vispārīgā kultūra, morāle, filozofija, māksla. Atzīstot, ka viss ir labs savam laikam, Tēns nonāk pozitīvismā un faktiski atsakās no mākslas darbu objektīvā vērtējuma kritērija.

⁴ Georgs Brandess (1842.—1927.) — dāņu literatūras un mākslas zinātnieks, pozitīvis, eklektiski apvieno Hēgeļa, Feierbaha, Tēna, Milla estētiskos uzskatus. Attīstot pozitīvistisko teoriju, Brandess Tēna mācību par «vides», «momenta» un «rases» elementiem papildina ar mācību par politisko konjunktūru, rakstnieka prasmi un meistarību, īpaši akcentējot daiļdarbu psiholoģisko analīzi. Brandess uzstājas pret politisko un klerikālo reakciju, dažkārt vērsas pret kapitālisma «jaunajām pusēm», tomēr cīņā «par patiesu brīvību» paliek tikai liberālā humānisma pozīcijās, ignorē šķiru

darbi, šķiru cīņas idejas viņam kā buržuāziskajam objektīvis-
tam ir tālas. Tiesa, viņš vēršas pret t. s. tīrās mākslas teori-
jām, norāda uz krievu literatūras pozitīvo lomu latviešu reālis-
tiskās literatūras attīstībā.

Latviešu buržuāzijas ideologi par labu papildinājumu
filozofiskajam ideālismam uzskata reakcionāro romantismu.
Viņu literatūra bieži vien ir atrauta no dzīves un ierobežota
ar «ideālo pagātņi», tai strāvo cauri raudulīgs sentimentālisms.
Latviešu buržuāzijas darbinieki, kas raksta par literatūrkritikas
un estētikas jautājumiem, uzstājas pret progresīvo estētisko
domu un cenšas noniecināt reālismu.

Tieši jaunstrāvnieceki ir tie, kas aizsāk kvalitatīvi jaunu
posmu latviešu progresīvās filozofiskās, sabiedriski politiskās
un estētiskās domas vēsturē, arī cīņu par reālismu literatūrā
un mākslā paceļ līdz jaunai, augstākai pakāpei.

J. JANSONA-BRAUNA ESTETISKIE UZSKATI

Vislielākā nozīme cīņā pret ideālistisko estētiku Latvijā
19. gs. 90. gados ir J. Jansona-Brauna un Raiņa darbiem.
J. Jansons latviešu literatūrā ienāk ar apcerējumu «Domas par
jaunlaiku literatūru». Apcerējums 1892. gada sākumā nolasīts
Liepājas vidusskolnieku pulciņā, un tai pašā gadā to publicē
«Dienas Lapas» izdevniecība. Ar to arī sākas J. Jansona sa-
darbība ar «Dienas Lapu». Jau šinī darbā J. Jansons cenšas
materiālistiski risināt jautājumu par mākslas attiecībām pret
īstenību, izvirza plašu cīņas programmu latviešu literatūras
attīstībai, karo par reālismu latviešu literatūrā. Galveno vērību
J. Jansons veltī vispārteorētisko literatūras jautājumu, īpaši
reālisma noskaidrošanai. «Reālisma galvenais nolūks, — rak-
sta J. Jansons, — ir tēlot dzīvi viņas varenā patiesībā
un īstenībā; nevis iz dzejnieka bagātas, raibas iedomu
valsts mums radīt tēlus, kas kaut kādā ziņā būtu pretdabiski,
neiespējami, nevis nogleznojamo dzīvi izpušķot un pārkrāsot,
bet turpretim, dibinoties uz pamatīgiem novērojumiem, mums
gaiši un taustāmi nogleznot dzīvi tādu, kāda tā ir.»⁵

cīņu, simpatizē Karleila un Ničses filozofijai, apskata literatūras parādības,
balstoties uz ideālistisko mācību par izcilu personību izšķirīgo lomu
vēsturē.

⁵ Latviešu literatūras kritika, I. (1874.—1904.) Rīgā, 1956., 310. lpp.

J. Jansons pasvītro, ka primārais ir reālā dzīve. Mākslas patiesībai jābalstās uz objektīvajiem likumiem. Reālistam vispirms jātēlo sabiedriskā dzīve, sabiedriskais cilvēks, fakti, «kas zīmējas uz zināmas cilvēku šķiras gara un rakstura īpašībām». ⁶ Tomēr priekšstati par pašu sabiedrisko dzīvi, sabiedrisko cilvēku šīnī laikā J. Jansonam vēl lielā mērā neskaidri. Cilvēka darbību viņš apskata atkarībā no «apkārtnes un iedzimtības iesaīda». ⁷

J. Jansons izvirza jautājumu par objektīvā un subjektīvā momenta attiecībām mākslā. Māksla ir dzīves atspoguļojums, bet tas, kā mākslas darbā tiek tēlota dzīve, ir atkarīgs no laikmeta, kurā mākslinieks dzīvo, no paša mākslinieka. «Saprotams, — raksta J. Jansons, — ka tādējādi krit lielā svarā dzejnieka paša persona, viņa dabas un rakstura īpašības.» ⁸ Reālists nedrīkst būt vienkāršs dzīves fotogrāfs. Dažādās parādībās tas meklē būtisko vai, kā J. Jansons raksta, «Iz šī raībā [parādību — P. L.] mudžekļa dzejniekam jāizķer kaut kas, kam būtu vairāk pastāvīga, paliekama nozīme, bet nekādi tas nedrīkst aprobežoties tikai ar notikumu ārejo pusi, sausu notēlošanu un atstāstīšanu, tam tie arī jāiztulko, jāradā to cēlons un nozīme.» ⁹

Līdz ar to J. Jansons pasvītro tipizācijas lomu māksliniecis kā atspoguļošanas procesā. Mākslinieks, ņemdam parādības, kas visnoteiktāk izsaka noteiktu būtību, tipizācijas procesā atēlo noteiktu sabiedrisku cilvēku, noteiktu laikmeta, tautas, šķiras pārstāvi. Seit jau parādās zināmi, kaut arī vēl tikai pirmie, tiesa, vēl neskaidri un nedroši, marksistiskās estētikas dīgli.

Svarīga J. Jansona estētisko uzskatu iezīme jau šīnī laikā ir prasība nostiprināt mākslas sakarus ar dzīvi. Mākslinieks nedrīkst «atrauties no dzīves, nedrīkst neievērot tagadnes laikmeta prasījumus. Tagad tas vairs nespēj noslēgties klostera tumšā kambarītī... mēs tomēr pastāvīgi cildināsim augstāk to rakstnieku, kas dziļi līdzjūt savu līdzbrāļu laimei un nelaimei, to priekiem un bēdām; kas visiem spēkiem strādā un cīnās viņu labā. Savā ziņā ir taisnība krievu kritiķa Pisareva pārkādam izteicienam, ka pēdējais dzejnieks līdzinoties milzu varonim,

⁶ Latviešu literatūras kritika, I. (1874.—1904.) Rīgā, 1956., 312. lpp.

⁷ Turpat, 319. lpp.

⁸ Turpat, 311. lpp.

⁹ Turpat.

kas sadragā aizspriedumus un ļaunumu klintis, un pirmais «vabolītei, kas peldojas ziedu putekļos».»¹⁰ Jautājumā par mākslas sakariem ar dzīvi J. Jansons nonāk pie svarīga, kaut arī pārāk abstrakta secinājuma, ka mākslai jākalpo cīņā par sabiedrības progresu.

Reālists, cīnidamies par aktuālo dzīves problēmu risināšanu, cenšas parādīt dzīvi tās daudzveidībā, attēlojot gan skaisto, gan arī neskaisto, īpaši pievēršoties darbaļaužu likteņu tēlojumam. Reālistam nav jātēlo «tikai tas, kas zems, nejauks un pretīgs, tam arī jātēlo viss, kas augsts, cildinošs un daiļš, tikai nevis fantastiskā, nepareizā gaismā, bet stingri patiesīgā». ¹¹ Līdz ar to, apskatot galvenās estētikas kategorijas, J. Jansons norobežojas no ideālisma. Literatūras un mākslas spēks vispirms meklējams tās sakaros ar dzīvi. J. Jansons norobežo reālismu arī no reakcionārā naturālisma, kurš kultivē pesimismu. Naturālismu J. Jansons raksturo kā reālisma «varenās strāvas» «pārspīlēto, izvirtušo pusi». ¹² «Nav taču nekāds brīnums, ka varena straume, jonīgi plūzdama, uzvanda, uzmutuļo dūņas un netīrumus, ¹³ — raksta J. Jansons, — un šī «dūņu un netīrumu» māksla ir naturālisms. J. Jansons prasa no mākslinieka noteiktas idejiskas tendences ievērošanu. Ar tendenci jāsaprot galveno sabiedrisko parādību pareizs māksliniecisks raksturojums. Viņš vērsas pret kritiķiem, kuri grib padzīt no mākslas tendenci, saprazdami to kā subjektīvismu. Tendence balstās uz to, ka māksliniekam «savs ražojums jāuzceļ uz stingri patiesīga, zinātniska pamata», ¹⁴ jācīnās par sabiedrības progresu. J. Jansons parāda, ka zinātni un mākslu vieno dzīves izzinošā funkcija. Mākslai jābalstās uz zinātni, «tādēļ, ka daži no viņas pamata elementiem... stāv sakarā ar zinātni». ¹⁵ Tas tomēr nenozīmē, ka zinātne un māksla var saplūst, jo katrai no tām ir sava specifika vai, kā J. Jansons raksta, «ar to nekad nav teikts, ka tām beigās būtu pilnīgi jāsavienojas un jāsaplūst kopā». ¹⁶

Ar šo darbu J. Jansons ievada svarīgu posmu latviešu estētiskās domas un literatūrkritikas attīstībā. Viņš noskaidro

¹⁰ Latviešu literatūras kritika, I. (1847.—1904.) Rīgā, 1956., 315., 316. lpp.

¹¹ Turpat, 315. lpp.

¹² Turpat, 320. lpp.

¹³ Turpat.

¹⁴ Turpat, 318. lpp.

¹⁵ Turpat.

¹⁶ Turpat.

galvenos reālisma principus un reālisma pamatošanai dod sistemātiski izveidotus un samērā dziļus teorētiskus secinājumus.

Taču «Domās par jaunlaiku literatūru» J. Jansona uzskati par literatūru, īpaši reālismu, vēl ir vēsturiski ierobežoti. Arī viņš vēl atrodas zināmā Tēna, Gijo, Brandesa, Prudona ietekmē. Tiesa, viņš jau gan norobežojas no Tēna, Gijo un Brandesa filozofiskajām pozīcijām, neatzīst viņu piekāpšanos agnosticisma priekšā, pozitīvistisko eklektiku, nav vienisprātis ar viņu galvenajām socioloģiskajām koncepcijām. Tomēr kaut cik nopietnāku zināšanu par materiālistisko vēstures zinātņi, par šķiru cīņu un literatūras nozīmi šķiru cīņā J. Jansonam vēl nav. No otras puses, J. Jansons no Tēna, Gijo, Brandesa izmanto visumā tikai to pozitīvo, ko viņi devuši estētikas attīstībā, piemēram, viņš augstu vērtē Tēna prasību, lai literatūra un māksla balstītos uz reālisma, lai tā būtu sabiedriski nozīmīga.

1893. gada 30. augustā Kurzemes zemnieku «brīvlaišanas svētkos» J. Jansons nolasa otru referātu, ko tūlīt pēc tam «Dienas Lapa» iespiež atkal ar virsrakstu «Domas par jaunlaiku literatūru». Te J. Jansons jau daudz noteiktāk un skaidrāk pasvītro, ka sabiedriskās apziņas formu, tai skaitā arī literatūras, attīstība atkarīga no sociālekonomiskajiem faktoriem. Jau visai noteikti un skaidri J. Jansons uzsver literatūras šķirisko raksturu. Viņš asi un noteikti vērsas pret buržuāzisko literatūru un parāda rakstnieka pasaules uzskata nozīmi mākslinieka daiļrades procesā. 1893. gadā nolasītais J. Jansona referāts veltīts galvenokārt latviešu pseidotautiskā romantisma kritikai, un teorētiskās tēzes bagātīgi ilustrētas ar plašu latviešu literatūras materiālu. J. Jansons prasa, lai literatūra būtu ierocis tautas interešu aizstāvēšanā un lai tautas dzīve tiktu tēlota mākslinieciski spilgtos tēlos, parāda, ka pseidotautiskā romantisma sacerējumi nevar pretendēt uz «visas tautas dzīves atspoguļojumu». Viņa kaujinieciskā kritika vērsta pret J. Lautenbahajūsmiņu, Pavasaru Jāņa, Jausmiņu Valdemāra, Lapskalnu Andreja u. tml. «literātu» pausto erotismu, salkanību, glēvulību. «Visur, visur, kur vien lūkojamies šos daudzējos «tautas dzīves» tēlojumus, caur visiem velkas cauri pārliecīgais erotisms, glēva salkanība kā garkātaiņi, glumi ūdensaugi caur piestīgušu dumbbrainu muklāju, — velti teit meklēsi olaīņu, cietu dibenu un dzidru spirdzinošu ūdeni. Šinīs stāstiņos visi tikai mīlas un skūpstās, skūpstās un mīlas... Un tamlīdzīga «literatūriņa» esot visas tautas dzīves atspoguļojums, tur esot zīmīgi rakstu-

rots mūsu sūrais, vārgais liktenis, mūsu tumšā nākotne!»¹⁷ raksta J. Jansons. Līdzīgs stāvoklis ir ne tikai beletristikā, bet arī lirikā. J. Jansons savam laikam dziļi tver tautiskuma problēmu literatūrā, kam ir liela nozīme ne tikai reālisma tālākajā attīstībā Latvijā, bet arī cīņā pret latviešu buržuāzisko literātu kultivēto buržuāzisko nacionālismu. J. Jansons parāda, ka viens no progresīvās literatūras cīņas uzdevumiem ir kārojoša nostāja pret buržuāzisko nacionālismu. Nenoliedzot nacionālās specifikas nozīmi literatūrā, J. Jansons dod tam laikam pareizu tās traktējumu. Literatūras attīstība vispirms atkarīga no saimnieciskajiem apstākļiem un nevis no tautas nacionālajām īpatnībām. Literatūras uzdevums ir pārvarēt seklo individuālismu un ierobežoto tautiskumu. Atspoguļot tautas dzīvi nenozīmē izskaistināt un idealizēt senatni, pārspilēt tautiskās īpatnības, tautiskumu aprobežot ar etnogrāfiskajiem aprakstiem. Patiesais tautiskums prasa, lai literatūra palīdzētu risināt tos uzdevumus, ko izvirza dzīve. «Mums taču nepietiek ar kaut kādiem odžu vārdiem un garām redelēm, ar visādiem sausiem tehniskiem sīkumiem un etnogrāfiskiem aprakstiem: mēs vēlamies redzēt tautas dzīvi visā viņas dziļumā un plašumā, mēs gribēsim iepazīties ar tēlojamo personu īsto dabu, viņu iekšējo gara dzīvi, mums bez tam jāredz, kā viņas rīkojas un rosās kā atkarīga no savas apkārtnes, no tautsaimnieciskiem apstākļiem, pēc iespējas mums jāizjūt un jāizmana ekonomiskie likumi, kuri loka un valda šo plašo, dažādo dzīvi.»¹⁹

Salīdzinot ar pirmo referātu, kas nolasīts pirms gada, J. Jansons jaunajās «Domās» iet tālāk un pasvītro, ka tās vides pamatā, kurā dzīvo cilvēks, ir ekonomiskie apstākļi, ka sabiedrības attīstībā noteicošie ir ekonomiskie likumi. Tātad arī te vērojama J. Jansona tuvošanās vēsturiskajam materiālismam.

Literatūrai jāorientējas uz tagadni, nevis uz pagātņi — tāda ir viena no galvenajām prasībām, ko J. Jansons izvirza latviešu literatūrai. Līdz ar to J. Jansons asi vērsas pret tautisko epigoņu nacionālistisko aprobežotību, senatnes patriarhālās kārtības idealizēšanu, novēršanos no aktuālajām sava laika problēmām, nacionālo īpatnību pārspilēšanu. Izsmejot šos «literātus», J. Jansons raksta: «Tagad tika sperts solis tālāk un enerģiski piekodināts un pieteikts, ka katram, kas grib īstens

¹⁷ Latviešu literatūras kritika, I. (1874.—1904.) Rīgā, 1956., 340., 341. lpp.

¹⁸ Turpat.

¹⁹ Turpat, 355. lpp.

latvietis būt, pamatīgi jāpazīst un augsti jācienī un jācildina mūsu tautas tumšā pagātne, ka visiem spēkiem katram jācenšas aizsargāt, ka senatnes krāšņums nenobālētu un tautā neizzustu un neaizietu bojā vecu laiku atliekas un atmiņas, ka turpretim šis senatnes gars jāuzmodina un jāatdzīvina un ka tautā visādā ziņā atkal jāvalda agrākai dzīves kārtībai, specifiski latviskām ieražām un cieši noteiktam individuālam tautas raksturam.»²⁰

J. Jansons nebūt nenoncinā tautas folkloru, etnogrāfiju, literatūras un mākslas nacionālo specifiku, bet tikai parāda, ka tautas dzīvē nacionālās īpatnības nav galvenais. Ekonomiskā attīstība prasa nevis norobežot latviešu tautu ar nepārspējamām mūriem no citām tautām, bet ņemt visu to derīgo, ko radījušas citas tautas. Un literāti te var darīt ļoti daudz, līdz ar to kalpojot darbaļaudīm. «Lai nogrimst «kumeliņu» un «bāleliņu» laikmets, — raksta J. Jansons, — nekavēti stāsimies tagadnes dzīvē, apzinādamies, ka pagātnes krēslā mēs tikai bālēsīm un nikuļosīm... It sevišķi mūsu rakstnieki, ja tie grib cik necik izlabot savus agrākos noziegumus, lai stājas pie svarīgā darba: viņi lai plūdina citu tautu varenās, spēcīgās idejas uz mūsu dzimtenes izdegušiem, nonikušiem klajumiem...»²¹

J. Jansons parāda buržuāzijas un tās jaunatnes «patriotisma» īsto dabu. Viņš norāda, ka «teit mums parādās mūsu omulīgā, egoistiskā buržuāzija».²² Viņš parāda, ka buržuāzijas patriotisms ir tikai veikals, ka buržuāziskās «zelta jaunatnes» «tēvijas un tautas mīlestība», «kura pavisam atkal ieslēpusies starp alus pudelēm un kura visgreznāki teit uzplaukst, atkal uzkožot un iedzerot».²³

Kā pozitīvu piemēru J. Jansons min Apsīšu Jēkaba reālistiskos stāstus, vienlaikus kritizējot rakstnieka nekonsekvences, viņa kristīgo morāli un reliģiskās pazemības filozofiju. Šī filozofija ir pretrunā ar īstu realismu. J. Jansons parāda, ka ne jau «samaitātība» noved pie nabadzības, un «pamatīgāks rakstnieks būtu visādā ziņā ievērojais, ka taisni nabadzīgākie zemturi dodas svešatnē, tādēļ ka nespēj vairs konkurēt ar turīgākiem... tagadējās sadzīves ekonomiskie likumi atcēluši vārtus un ielauzušies arī mūsu vientuļās sētās, ka arī pie mums neapturami

²⁰ Latviešu literatūras kritika, I. (1874.—1904.) Rīgā, 1956., 357. lpp.

²¹ Turpat, 361. lpp.

²² Turpat, 367. lpp.

²³ Turpat, 365. lpp.

arvien vairāk izdziļinājas plaisa starp pārtikušiem un trūcīgiem». ²⁴ Īstam reālistam — māksliniekam tas jāņem vērā. Pastāvošās sabiedrības ļaunumus nevar labot Apsīšu Jēkaba reliģiski tikumiskie sprediķi. Kur tad ir izeja no postīgās dzīves, kuras pamatā ir ekonomiskā attīstība? Kāpēc pastāvošā sabiedriskā iekārta kropļo cilvēku? J. Jansona darba loģika liek secināt, ka pastāvošā netaisnīgā apspiešanas iekārta jāiznīcina, ka šo problēmu par izeju no «postošās dzīves» mūsu gadu simtenis izvirza «katram cik necik nopietnākam domātājam». ²⁵ Un literatūrā, ja tā grib būt dzīves spējīga un sabiedriski nozīmīga, «arī jāparādās šo problēmu minējumiem...». ²⁶

Tātad arī literatūrai jānodod atbilde uz mūsu laikmeta galvenajām problēmām, jāparāda sabiedriskās dzīves attīstības perspektīvas, jābūt cīņas ierocim par nākotnes sabiedrību.

J. Jansona «Domas par jaunlaiku literatūru» augstu novērtējuši latviešu progresīvie rakstnieki un revolucionārie darbinieki, piemēram, A. Upīts, P. Stučka, V. Knoriņš.

P. Stučka 1918. gadā J. Jansona referātu nosauca par «Latvijas sociāldemokrātijas uvertīras (priekšspēles) atklāšanu», ²⁷ norādot, ka te J. Jansons «ienaidnieku nometnē ar drošu krūti pirmo reizi atklāti sludinājis sociālismu». ²⁸ P. Stučka salīdzina J. Jansona 1893. gada «Domas par jaunlaiku literatūru» ar A. Bebeļa darbu «Sieviete un sociālisms». «Kā vācu sociālistiskajā literatūrā Bebeļa «Sievietei» piekrita ilgus gadus pārvaldošā loma, kaut gan tanī tikai īsa nodaļiņa bija veltīta sociālismam tieši, tā arī Jansona «Domās» pirmā vieta piekrita sieviešu un vispār ģimenes jautājumiem latviešu literatūrā. Un tikai starp rindiņām mēs izdzirdam to «jauno dziesmu» par «jauno valstību šinī pasaulē», ko mēs tagad atklāti saucam par sociālismu.» ²⁹ atzīmē P. Stučka.

Pēc J. Jansona referāta iedegās asa cīņa starp jaunstrāvniekiem un latviešu reakcionāro buržuāziju. «Māmuļnieki» savu preses orgānu slejās, latviešu biedrību sapulcēs neskopojās ar uzbrukumiem jaunstrāvniekiem un J. Jansonam. Šādiem uzbrukumiem J. Jansons dod atbildi rakstā «Mūsu vecai paaudzei»

²⁴ Latviešu literatūras kritika, I. (1874.—1904.) Rīgā, 1956., 371., 372. lpp.

²⁵ Turpat, 373. lpp.

²⁶ Turpat, 374. lpp.

²⁷ P. Stučka. Par padomju varu Latvijā 1918.—1920. Rakstu izlase. Rīgā, 1958., 18. lpp.

²⁸ Turpat, 17. lpp.

²⁹ Turpat, 19. lpp.

(«Dienas Lapa», 1894., 119., 120., 123.). Šeit viņš jau skaidrāk orientējas uz proletariātu, vēl nesaudzīgāk cīnās pret veco reakcionāro literatūru, kas kalpo buržuāzijai, «labākajām ģimenēm». Literatūrai jābūt cīņas ierocim, zobenam, nevis koklei, «tautai vajadzīga literatūra, kur atspoguļojas viņas patiesā, īstenā dzīve, viņas liktenis, viņas cīņas un intereses, pār kurām visām gulstas tautsaimnieciskais apstākļu spaidis».³⁰

J. Jansons atmasko buržuāzijas ideologu «dižvīru» kultu, buržuāziskās literatūras nacionālistisko aprobežotību, norāda, ka latviešu buržuāzija 90. gados nevar vairs pretendēt uz nacionālās kultūras progresīvo tendenču mantojumu. Darbs «Mūsu vecai paaudzei» ir nekrologs buržuāziskajai literatūrai, pašai buržuāzijai kā šķirai. Nobeidzot rakstu, J. Jansons norāda: «... uzvara pieder mums, mēs nesam savās rokās nākotnes atslēgas!»³¹ Tātad proletariāts agri vai vēlū gūs uzvaru. Darbā «Mūsu vecai paaudzei» buržuāziskās literatūras kritiku J. Jansons plaši saista ar buržuāzijas ideoloģijas kritiku vispār un parāda, ka, tāpat kā pašai buržuāzijai, arī buržuāziskai literatūrai nav nākotnes.

Cīņai pret buržuāzisko literatūru, par materiālistiskās estētikas principiem veltītas arī vairākas J. Jansona 90. gadu recenzijas. Darbā «Mūsu mēnešraksti» J. Jansons kritizē buržuāzisko presi par to, ka tanī nav rodams progresīvas idejas, vērsas pret objektīvistu literatūrā. Viņš ir pirmais, kas kritizē tā laika autoritātes latviešu literatūrkritikā — T. Zeiferta buržuāzisko objektīvistu, eklektiku, pozitīvistu.³² Darbos «Domas par jaunlaiku literatūru» un «Mūsu vecai paaudzei» J. Jansons aizstāv daudzus svarīgus materiālistiskās estētikas pamatprincipus, izvirza svarīgus uzdevumus latviešu progresīvās literatūras un literatūrkritikas attīstībai. Daudzus gadus šie uzdevumi bija latviešu progresīvās literatūras un literatūrkritikas cīņas programma. Bet, lai dziļāk pamatotu literatūras un literatūrkritikas uzdevumus, līdz galam atsegtu buržuāziskās literatūras degradāciju un attīstības virzienus, nedrīkst apmierināties tikai ar konkrētu darbu un virzienu analīzi vien, bet šai analīzei jādod stingra materiālistiska teorētiska bāze. J. Jansons tad arī, īpaši savos turpmākajos darbos, cenšas pēc iespējas plašāk atsegt buržuāziskās literatūras un estētikas vir-

³⁰ Latviešu literatūras kritika, I. (1874.—1904.) Rīgā, 1956., 398. lpp.

³¹ Turpat, 404. lpp.

³² Mūsu mēnešraksti. — «Dienas Lapa», 1895., 278.—280.

pievēršanās Rietumeiropas buržuāzisko literatūras virzienu analīzei nav nejaušība. Tas notika ne tikai tāpēc, ka legālās preses apstākļos par Rietumeiropas sabiedriskajām parādībām varēja izteikties daudz skaidrāk un atklātāk. Jāņem vērā vēl arī tas, ka līdz pat 19. gs. beigām Rietumeiropā šķiriskās pretrunas starp proletariātu un buržuāziju bija daudz krasākas un arī buržuāzijas reakcionārisms bija noteiktāk saskatāms.

Analizējot franču un vācu buržuāziskās literatūras virzienus, J. Jansons parāda, ka, degradējoties pašai buržuāzijai, degradējas arī buržuāziskās literatūras virzieni. Viņš parāda, ka starp galvenajiem buržuāziskās mākslas virzieniem — naturālismu un formālismu — nav nepārejamas plaisas, jo buržuāziskā literatūra no naturālisma nonāk formālismā, no sarkanā sentimentālisma un raudulīgā romantisma — naturālismā, bet no tā — pie dekadences un reakcionārā simbolisma. Apskatot literatūras parādības dialektiski un norādot uz buržuāziskās literatūras attīstības virzieniem, J. Jansons velk zināmas paralēles starp vācu un latviešu literatūru un faktiski liek saprast lasītājam, ka buržuāziskās literatūras pretrunīgās tālākās attīstības procesā šādi «moderni» virzieni, šķiru antagonismam pastiprinoties, radīsies arī Latvijā. Tādā kārtā J. Jansons sāk kritizēt dekadenci jau ilgi pirms tās parādīšanās Latvijā. Kā zināms, Latvijā dekadence uzplaukst pēc 1905.—1907. gada revolūcijas sakāves, un J. Jansons, uzsāktu ciņu turpinot darbā «Fauni vai klauni», nesaudzīgi atmasko dekadenci latviešu literatūrā, sagrauj tās teorētiskos pamatus un apskata to kā vienu no vispārējās politiskās un idejiskās reakcijas paveidiem, ko radījusi revolūcijas sakāve. Darbi «Jaunākais virziens vācu literatūrā» un «Iz jaunākās vācu literatūras» ir it kā ievads darbam «Fauni vai klauni».

Darbā «Jaunākais virziens vācu literatūrā» 19. gs. otrās pusēs svarīgāko Rietumeiropas, īpaši Vācijas literatūras virzienu analīzi J. Jansons sāk ar tā laika sociālo apstākļu apskatu. Ar 19. gs. 40. gadiem vācu buržuāzija aizvien noteiktāk pārvēršas par kontrrevolucionāru šķiru, samierinās ar feodālajiem spēkiem, un «Uzplaukusē lielgruntniecība bez jebkādas ilgas kauļēšanās miermīlīgi pieslējās vecai feodālai valsts kārtībai...».³⁵ Lielrūpniecības attīstība grāva sikražošanas pamatus un izputināja sīkburžuāziju. Līdztekus tam, sevišķi līdz ar 1848. gada revolūciju, pieauga proletariāta kustība. Kopš 19. gs. 40. gada

³⁵ Proletāriskā revolūcija Latvijā, 1. [Maskavā, 1924.], 201. lpp.

diem vācu buržuāzija sabīstas proletariāta kustības plašā vēriena. Sevišķi Rietumeiropas buržuāzijas bailes no proletariāta kustības pastiprinās pēc 1871. gada Parīzes Komūnas varonīgās cīņas, «kuras upuru asiņainās ēnas vēl arvien šausmīgi un draudoši aplidoja buržuju domas un prātu».³⁶ Tā ietekmē vācu buržuāzija pilnīgi samierinās ar pusfeodālo politisko kārtību. «Bismarks tai [buržuāzijai — P. L.] nu gan neatļāva ņemt dalību pie valsts politiskās dzīves, bet to viņa pacieta mierīgā garā, jo viņš par to tai nodrošināja pilnīgu vaļu izlietot savā labā darba ņēmējus pēc sirds patikšanas un piešķīra lielrūpniecībai drošu patvērumu pret zemo šķiru prasījumiem un cīņām.»³⁷ raksta J. Jansons. Pieaugot vācu buržuāzijas reakcionārismam, pastiprinās arī reakcionārās tendences buržuāziskajā kultūrā. Buržuāzijas nīkuļošana noveda pie buržuāziskās kultūras nīkuļošanas. Gētes, Heīnes un Hēgela vietā nāca sīki, nīkuļojoši epigoņi arī kultūrā. Līdz ar kapitalistiskās ražošanas attīstību arī literatūru buržuāzija centās pārvērst par veikalu, precī. Ražošana prasīja lētumu, arī literatūra sāka «sekot vispārējam vācu ražošanas pamata likumam: lēti un — slikti!».³⁸ Tā kapitalisms veicināja literatūras pagrimumu. Buržuāzijas bailes no proletariāta, sīkburžuāzijas bailes no izputēšanas, aprobežotie apstākļi, bailes no rītdienas radīja paplašinātu pieprasījumu pēc seklā filozofiskā ideālisma. Arī 18. un 19. gs. sākumā vācu klasiskā literatūra balstījās uz ideālistisko vēstures izpratni. Šis literatūras laikmets «bija savu toreizējo ideālistisku vedis sakarā ar tālvaldošo filozofiju: filozofijā toreiz prātoja un gudroja par «cilvēka dabiskām tiesībām», par «absolūto taisnību», par «brīvību un vienlīdzību», ko visu gribēja atvasināt no kāda mūžīgā negrozāma pamata». Šis ideālisms ignorēja ekonomisko likumu gaitu un neredzēja to noteicošo lomu. Taču jaunāko laiku buržuāziskais ideālisms, tāpat kā attiecīgā literatūra, bija daudzkārt seklāks. Ja prasības pēc cilvēka dabiskām tiesībām, brīvības un vienlīdzības, neskatoties uz to abstrakto raksturu, bija savam laikam progresīvas, tad jauno laiku ideālistisku radīja bailes no rītdienas, no proletariāta kustības, tas bija opijs buržuāzijas nemierīgo prātu nomierināšanai, buržuāzijas strausa politikas izpaudums. Ja klasiskās literatūras ideālismā bija racionāls kodols un cīņā par humānismu, pret

³⁶ Proletāriskā revolūcija Latvijā, 1. [Maskavā, 1924.] 204.

³⁷ «Dienas Lapa», 1894., 99.

³⁸ Turpat.

feodālajiem spaidiem tas parādīja kaut ko pozitīvu, paliekamu, mēģināja, kaut arī veltīgi, atrast un nodibināt tā saukto «patieso, labo, daiļo», «vispārcilvēcisko», tad jaunās literatūras ideālismam «patikās negatīvā puse un par visām lietām viņam rūpēja viena lieta: iztriekt iz «mākslas» ārā visu «nedaiļo», un literatūra tad arī tika smalki «ideāla». Tagad plūda vaļā «vēsmiņas» un «bučiņas», laimīgas «mīlestības» un svētīgas «laulības», «krietno» uzvaras un «ļauņo» sods, rūpīgi māksla apsedza un apvīstīja visas «ēnas puses» dzīvē, bagātnieku netikumību un nabadziņu postu, jo tādas lietas jau iraid «nejaukas un nedaiļas.»³⁹

Kritizējot šīs literatūras filozofiskos un estētiskos principus, J. Jansons parāda, kā buržuāziskā literatūra cenšas novirzīt lasītājus no nobriedušām dzīves problēmām. Viņš parāda arī, kā jaunāko laiku buržuāziskā filozofija un literatūra atkāpjas no progresīvajām idejiskajām tradīcijām un vēlas Hēgeli bez Hēgeļa «klūdām», bez tā dialektikas. Izsmejot seklo 19. gs. 50.—80. gadu vācu buržuāzisko literatūru, J. Jansons raksta: «Lūk, tas ir viens Heine bez Heines klūdām!»⁴⁰ Buržuāzijas literāti radīja ideālistisku estētiku, «uzcepa tādu pat estētiku, kas, protams, pilnīgi riktīgi saskanēja ar ražojamo literatūru...»⁴¹

J. Jansons kritizē ideālistiskās estētikas pamatkonceptijas. Viena no šādām pamatkonceptijām, uz kuras balstās ideālistiskā estētika, ir voluntāriskā mācība par t. s. brīvo gribu. Pēc šīs koncepcijas cilvēks esot izolēta būtne, apveltīta ar mistisku «brīvo gribu». Uz šo voluntārisko teoriju balstījās ideālistiskā mācība par izcilo personību izšķirošo lomu vēsturē.

J. Jansons pasvītro, ka buržuāziskie rakstnieki labākā gadījumā nonāk līdz dažu buržuāziskās sadzīves ļaunumu kritikai, bet viņi nespēj saredzēt proletariāta varonīgās cīņas, tā vēsturisko lomu un misiju. J. Jansons secina, ka nākotnes literatūras centrā būs proletariāts — cīnītājs par nākotnes sabiedrību. «Viņi neredz, — norāda J. Jansons, — strādnieku dzīvē un dabā neko citu kā tikai ēnas puses, nezina pat darbaļaudis (proletariātu) citur uzmeklēt kā tikai kneipēs un prieka vietās; tie neliekas ne zinot no tādiem strādniekiem, kuri tik varonīgi panes savu smago darbu, kuri tad vakaros piedalās

³⁹ «Dienas Lapa», 1894., 99.

⁴⁰ Turpat, 100.

⁴¹ Turpat.

savās tautas sapulcēs, lai tur paplašinātu, nocietinātu savus uzskatus, kuri ar tādu izturību un nebailību cīnās par sava stāvokļa labošanu, cīnās par labāku, laimīgāku sadzīves kustību. — Jauna nākotnes māksla Vācijā dibināsies uz pavisam citiem pamatiem.»⁴²

No omulības uz pesimisma sludināšanu — pie tā nonāk buržuāziskā literatūra, atspoguļojot savas šķiras vēsturiskos likteņus.

Pamatdoma, kas vijas cauri visam J. Jansona rakstam «Iz jaunākās vācu literatūras», ir tā, ka māksla ir dzīves atspoguļojums un tās principi jāmeklē dzīvē. Māksla tikai tad var būt patiesi sabiedriski nozīmīga, ja tā sakņojas dzīvē.

Balstoties uz plaša faktu materiāla, J. Jansons parāda, kā jaunie buržuāziskie rakstnieki, vērsoties pret vecajiem, sastingušajiem buržuāziskās morāles paraugiem, nonāk pie reakcionāriem modernisma virzieniem literatūrā un mākslā. Kā norāda J. Jansons, pēc 1870. gada tika «apspiesta gara dzīves plašība Vācijā».⁴³ Vācijā uzplauka šovinisma, filistrības un pliekanības gars. «Cēla un kala «Ģermānijas» statujas tuklu sieviešu milzeņu izskatā.»⁴⁴ Literatūrā vadošā vieta bija sacerējumiem, kas atbilda pašapmierinātās, filistriski birģeliskās publikas sekļajai garšai. Jauno, apdāvināto rakstnieku paaudzi šāda darbība nevarēja apmierināt.

Arī pašu jauno literātu dzīves apstākļi bija tādi, kas viņus tuvināja tautai. Tomēr šie sīkburžuāziskie inteligentiskie literāti pie tautas nespēja nonākt, viņiem nebija pa spēkam kopā ar tautu plecu pie pleca iet tās smagajā cīņā par proletariāta uzvaru, par nākotnes iekārtu. Lai arī viņi vērsās pret buržuāziju, taču pamazām, bet aizvien noteiktāk virzījās atpakaļ pie buržuāzijas, un līdz ar to izsīka arī protests pret buržuāzisko kārtību viņu literatūrā. Nesaprazdami tos spēkus, kādi slēpjas tautā, viņi tā vietā, lai pareizi atspoguļotu tautas dzīvi, «tēloja visvairāk tikai scēnas iz kabaku un prieka vietu telpām... par maz tie iepazīnās... ar elementiem, kas dzen un rīko teit dzīvi citādai nākotnei pretim».⁴⁵ Tas arī noteica šīs rakstnieku daļas pretrunīgumu. Tā buržuāziskās kārtības dažu ēnas pušu kritika šo rakstnieku darbos bieži vien noveda pie naturālisma, turklāt

⁴² «Dienas Lapa», 1894., 104.

⁴³ J. Jansons (Brauns). Kopoti raksti, II. Rīgā, 1921., 126. lpp.

⁴⁴ Turpat, 126., 127. lpp.

⁴⁵ Turpat, 129. lpp.

ar krietnu diletantisma piedevu. Rakstā «Iz jaunākās vācu literatūras» J. Jansons jau samērā dziļi atklāj kā naturālisma teorētiskās koncepcijas, tā arī to sociālo augsni, no kuras izaug naturālisms, pasvītro tādu raksturīgu naturālisma iezīmi kā rakņāšanos pa dzīves padibenēm, sabiedrisko parādību bioloģizēšanu. Naturālisms ir zars, kas organiski izaug no reakcionārās buržuāziskās literatūras koka, un tas, šķietami tēlojot tautas dzīvi, nepavisam nepauž tautas noskaņas un centienus. Tas nav cīņā saucējs virziens, jo deklasētie elementi nav tas spēks, uz kuru balstoties var nonākt pie nākotnes sabiedrības. Dzīvi apliecinātājas cīņas optimisma vietā naturālisms pauž bezcerīgu pesimismu. J. Jansons norāda arī uz tādu naturālisma iezīmi kā dzīves mehānisku kopēšanu. Viņš atklāj šīs kopēšanas metafizisko raksturu un māksliniecisko nepamatotību.

Cik nu tas, pastāvot cenzūras apstākļiem, bija iespējams, J. Jansons parāda, ka patiesai mākslai jāstāv progresa un nākotnes nesējas — strādnieku šķiras pozīcijās, jo vienīgi strādnieku šķira var rast izeju no tagadējās dzīves neļēdībām un parādīt tos cīņas ceļus, kādi ejami, lai iekarotu nākotnes humāno sabiedrību. Orientēšanās uz proletariātu mākslā arī vēlākajos gados ir viena no J. Jansona estētisko uzskatu galvenajām iezīmēm.

Apskatot vēl citas literatūras parādības, it īpaši 19. gs. vācu literatūras attīstības virzienus, J. Jansons parāda, ka buržuāziskais literāts nav brīvs no savas šķiras un tās prasībām, jo buržuāzija arī literatūru pārvērš par veikalu. J. Jansons pasvītro, ka buržuāzisko inteliģentu koķetēšana ar tautu, ar viņu daudzīnāto tuvību tautai īstenībā ir tikai ilūzija. Strādnieku šķiras cīņa prasīja pakļaušanos stingrai organizācijai un disciplīnai, bet buržuāziskajiem inteliģentiem šāda disciplīna nav pieņemama. Viņi uzskata, ka stāv pāri sabiedrībai, uzskata sevi par pārcilvēkiem un tāpēc arī apelē pie Nicšes «pārcilvēku» filozofijas.

Izsmejot buržuāzisko rakstnieku šķietami kaujinieciskās un opozicionārās pozīcijas, J. Jansons raksta: «...visi viņi lika zem sava vārda parakstu «pārcilvēks» (Übermensch). Priekš zemākiem radījumiem, priekš durakiem un glēvuļiem, priekš «daudz par daudziem» bij visi šie sadzīves spaidi un aizspriedumi, pieņemtie tikumi un morāliskie jēdzieni, kopīgi centieni un jūtas, ne priekš brīvajiem gariem, ekstra eksemplāriem, indivīdiem... Šī neaprobežotā egoisma prātniecība, tā noderēja šiem nodzīvojušajiem gariņiem, tā tik patīkami glaimoja un

pieslējās viņu bezspēcīgai godkārībai: nekādu līdzjūtību un līdzdarbību, nekādu dalības ņemšanu pie tautas kopējiem centieniem! Mēs, izredzētie indivīdi, izrausim pasauli iz tagadnes mēsliem, un, ja nē, nu tad nē, vajadzība taisni arī nav nekāda lielā!»⁴⁶

Sakarā ar buržuāzijas tālāku degradāciju buržuāziskajā literatūrā radās jauns virziens — dekadence. J. Jansons parāda, ka dekadence ir buržuāziskās literatūras pagrimuma auglis un pašas buržuāzijas šķiras pagrimuma un degradācijas atspoguļojums. Dekadences filozofija ir ideālisms, buržuāziskais individuālisms. Lielā mērā tā balstās arī uz nīcēšanās. Dekadences sludinātāji, «tie bija ļaudis, kas paši atgāda, ka viņi slīd un rit lejup ar katru dienu dziļāk un dziļāk, bet kam nebija vairs nekāda spēka, nekādu cerību, kas nevarīgi padoti bij katra vēja pūsmai, katram ārēju iespaidu kairinājumam, kam nervi bij sabojāti un asinis samaitātas uz beidzamo, kas vēl pēdējā nespējībā gribēja apreibināties un izbaudīt! Teit cilvēces kultūra grima uz leju, tā bij — «dekadence!»⁴⁷ Tā bija «reiboņu trakuma» māksla.

Vienlaikus J. Jansons parāda, kā caur dekadenci buržuāziskā māksla tālāk attīstās par atklātu mistiku, iracionālismu, slimīgu simbolismu. Reizē J. Jansons parāda mākslas patiesos uzdevumus, atsedz dažus svarīgus materiālistiskās estētikas pamatprincipus. Naturālisms, kas ved pie dekadences un tālāk pie iracionāliskā un mistiskā simbolisma, nav nākotnes māksla, tāpat kā deklasētie elementi un pilsoniskie mākslinieki nav nākotnes mākslas nesēji. Nākotne pieder proletariātam, nevis kādai citai šķirai, nevis deklasētiem elementiem. Nākotnes mākslai jāorientējas uz proletariātu.

Kritizējot dekadences un simbolisma estētiskos pamatus, tendences, šķiriskos pamatus un perspektīvas, J. Jansons raksta: «Mākslā tagad ieviešas jauns princips, nevis vairs tēlot ārēju notikumu gaitu un maiņu, saduršanos starp veselām šķirām vai konfliktus starp vienas šķiras tēlojamām personām, individu darbību atkarībā no ārējās apkārtnes apstākļiem [retinājums mans — P. L.], bet gan zīmēt un rādīt tikai cilvēka iekšieni, viņa jūsmu stāvokli visā nepārskatāmā dažādībā, vienīgi tikai dvēseles kustības, jūtas, ievīņojumus (Stimmungen).

⁴⁶ J. Jansons (Brauns). Kopoti raksti, otrais sējums. Rīgā, 1921., 139. lpp.

⁴⁷ Turpat, 141. lpp.

Rakstniekam jātēlo tikai «kaila dvēsele»... Ak sapņos nogrimt un iemigt, pēc tā tagad ilgojas šie nodzīvojušies nikuļi un vārguļi... Šādu morfiiju mākslā tiem nu sniegtu simbolisms... Simbolismā jau nav nekas vairāk kā tikai miega zāles priekš pēdīgi sabojātiem nerviem, tā ir atpūtas vieta vai — kā kāds reiz izteicās — oāze priekš kamieļiem, kas nāk iz dekadentu tuksneša... Vajagot rādīt «dvēseli atkarībā no likteņa, no noslēpumainām, pārdabiskām varām, kurām tā padota...» Vai uzmanījāt un dzirdējāt? — tas jau ir misticisms... šīs tekas ved uz atvērtām durvīm, kur spīd pretim sveces, drūmi, dobji trīs ērģeļu skaņas. Tur tagad šīs aprindas atrod mieru, kas ir augstāks kā saprašana... Simbolisms ir kapu zvani šo aprindu liktenim, kas liecina un sludina, ka to dzīves stunda jau sīsi.»⁴⁸

Tātad J. Jansons te pasvītro svarīgus materiālistiskās estētikas principus, vairākos jautājumos nonākot pie marksistiskās estētikas atziņām, proti:

1) estētiskie ideāli jāmeklē dzīvē;

2) mākslas uzdevums ir tēlot sadursmes, konfliktus starp šķirām, atspoguļojot mākslā šķiru cīņas principus, tāpat arī konfliktus starp vienas šķiras tēlojamām personām, apskatīt indivīda darbību atkarībā no ārējās apkārtnes apstākļiem. Pašus ārējās apkārtnes apstākļus atšķirībā no Tēna, Gijo un Brandesa J. Jansons izprot materiālistiski, traktē tos no vēsturiskā materiālisma pozīcijām. Viņš ir viens no pirmajiem, kas latviešu estētiskās domas vēsturē mākslas parādības aicina apskatīt no proletariāta šķiru cīņas pozīcijām. Mākslai jāorientējas uz tautu, uz proletariātu. J. Jansons cīnās par optimistisku, dzīvi apliecinošu, patiesi tautisku mākslu. Viņa estētiskie principi pauž proletāriskā humānisma principus;

3) J. Jansons, parādot buržuāziskās mākslas un tās virzienu attīstību, saista to ar buržuāzijas kā šķiras attīstību un degradēšanos;

4) J. Jansons parāda, ka buržuāziskās estētikas pamats ir ideālisms un ka līdz ar buržuāzijas pagrimumu buržuāziskā estētika pastiprināti pievēršas ideālismam, fideismam, melnsvārcībai. Filozofijā buržuāzijai ir nepieciešams opijs, šo opiju tai sniedz ideālisms un reliģija, mākslā — dekadence, reakcionārais simbolisms un formālisms.

Atsedzot buržuāziskās mākslas virzienu šķiriskos un filozo-

⁴⁸ «Dienas Lapa», 1896., 288.

fiskos pamatus, J. Jansons spēja samērā dziļi analizēt ne tikai atsevišķus mākslas darbus, bet arī visas sava laika galvenās literatūras un mākslas problēmas un tendences kopumā. Tas palīdzēja J. Jansonam visumā dziļi pamatot arī latviešu literatūras kritikas uzdevumus un atsegt literatūras attīstības perspektīvas. J. Jansona literatūras kritika veicināja kritizētāja reālisma attīstību latviešu literatūrā. Viņš ir viens no kritizētāja reālisma pamatotājiem latviešu literatūrkritikā.

Jau pirmajos J. Jansona rakstos rodamas visas tās pamattēzes, kas viņa vēlākajos darbos tika paplašinātas un izvērstas cīņā par proletārisku literatūru, pret buržuāziskās mākslas virzieniem, īpaši pret dekadenci, pie kam atsevišķu parādību kritika latviešu literatūrā saistīta ar dziļu vispārteorētisko pamatojumu. Materiālistiskās estētikas tradīcijas, balstoties uz J. Jansona un Raiņa darbiem, 20. gs. turpināja latviešu literatūras dižmeistars Andrejs Upīts, kuram J. Jansona darbi dažkārt bija neatsverams palīgs, kā arī tādi izcili latviešu marksistiskie literatūras kritiķi kā, piemēram, V. Knoriņš, R. Pelše u. c.

RAIŅA ESTĒTISKIE UZSKATI

Progresīvās estētiskās domas vēsturē Latvijā jau 90. gados nozīmīga vieta ir Raiņa darbiem. Raiņa estētiskie uzskati, sevišķi vēlākajos gados, attīstās ciešā sakarā ar viņa daiļrades praksi. Rainis cīnās par pareizu dzīves atspoguļojumu literatūrā un uzskata, ka literatūras un mākslas uzdevums ir pareizi atspoguļot dzīvi. Estētiskie ideāli jāmeklē dzīvē. Objektīva un patiesa dzīves attēlošana, «patiesība, — kā to norāda Rainis darbā «Aleksandrs Puškins», — galu galā ir arī dzejas beigu mērķis». ⁴⁹ Viņš pienācīgi novērtē A. Puškina daiļradi un, balstoties uz V. Beļinski, nosauc Puškina darbus par pilnīgu viņa laika atspoguļojumu. ⁵⁰

Izcilu vietu daiļrades procesā Rainis ierāda tipizācijai. Tipizācijas procesā māksliniekam jāparāda būtiskākās dzīves parādības to attīstībā. A. Puškina Oņeginu viņš nosauc par tipisku «priekš visas krievu inteligences un vispār augstākām šķirām». ⁵¹ Tipizācijā labi parādās darba estētiskā un sabiedriskā nozīme,

⁴⁹ Rainis. Kopoti raksti, 14. sēj. Rīgā, 1951., 401. lpp.

⁵⁰ Turpat.

⁵¹ Turpat, 417. lpp.

dzīves atspoguļojums. Pēc savas estētiskās sabiedriskās nozīmes «garīgi augsta un cēla, bet vienkārša krievu meitene Tatjana» ir «nesamērojami augstāks tips par vācu Grietiņu «Faustā»». ⁵² Attēlojot dzīvi tās attīstībā un parādot tautas masu kustību, mākslinieks nebūt nav fonogrāfs, ⁵³ kā to parāda Rainis darbā «Jaunākā franču literatūra». «...rakstnieku īsti dara par mākslinieku viņa paša uzskatu savādība, jūtas un spējas veidot pēc sava paša individualitātes.» ⁵⁴ Tātad, objektīvi attēlojot dzīvi, jādod tās subjektīvais vērtējums. Tas vispirms atkarīgs no mākslinieka šķiriskām pozīcijām. Mākslinieks tā vai citādi nostājas noteiktas šķiras pozīcijās.

Rainis norāda, ka «dzejnieki jau parasti tikai vēro un tēlo kādas šķiras jūtas». ⁵⁵ Literatūras un mākslas parādības Rainis sāk apskatīt no proletariāta šķiru cīņas pozīcijām. Viņš vērsas pret buržuāzijas mākslu, kurā vērojamas panikuma pazīmes. Runājot par vācu rakstniecību un vācu buržuāzisko literatūru, Rainis norāda, ka tur mākslu nomāc pērkamība un militarisma gars. Militarisms nomāc jebkuru īstu literatūru un mākslu. «Militarisms varbūt pa lielākai daļai vainīgs, — atzīmē Rainis rakstā «Iespaidi un atmiņas no Berlīnes», — ka... nenāca vācu dzejas, mākslas, zinātnes un vispār visas garīgās dzīves atmošanās un pacelšanās... Laikam īsta māksla un zinātne nemil staigāt ar pikelhaubi, prūšu zaldātu cepuri galvā.» ⁵⁶ Zinātnes, literatūras un mākslas «profesoru» galvenais nopelns kultūras priekšā pēc Raiņa vārdiem ir viņu «dažādās goda zīmes» un ordeņi par viņu uz militāristu pasūtījuma rakstītajiem darbiem.

Buržuāziskajā iekārtā māksla ir prece, un tāpēc pilsoniskais dzejnieks nevar sev atļauties to lieko lepību dziedāt savu dziesmu «pēc savas vaļas». Īsti brīva māksla būs iespējama tikai nākotnes sabiedrībā, kad nebūs vairs materiālu rūpju nenokārtota darba dēļ, ⁵⁷ — tātad pēc buržuāzijas varas gāšanas.

Buržuāziskai mākslai ir šauri praktiski mērķi, tāpēc tā savā saturā ir tik nabadzīga un tanī tik plaši izplatīta sēnalu literatūra. Tautu bezidejiskā sēnalu literatūra maz ietekmē, un tā tautai nodara mazāk posta, jo, ja jau vienkāršā tauta reiz

⁵² Rainis Kopoti raksti, 14. sēj. Rīgā, 1951., 417. lpp.

⁵³ Turpat, 469. lpp.

⁵⁴ Turpat.

⁵⁵ Turpat, 479. lpp.

⁵⁶ Turpat, 359. lpp.

⁵⁷ Turpat, 467. lpp.

pērk grāmatu, «tad arī labi apsver, vai grāmata derīga; tādā kārtā . . . istās tautas rokās nāk vairāk grāmatas ar zinātnisku, paliekamas vērtības saturu».⁵⁸

Rainis cīnās par idejisku, patiesi humānu un tautisku mākslu. Māksliniekam jārāda izeja no pastāvošās iekārtas pretrunām, jo ar vecās sabiedriskās iekārtas kritiku vien vēl nepietiek. Viņš apzinīgi raksturo E. Zolā un G. Mopasaņa darbus, kas atmasko buržuāziju. Viņu darbi norāva «priekškaru no visas sabiedrības un rādīja tur tik daudz puvumu un netīrumu, tik daudz satrunējuša, ka tas reizē sacēla riebumu, bailes un apbrīnojumu . . .».⁵⁹ Tomēr aprobežošanās ar buržuāziskās kārtības kritiku ir apstāšanās pusceļā. Rainis izsmej rakstniekus, kuri fatalizē «apstākļus», nonāk pesimismā un nespēj saredzēt nākotni. Šādi «apstākļu» dzejnieki sludina «remdenu raudulību», kura noder tikai pagastnabagu skrandu plašai attēlošanai, bet nav spējīga nevienu mierināt un iepriecināt ar cerību uz nākotni, nevar veicināt pašapziņas attīstību un sava laika uzdevumu pareizu izpratni. Viņi nesaprot, ka no «skrandainiem nabagiem . . . neviens nākotnes cerētājs negaida izšķirošo vārdu un palīgu, bet gan no patiesiem ražotājiem».⁶⁰

Mākslai tātad jābūt cīņas ierocim, un māksliniekam jāorientējas uz progresīvajām šķirām, uz ražotājiem, nevis uz bojāejošajām grupām, buržuāziju, skrandu proletariātu utt. Skrandu naturālisms nav istā māksla, tāpat kā skrandu nesēji nav tautas cerība. Tas ir tikpat kļūdaini, kā kad narodņiki ignorēja proletariātu un «turēja par Krievijas ideālu un glābēju — mužiku».⁶¹

Mākslai jābūt nevis salkanas līdzjūtības, bet aktīvas cīņas ierocim. Jāraksta tautai, nevis «traniem».

Rainis cīnās par tautisku mākslu. Tautiskums viņa izpratnē ir orientēšanās uz tautu, tautas ilgu un centienu attēlošana. Rakstniekam jārāda sava laika aktuālie uzdevumi. Sai sakarā Rainis kā patiesi tautisku dzejnieku min A. Puškinu, kas «domā par klausības atcelšanu».⁶²

Pretstatā krievu dzejnieka tautiskumam Rainis aplūko latviešu buržuāzijas tautiskuma izpratni. Latviešu buržuāzijas «tautiskums» ir reakcionāra parādība, jo senatnes apjūsmošana

⁵⁸ Rainis. Kopoti raksti, 14. sēj., Rīgā, 1951., 467. lpp.

⁵⁹ Turpat, 470. lpp.

⁶⁰ Turpat, 477. lpp.

⁶¹ Turpat.

⁶² Turpat, 410. lpp.

un idealizēšana, novēršanās no tautas cīņas neatbilst tautas interesēm.

Lai parādītu, kā māksliniekam, ja tas grib, lai viņa darbi būtu patiesi nozīmīgi, jāaplūko sava laika galvenie notikumi, Rainis iztīrī A. Puškina daiļradi. A. Puškina gribēja uzrakstīt traģēdiju «Vadims», kurā būtu tēlota novgorodiešu sacelšanās pret svešzemju jūgu, parādīta tautas masu kustība. Māksliniekam dzīve jātēlo kā tautas masu darbība, jāparāda tautas loma vēsturiskajās kustībās. Orientēšanās uz tautas masām, to lomas pareiza attēlošana paceļ Puškinu pāri Baironam, kurš nespēja rast dzīvē patiesu ideālu un neorientējās uz vienkāršo tautu.

Lai kļūtu par īstu mākslinieku, jābūt ne tikai māksliniekam, bet arī humānistam, cilvēkam «vārda pilnā un augstākā ziņā».⁶³

Bet, lai to panāktu, lai rastu idejiskumu mākslā, māksliniekam jāatkāpjas no auksta objektīvisma pozīcijām. Arī šai Raiņa tēzei ir liela nozīme cīņā pret latviešu buržuāzijas ideologiem, pret objektīvisma un pozitīvisma paudējiem latviešu literatūrkritikā.

Izcilu vietu literāro darbu analīzē Rainis ierāda mākslinieciskās meistarības jautājumiem. Noteicošais mākslinieciskajā darbā ir saturs. Forma jāpakļauj saturam. Šinī sakarā Rainis nosoda buržuāzisko «tīrās mākslas» teoriju. Paraugš, kur izpaužas formas un satura vienība, ir tautas daiļrade. «Un kur ir labāka mēraukla mūsu dzejai nekā tautas dziesmas?»⁶⁴ raksta Rainis darbā «Cīņa par latviešu literāro valodu» (Gētes «Fausts» un «Baltijas Vēstnesis»). Tieši tautas dziesmās vienkāršā formā ir izteikts idejiski dziļš saturs.

Rainis Gētes «Fausta» tulkojumā, lai precīzāk izteiktu saturu, balstās uz tautas daiļrades pieredzi, meklē izteiksmīgākus vārdus valodas vēsturē un dažreiz atkāpjas no sastingušām akcentu likumībām. Diskusijā starp Raini, no vienas puses, un «Baltijas Vēstnesi» un J. Dravnieku, no otras, Rainis vēršas pret J. Dravnieku, kas mākslas darbā noteicošo lomu piešķir formas jautājumiem. Polemikā uzvar Rainis, — viņa pusē ir novatora taisnība, nopietnākie tā laika latviešu rakstnieki un sabiedriskā doma. Sakarā ar satura un formas jautājumiem sevišķu vietu Rainis ierāda mākslinieciskās meistarības jautājumiem. Mākslinieciskajam talantam nepietiek ar augstu darba

⁶³ Rainis. Kopoti raksti, 14. sēj. Rīgā, 1951., 382. lpp.

⁶⁴ Turpat, 427. lpp.

formu vien, «Vēstulēs no Berlīnes» Rainis norāda, ka «arī talanti nekrīt no debesīm»,⁶⁵ bet attīstās uz briestošo sabiedrības vajadzību pamata. Arī viņu attīstībai vajadzīga laba, auglīga zeme. Bet, kad šī zeme ir pārāk trekna, kad talants ar «reklāmu un veikalu» iedzīvojas, kļūst par bagāto šķiru kalpu, tas var zust, pārvērsties par filistribu un viduvējību, attīstīties «tikai līdz apaļam, ievērojamam vēderam».⁶⁶ Talants var zust, ja viņš zaudē augsni un atzinību tautā, un arī otrādi. Ja arī birģeļi, mietpilsoņi noklusē un noniecina kādu talantu, kuru tauta mīl, tāds mākslinieks savu lielo nozīmīgumu saglabā. Rainis vēršas pret bezidejiskumu, diletantismu, viduvējību un filistribu literatūrā. Cīņā par reālismu literatūrā un mākslā Rainis saskata atšķirību starp pareizu dzīves attēlojumu literatūrā un mākslā un reālismu kā literatūras un mākslas virzienu.

Šeit parādās Raiņa attieksme pret reālismu un pārējiem literatūras virzieniem, viņa nostāja pret vulgarizētu, vienkāršotu reālisma izpratni. Ar reālisma palīdzību iespējams labāk attēlot daudzveidīgās dzīves puses, sabiedriskās parādības un konfliktus. Rakstā «Aleksandrs Puškins» Rainis parāda, ka ar savu reālismu Puškins pāraug Baironu. Dzīvais un veselīgais Puškina reālisms ir nesalīdzināmi pārāks un ļoti atšķiras arī no sausā, nedabiskā klasicisma, raudulīgā sentimentālisma un miglāinā romantisma. «No vīzošā, skanošā romantisma... viņš nāk pie objektīva, nopietna reālisma, un šis reālisms beigās ir pozitīvais ideāls... Jo šis reālisms dzejā ir tuvu savienots ar tautas... dzīvi, dibinās uz viņas atzišanu un pētišanu... viņš cienī tautu un rauga aptvert viņas īstenību un varenību. Protams, pār savu šķiru arī viņš nespēj pacelties, «tauta» viņam ir tikai zemnieks-saimnieks, bet ne zemākās šķiras...»⁶⁷ Ar to Rainis virzās pie atziņas, ka īstam reālistam jābalstās uz tautas masu dzīves tēlojumu.

Rainis novērtē arī Ļ. Tolstoja un citu krievu rakstnieku, tāpat kā Rietumeiropas reālisma pārstāvju, darbus. Viņš ir par tādu reālismu, kas ne tikai reāli atspoguļotu īstenību, vērstos pret sabiedrības ļaunumiem, bet arī rādītu izeju no pastāvošās iekārtas trūkumiem, būtu cīņas ierocis šo trūkumu novēršanā. Tieši šeit viņš redz naturālisma neveiksmi, kurš aprobežojas ar

⁶⁵ Rainis. Kopoti raksti, 14. sēj. Rīgā, 1951., 378. lpp.

⁶⁶ Turpat.

⁶⁷ Turpat, 411. lpp.

rakņāšanos dzīves padibenēs. Raiņa cīņa par reālismu ietilpst vispārīgajā jaunstrāvnīeku cīņas programmā par reālismu latviešu literatūrā.

Rainis uzsāk cīņu pret Rietumeiropas modernajām jaunākajām buržuāzijas literatūras un mākslas strāvām. Arī šeit viņa filozofiskais materiālisms, viņa virzīšanās uz pareizu vēstures jautājumu izpratni palīdz saskatīt šo virzienu reakcionāro dabu. Rakstā «Francijas jaunākā literatūra» Rainis kritizē dekadenci, formālismu, neoimpresionismu, simbolismu, t. s. maģiešu mākslu, norādot, ka tā nav nekāda jauna māksla, bet vienīgi nespēja «atrast lielo izeju iz tumsas».⁶⁸ Uz visiem šo virzienu pārstāvjiem attiecināmi Raiņa vārdi par simbolistiem, kas «savu lasītāju šķirai «īsina baiļu brīdi»».⁶⁹ Reakcionārā simbolisma pārstāvju darbos parādās mistiskais fatālisms, viņi «nomaldījušies pilnīgā nedabiskumā, meklētā neskaidrībā un pārkairinātā slimīgumā, kādēļ arī viņus mēdz pieskaitīt pie dekadentiem, t. i., izvirtības dzejniekiem».⁷⁰ Par pēdējo priekštečiem Rainis uzskata Bodlēru un Verlēnu.

Rainis nosoda simbolistiem radniecīgā maģiešu virziena pārstāvi Malarmeju, kas uzskata, ka mākslai «vajagot būt miklai».⁷¹

Tomēr Rainis ne vienmēr simbolismu uzskata par reakcionāru parādību. Simbolisms var būt arī reālisma papildinājums un bieži vien var palīdzēt dziļāk izprast atsevišķas dzīves puses. Šāda progresīva simbolika vēlākajos gados vērojama arī Raiņa darbos.

Kritizējot Ļ. Tolstoja sabiedrisko parādību izpratni, Rainis norāda, ka lielais krievu rakstnieks meklējot izeju reliģiski ētiskajā mācībā par «nepretošanos ļaunumam» un tas viņu «ved projām no dzīves un attīstības spējīgās pasaules, un tā Tolstojs pats nevar tikt tālāk par nicināto, nedabisko un sabiedrībai nederīgo dekadentu izvirtības mākslu».⁷² Tāpat Rainis vērsas arī pret Ļ. Tolstoja «dieva meklēšanas» un «nepretošanās ļaunumam» filozofiju.

19. gs. 80. gadu beigās un 90. gadu sākumā Raiņa uzskatos vērojama zināma Tēna un Brandesa ietekme. Sevišķi viņu

⁶⁸ R a i n i s. Kopoti raksti, 14. sēj., Rīgā. 1951., 474. lpp.

⁶⁹ Turpat, 476. lpp.

⁷⁰ Turpat, 474. lpp.

⁷¹ Turpat.

⁷² Turpat, 475. lpp.

saista Tēna agrāko darbu demokrātiskais raksturs un Brandesa pievēršanās Hēgeļa un Feierbaha estētikai, viņa aicinājums turēties pie vēsturiskās patiesības. Taču starp Raini, no vienas puses, un Tēnu un Brandesu, no otras, veidojas dziļa plaša, kuras pamatā ir orientēšanās uz divām pretējām šķirām un pasaules uzskatiem. Rainis atzīmē, ka krievu reālistiskā literatūra glābj latviešu literatūru no bezidejiskās vācu literatūras ietekmes. Jau 1887. gadā viņš norāda, ka nepieciešams tulkot latviešu valodā krievu reālistiskās literatūras darbus. Pēc viņa, šo darbu tulkošana veicinātu īstas mākslas attīstību, proti, tādas mākslas attīstību, kuras mērķis nebūtu vis peļņas iegūšana, bet tautas labums. Pretstatā krievu demokrātiskajai literatūrai un literatūras kritikai Rainis parāda, ka vācu sekļajai, bezidejiskajai literatūrai ir negatīva ietekme Latvijā. «Mūsu literatūrai vispār līdz šim bijis pamats un materiāls vācu literatūra... Nu ir pārejas laiks, mūsu literatūra sāk padoties citiem iespaidiem, meklēt, sekot citiem centieniem. Sevišķi krievu iespaidis. Zem šī iespaida pamazām sāk izaugt jauna patstāvīga literatūra... Kaut ar' jau agrāk bija īsts tautisks stāsts «Mērnieku laiki», uz viņa vajadzēja pamatoties tautiskai rakstei, bet krievu straume satek ar šo kopā. Šim brīžam vēl pārvalda vācu romantiskā strāva, briesmu romāni, ja jēm par skaitu grāmatas tulkojumus, tad lielu lielā daļa ne velna neder, maitā, kā Jākobsona un Alunāna izdevumi. Šiem kungiem, zināms, maks jāpilda. Bet dzineklam jābūt ne makam, bet tautas labumam, un tad vajag citādu virzienu... Vēl tagad briesmu romāni un blēži dara mūsu literatūru nedrošu.»⁷³ raksta Rainis 1887. gadā.

Savu estētisko uzskatu veidošanā Rainis plaši izmanto krievu revolucionāro demokrātu, kā arī K. Marksa un F. Engelsa darbus. Tā, piemēram, rakstā «Aleksandrs Puškins» Rainis, kā jau norādīts, pamatojas uz V. Beļinska pētījumiem par Puškinu. Rakstā «Iz Gētes jaunākām dienām» viņš izmanto F. Engelsa doto Gētes un viņa laikmeta raksturojumu.

Ja latviešu sabiedriskajā domā materiālistiskās estētikas principus plašāk sāk formulēt J. Jansons, tad šo darbu padziļina Rainis. Raiņa materiālistiskās estētikas raksturīgākā līnija ir tās principu meklēšana reālajā dzīvē, cīņa par dzīves attīstīšanu tās attīstībā un sadursmēs, mākslas izziņas un estētiskās nozīmes pasvītrotšana, prasība pēc literatūras un mākslas idejiskuma, cenšanās nostāties proletariāta pozīcijās, dziļš, paties

⁷³ Literārais mantojums, I. Rīgā, 1957., 42. un 43. lpp.

tautiskums un rūpes par nacionālās literatūras likteņiem. Literatūras un mākslas darbu analizē Rainis cenšas saskatīt konkrētās šķiru attiecības un to attīstību dažādos laika posmos. Tuvinājies proletāriskā šķiriskuma izpratnei literatūras un mākslas jautājumos, Rainis tomēr nespēj skaidri apzināties proletāriskā partejiskuma lomu. Viņa 19. gs. 90. gadu estētiskie uzskati rada interesi ne tikai no to nozīmīguma viedokļa cīņā par materiālistisko estētiku un progresīvās latviešu literatūras tālāku attīstību, bet arī viņa vēlākā daiļrades mantojuma pētīšanā. Ģeniālā pamatšķiras dzejnieka Raiņa daiļrade cieši saistīta ar viņa pasaules uzskatu, estētiskajiem principiem.

Līdzās citiem jaunstrāvnikiem cīņā par reālistisko latviešu literatūru savus estētiskos principus attīsta arī F. Roziņš un P. Dauge. Cīņā pret nacionālistiskās buržuāzijas ideologu dzīves idealizāciju F. Roziņš prasa no literatūras «rādīt patiesus, dzīvus cilvēkus, rādīt pašu dzīvi».⁷⁴

F. Roziņa nopelns estētiskās domas attīstībā ir tas, ka viņš mākslas izcelšanos un attīstību saista ar darba lomu. Jau minētajā rakstā «Plašie uzskati» F. Roziņš parāda, ka, pateicoties darbam, top cilvēks. Darbā, cilvēku ražošanas darbībā meklējams galvenais mākslas attīstības avots, estētisko uzskatu un jūtu attīstība.

Raksturīgākā jaunstrāvnieku estētisko uzskatu līnija ir tā, ka viņi estētiskos ideālus, skaistumu meklē reālajā dzīvē. Viņiem skaistais literatūrā un mākslā ir tas, kas sekmē cīņu pret pastāvošo dzīves kārtību. Viņi vērsās pret buržuāzijas ideālistisko estētiku, kas skaistumu uzskata par «kaut ko pašu par sevi pastāvošu», par absolūtā pilnīguma, idejas, gara, gribas, dieva izpausmi un «sevišķu no mums sajustu prieku».⁷⁵

Latviešu buržuāziskā estētika un literatūrkritika balstās uz dažādu sava laika ideālisma strāvu eklektiska savienojuma. Buržuāziskie literatūrkritiķi ideālistiskās estētikas principu pamatošanai nespēja dot nekādus jaunus argumentus, bet atkārtoja cittautu ideālistiskās estētikas pārstāvju tēzes, pie kam bieži vien vulgarizētā veidā.

Cīņa par materiālistisko estētiku, par reālismu ir galvenais tā laika progresīvās literatūrkritikas uzdevums. Veicot šo uzdevumu, jaunstrāvnieki veido savus estētiskos principus. Jaun-

⁷⁴ «Dienas Lapa», 1894., 86.

⁷⁵ Baltijas Vēstnesis, 1898., 33.

strāvnieki aicina rakstniekus pievērsties dzīves, vienkāršā darba cilvēka tēlošanai. Viņu darbība veicina kritizētāja reālisma attīstību. Jaunstrāvnieki cenšas nostāties proletariāta šķiras pozīcijās, tomēr vēl nespēj nonākt pie skaidras proletāriskā partiskuma izpratnes. Cīnoties par materiālistiskās estētikas principiem, jaunstrāvnieki vēršas pret modernajām buržuāziskajām literatūras un mākslas strāvām Rietumeiropā, pret «tīrās mākslas» teorijām, tādējādi parādot arī latviešu buržuāziskās literatūras un mākslas attīstības virzienus. Viņi uzstājas par krievu progresīvā kultūras mantojuma apgūšanu. Tāpat kā J. Jansona un Raiņa, arī pārējo jaunstrāvnieku uzskati pozitīvi ietekmē latviešu literatūras un mākslas attīstību. Rūpēdamies par latviešu literatūras un mākslas attīstību, viņi uzstājas kā īsti savas tautas patrioti. Jaunstrāvnieki vēršas pret buržuāziskās literatūras un estētikas šķirisko ierobežotību un mērķiem, pret šīs estētikas ideālismu un eklektiku. Nākotne pieder proletariātam, tāpat kā proletāriskajai mākslai. Tomēr, ievērojot tālaika vēsturiskos apstākļus, jaunstrāvnieki nespēj kaut cik konkrētāk atsegt proletāriskās mākslas iezīmes. Viņu estētiskajiem uzskatiem raksturīga ir cīņa par materiālistisko estētiku. Materiālistiskās estētikas propaganda ir svarīga jaunstrāvnieku darbības programmas sastāvdaļa cīņā par filozofisko materiālismu un proletariāta šķiru cīņas mērķiem. Jaunstrāvnieku cīņa par materiālistisko estētiku ir svarīgs posms latviešu progresīvās estētiskās domas attīstībā.

NOSLĒGUMS

Atspoguļojot augošā Latvijas pilsētu proletariāta, nabadzīgās zemniecības un kalpu intereses, Jaunā strāva radās un izveidojās augošās proletariāta revolucionārās cīņas ietekmē un veica nozīmīgu lomu marksisma un tā filozofijas izplatīšanā Latvijā.

Jaunstrāvnieceki ieņēma goda pilnu vietu Latvijas strādnieku šķiras atbrīvošanās kustībā. Viņi spēja pirmo soli marksisma propagandā Latvijā, cīnījās pret marksismam naidīgiem strāvju vārdiem, attīrīja ceļu tā tālākai sekmīgai attīstībai.

Galvenais avots un pamats, uz kura jaunstrāvnieceki balstījās, veidojot savus uzskatus, bija K. Marksa un F. Engelsa darbi, kā arī Rietumeiropas un Krievijas sociāldemokrātiskā literatūra. Liela ietekme jaunstrāvnieceku uzskatu attīstībā bija G. Pļehanova, bet vēlāk arī V. I. Leņina darbiem.

Jaunās strāvas pārstāvju darbību raksturo pāreja no revolucionārā demokrātisma uz marksismu. Šī pāreja atspoguļojās arī jaunstrāvnieceku filozofiskajos un sabiedriski politiskajos uzskatos. Daudzos svarīgos jautājumos jaunstrāvnieceki, lai arī viņu uzskati vēl nebija brīvi no metafiziskā un «utopiskā marksisma» iezīmēm, nostājās jau dialektiskā un vēsturiskā materiālisma, zinātniskā sociālisma pozīcijās.

Tātad, salīdzinot ar iepriekšējā posma filozofisko domu Latvijā, jaunstrāvnieceku filozofiskie uzskati bija kvalitatīvi jauna, augstāka forma. Lielu ieguldījumu jaunstrāvnieceki deva progresīvās filozofiskās domas attīstībā Latvijā un, neskatoties uz dažām nekonsekvencēm, nopietni satricināja buržuāzisko ideoloģiju, kā arī ideālistiski reliģiskos uzskatus. Jaunstrāvnieceku materiālisma galvenais mērķis bija proletariāta idejiskās atmodas veicināšana.

Cīņā par materiālismu un ateismu jaunstrāvnieceki balstījās

uz jaunākajiem sasniegumiem zinātnē un šos sasniegumus, īpaši darvinismu, plaši propagandēja. Jaunstrāvnieku materiālists bija organiski saistīts ar viņu ateismu. Tas bija karojošais materiālisms un ateisms.

Materiālisma principus jaunstrāvnieki attiecināja arī uz estētiku. Viņu cīņa par materiālistisko estētiku un reālismu literatūrā auglīgi ietekmēja latviešu demokrātiskās literatūras un mākslas tālāko attīstību. Jaunstrāvnieku literatūrkritiskie raksti bija cīņas programma par demokrātiskās literatūras un mākslas tālāko attīstību. Arī materiālistiskās estētikas propagandu un literatūrkritiku jaunstrāvnieki saistīja ar proletariāta šķiru cīņas principu propagandu, ar buržuāzijas kā šķiras atmaskošanu un buržuāziskās literatūras un mākslas degradācijas atsegšanu.

Vērā liekams ir jaunstrāvnieku ieguldījums vēsturiskā materiālisma principu propagandā. Jaunstrāvnieki parāda sabiedrības attīstības likumu objektīvo raksturu un sabiedrības attīstības pamatu meklē materiālajā ražošanā. Vēsturi viņi skata kā tautas masu vēsturi, atsedzot proletariāta vēsturisko lomu un misiju un parāda, ka antagonistiskajā sabiedrībā galvenais virzošais spēks ir šķiru cīņa, un rezultātā secina, ka attīstīta proletariāta šķiru cīņa var būt politiskā cīņa. Viņi izvērza jautājumu par valsts šķirisko raksturu. Buržuāziskā valsts ir buržuāzijas politiskais ierocis darbaļaužu apspiešanā — tāds ir jaunstrāvnieku secinājums.

Jaunstrāvnieki bija tie, kas pirmo reizi Latvijas progresīvās filozofiskās un sabiedriskās domas vēsturē sāk propagandēt proletāriskā internacionālisma principus, uzsverot Latvijas darbaļaužu un krievu proletariāta kopējās cīņas nepieciešamību pret carismu un kapitālismu. Viņi deva atzīstamu ieguldījumu cīņā par latviešu un krievu tautu draudzību, atmaskojot buržuāziskā nacionālisma ideoloģiju.

Propagandējot materiālistisko vēstures izpratni, jaunstrāvnieki cenšas pamatot kapitālisma neizbēgamo bojā eju, vēršas pret ideālistiskajām vēstures koncepcijām, inaltusismu, jaunhēgelismu, nīcšeānismu, latviešu buržuāzijas ideologu pausto «dižvīru» kulta un «šķiru miera» ideoloģiju.

Tomēr ne visos jautājumos jaunstrāvnieki nonāk pie marxistiskām atziņām. Viņi pietiekami nenovērtē nelegālās darbības un nelegālās organizācijas lomu un neizvērza jautājumu par proletariāta diktatūru. Nespēj viņi arī norobežoties no sīkburžuāziskajiem līdzskrējējiem. To neapšaubāmi noteica tā

laika zināmā mērā vēl ierobežotā strādnieku kustība, jo strādnieki vēl tikai sāka organizēties pulciņos. Jaunstrāvnieceki pietiekami nenovērtē politisko momentu sabiedrības dzīvē. Dažkārt viņu darbos ieskanas stihisma pārspilēšanas momenti. Atsevišķos gadījumos daži no jaunstrāvniecekiem nekritiski novērtē moderno ideālistisko filozofijas virzienu reakcionāro raksturu, un tas izpausmi rod arī dažu latviešu marksistu uzskatos vēlākajos gados.

Neskatoties uz šiem trūkumiem, savu vēsturisko uzdevumu — novadīt līdz strādnieku šķirai marksisma atziņas, Jaunā strāva godam veica. No jaunstrāvnieceku vidus nāca vesela izcilu Latvijas marksistu plejāde. Grandiozajos vēsturiskajos notikumos, kas saistīti ar trim revolūcijām Krievijā, jaunstrāvniecekiem, īpaši P. Stučkam, F. Roziņam-Āzim, P. Dauge, J. Jansonam-Braunam un Rainim, bija liela loma.

Jaunā strāva aizsāk marksistiskās filozofiskās domas laikmetu Latvijā. Šīs domas tālākā attīstība ir leņiniskais posms Latvijas sabiedriskajā domā, marksistiskās filozofijas attīstībā. Cīņā par marksisma filozofijas uzvaru Latvijā milzīga nozīme bija V. I. Leņina darbiem, kas ievadīja veselu laikmetu cīņā par marksistisko filozofiju Latvijā.

V. I. Leņina ietekmē savas kļūdas laboja J. Jansons un P. Dauge. V. I. Leņina darbs «Materiālisms un empiriokriticisms» sekmēja F. Roziņa uzskatu tālāko attīstību. Šis V. I. Leņina darbs ievērojamā mērā ietekmēja arī izcilā latviešu literatūras dižmeistara A. Upīša uzskatu attīstību, palīdzēja viņam cīņā pret dekadenci un izkurtējušo buržuāzisko kultūru.

V. I. Leņina cīņu pret ideālistisko filozofiju, pret marksisma un marksistiskās filozofijas revīziju aktīvi atbalstīja P. Stučka.

Mūsu laikmets ir dižo marksisma-leņinisma ideju triumfa laikmets. Arī Padomju Latvijā uzvarējusi dižā marksistiski leņiniskā ideoloģija. Cīņā par marksisma ideju triumfu savu ieguldījumu deva arī Jaunā strāva, tās ideālu par nākotnes sabiedrību isteno Padomju Latvijas darbaļaudis.

AVOTI UN LITERATURA

- Markss K., Engelss F. Darbu izlase, I, II. Rīgā, 1950.
- Маркс К., Энгельс Ф. Святое семейство, или критика критической критики. — К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Изд. 2-е, т. 2, М., 1955.
- Маркс К. Ницета философии. — К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Изд. 2-е, т. 4, М., 1955.
- Markss K. Kapitāls, I. Rīgā, 1951.
- Энгельс Ф. Немецкий социализм в стихах и в прозе. — К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Изд. 2-е, т. 4, М., 1955.
- Engelss F. Anti-Dīrings. Rīgā, 1952.
- Leņins V. I. Raksti, 1.—38. Rīgā, 1948.—1961.
- Pļehanovs G. (N. Beļtovs). Kā attīstījies monistiskais uzskats par vēsturi. Rīgā, 1947.
- Плеханов Г. В. Социализм и политическая борьба. М., 1959.
- Alunāns J. Izlase. Rīgā, 1961.
- Балбер А. К. Пропаганда марксизма и распространение ленинско-искровских идей в социал-демократическом рабочем движении Латвии (1890—1904 гг.). Автореферат диссертации. Л., 1952.
- Bebelis A. Sieviete un sociālisms. Tulkojis F. Roziņš. Rīgā, 1912.
- Bebelis A. Iz manas dzīves, 1. Tulkojis J. Jansons. Pēterburgā [1912].
- Beļinskis V. Filozofisko rakstu izlase, I. Rīgā, 1954.; II. Rīgā, 1955.
- Birkerts A. No tautiskā romantisma līdz vēsturiskajam materiālismam. — «Vārds», I, 1912.
- Birkerts A. Jaunā strāva un jaunstrāvnieki. — «Karogs», 1956., 5.
- Birkerts A. Atmiņas un materiāli par Jansonu-Braunu. — «Karogs», 1961., 4.
- Brandes G. Moderne Geister. Frankfurt, 1887.
- Brandes G. Menschen und Werke. Frankfurt, 1894.
- Bumbiers J., Graudiņš K., Krastiņš J., Miške V., Samsons V., Sokols E., Strazdiņš K., Valeskalns P., Zutis J. Par jaunlatviešu kustības raksturu un diskusiju šajā jautājumā. — «Padomju Latvijas Komunisti», 1960., 1.
- [Dauge P.] P. D. Gaisa labuma svērējs. — «Dienas Lapa», 1890., 102.
- [Dauge P.] P. D. Gaismas siltums un tā iespaids uz stādu augšanu. — «Dienas Lapa», 1892., 178.
- [Dauge P.] P. D. Olu dējēji zīdītāji. — «Dienas Lapa», 1892., 175.

- [Dauge P.] P. D. Par pilsētu aptirīšanu. — «Dienas Lapa», 1892., 181.—185.
- [Dauge P.] P. D. Kādas sekas bērnu pārdarbināšanai skolās? — «Dienas Lapa», 1892., 208., 209.
- [Dauge P.] P. D. Par skolotāju vēlēšanām uz laukiem. — «Dienas Lapa», 1892., 230., 231.
- [Dauge P.] P. D. Par svešas valodas iemācīšanu. — «Dienas Lapa», 1892., 228., 229.
- [Dauge P.] P. D. Sociāldemokrātu stāvoklis Vācijā. — «Dienas Lapa», 1893., 7.
- [Dauge P.] P. D. Zaļā sala. Irijas posts savā vēsturiskā attīstības gaitā. — «Dienas Lapa», 1893., 110.—117.
- [Dauge P.] P. D. Brīvprātīgo partijas Vācijā. — «Dienas Lapa», 1894., 118., 131.
- [Dauge P.] P. D. Kritisks vārds par labdarību. — «Dienas Lapa», 1895., 8.—11.
- Дауге П. Ликвидация феодализма в Латышском крае. — «Светоч», 1906, 5, 6, 17.
- Дауге П. К характеристике аграрного движения в Прибалтийском крае. — «Текущий момент», М., 1906.
- Дауге П. Философия и тактика. М., 1907.
- Дауге П. К русскому изданию. — Э. Унтерман. Антонио Лабриола и Иосиф Дицген. СПб., 1907.
- Дауге П. Г. Плеханов и И. Дицген. — И. Дицген. «Аквизит философии» и письмо по логике. Изд. 2-е, М., 1908.
- Dauge P. Biedra F. Roziņa-Āža piemiņai. — «Latvijas Komūnas Strēlnieks», 1919., 60.—62. lpp.
- Dauge P. Biedra Roziņa-Āža piemiņai. — «Cīņa», 1941., 110.
- Dauge P. F. Roziņš (Āzis). — «Darba rīts», 1919., 23.
- Дауге П. Розинь-Азис (памяти дорогого товарища). — «Правда», 1919, 100.
- Dauge P. Iz Latvijas revolucionārās pagātnes. — «Krievijas Cīņa», 1922., 29.
- Dauge P. Atmiņas iz latvju sociālistiskās kustības bērības gadiem. — «Proletāriskā revolūcija Latvijā», [M., 1924].
- Дауге П. Я. Райнис — певец борьбы, солнца, любви. М., 1920.
- Дауге П. Мои воспоминания. — «Пролетарская революция», 1928, 11/12 (82—83).
- Biedra P. Dages runa LK(b)P 25 gadu jubilejas vakarā. — «Krievijas Cīņa», 1929., 74., 75.
- Dauge P. P. Stučkas dzīve un darbs. Rīgā, 1958.
- Дауге П. И. Дицген. М., 1934.
- Дауге П. Революция 1905—1907 гг. в Прибалтике. — «Историк-марксист», 1940, 11.
- Дицген И. Избранные философские сочинения. М., 1941.
- Дицген И. Завоевания (аквизит) философии и письмо о логике. СПб., 1906.
- Дризул А. К вопросу о революционном движении 70—80 годов XIX века в Латвии. — Известия АН Латв. ССР, 1953, 1.
- Jansons J. Domas par jaunlaiku literatūru. — Brošūrā «Populāri zinātnisku rakstu krājums», Rīgā, 1892.

- Jansons J. Domas par jaunlaiku literatūru, II. — «Dienas Lapa», 1893., 200.—204., 206., 213.—216., 218.; III, 275.—279.
- Jansons J. Domas par jaunlaiku literatūru. Rīgā, 1894.
- [Jansons J.] J. Uz šejienes latviešu teātra skatuves. — «Dienas Lapa», 1894., 37., 38.
- [Jansons J.] J. Vakar uz Rīgas latv. biedr. skatuves. — «Dienas Lapa», 1894., 45., 46.
- [Jansons J.] -ns.-ns. Jaunākais virziens vācu literatūrā. — «Dienas Lapa», 1894., 99.—104.
- [Jansons J.] Mūsu vecai paaudzei. — «Dienas Lapa», 1894., 119., 120., 123.
- [Jansons J.] -ns. Latviešu vasaras teātris Arkādijā. — «Dienas Lapa», 1895., 201.
- [Jansons J.] -ns.-ns. Mūsu mēnešraksti. — «Dienas Lapa», 1895., 278.—280.
- [Jansons J.] J. Uz pilsētas teātra skatuves. — «Dienas Lapa», 1896., 23., 24.
- [Jansons J.] J. «Hernhūtieši». — «Dienas Lapa», 1896., 64., 65.
- [Jansons J.] J. Vasaras teātris «Arkādijā». — «Dienas Lapa», 1896., 122., 123.
- [Jansons J.] J. Henrika Ibsena «Sadzīves pilāri». — «Dienas Lapa», 1896., 128.—130., 132.
- [Jansons J.] J. «Zinību komisijas» ārkārtējās sapulces. — «Dienas Lapa», 1896., 171., 172., 175., 176.
- [Jansons J.] J. «Arkādijas» vasaras teātris. — «Dienas Lapa», 1896., 176.
- [Jansons J.] -s. Arturs Sprūde. — «Dienas Lapa», 1896., 233.
- [Jansons J.] J. «Trīnes grēki». — «Dienas Lapa», 1896., 281.
- [Jansons J.] -ns.-ns. Iz jaunākās vācu literatūras. — «Dienas Lapa», 1896., 281., 285., 287., 288.
- [Jansons J.] An. Ada Negri. — «Saimnieču un zeltēņu kalendārs 1897. gadam». Rīgā.
- [Jansons J.] J. Zvārģuļū Edvarda «Sāpēs un smaidos». — «Dienas Lapa», 1897., 61.
- [Jansons J.] J. Rūd. Blaumaņa «Potivāra nams». — «Dienas Lapa», 1897., 70.
- [Jansons J.] J. Uz Jonatāna biedrības skatuves. — «Dienas Lapa», 1897., 72.
- [Jansons J.] An. Henrika Ibsena «Nora». — «Dienas Lapa», 1897., 135.
- [Jansons J.] J.-s. Svētdienas atpūta. — «Dienas Lapa», 1899., 51.
- [Jansons J.] J. Palīdzība ar darbu. — «Dienas Lapa», 1899., 127.
- [Jansons J.] J. Jaunas ziņas par ubagošanu Krievijā. — «Dienas Lapa», 1899., 170., 171.
- [Jansons J.] J. Sibīrija un viņas lielais ceļš pēc amerikāņu atsauksmēm. — «Dienas Lapa», 1899., 191., 192.
- [Jansons J.] J. Mūža rente vai kapitāls? — «Dienas Lapa», 1901., 231.
- [Jansons J.] -S. — Tautiskie centieni un saimnieciskā nokārtošanās (1868.—1880.). — «Austrums», 1903., 3., 4., 8.
- [Jansons J.] -ns. Politiskš nedēļas apskats. — «Dienas Lapa», 1903., 133.

- Jansons J. Fauni vai klauni? Piezīmes par mūsu jaunāko rakstniecību. Pēterburgā, 1908.
- [Jansons J.] -ns. Jāņa Asara kopoti raksti. — «Mēnešraksts», 1908., 3.
- [Jansons J.] -ns. Revizionisms un marksisms Vācijā. — «Cīņa», 1909., 12.
- [Jansons J.] J. Augusts Bebelis. — «Vārpas», 1910., 74.—76.
- [Jansons J.] J. Vēsturiskais materiālisms un tā kritika. — «Izglītība», 1910., 7.
- Jansons J. Vēsturiskais materiālisms. Apcerējumi iz vēstures un vēstures filozofijas, I. Rīgā, 1910.
- Jansons J. Par estētiskas sajūtas elementiem. — «Izglītība», 1910., 11.
- [Jansons J.] Vai gaidāma mums proletāriska māksla? — «Vārds», 1913., 2.
- Jansons J. Paša lietā. — «Dzīves Balss», 1913., 14.
- Jansons J. Pēdējais vārds. — «Dzīves Balss», 1913., 15.
- Jansons J. Nemelot! — «Dzīves Balss», 1913., 18.
- Jansons J. Pēc 25 gadiem. — «Darbs», 1914., 2.
- Jansons J. Pirmie soļi. — «Darbs», 1914., 3.
- Янсон Я. Латышское общественно-культурное развитие и латышская литература. — Сборник латышской литературы, под ред. В. Брюсова, М. Горького. Изд-во «Парус», Петроград, 1916.
- Jurēvičs P. Pārskats par latviešu filozofisko domu. Rīgā, 1937.
- Kalninieku Frīcis. Fabrikas strādnieks XIX gadsimtenī. Rīgā, 1894.
- I. Kants. Tirā prāta kritika, I. Rīgā, 1931.; II. Rīgā, 1934.
- Karpovics E. Klasiskā vācu filozofija. Rīgā, 1965.
- Karpovics E. Cīņa pret reliģiju par zinātniski materiālistisku pasaules uzskatu Latvijā 20. gs. sākumā. — P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes zinātniski raksti, XXXIII sēj., Rīgā, 1960.
- Kauliņš K. Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi. Rīgā, 1957.
- Kirtovskis I. Latviešu progresīvās ekonomiskās domas attīstība XIX gs. 80. un 90. gados. Rīgā, 1956.
- Klusais [Eferts E.]. Piezīmes par latviešu ideoloģijas vēsturi, I. Maskavā, 1925.
- Кнопе Е. Латвиешу литератūрас критика 19. gs. otrajā pusē. Rīgā, 1962.
- Кнориņš V. Literatūrkritiskie raksti. Izlase. Rīgā, 1960.
- Krastiņš J. 1905. gada revolūcija Latvijā. Rīgā, 1955.
- Krauliņš K. J. Rainis un «Jaunā strāva». — «Karogs», 1949., 9.
- Krauliņš K. J. Raiņa dzīve un darbība. Rīgā, 1953.
- Kudrjavcevs P. Revolucionāro jaunstrāvnieceku sabiedriski politiska darbība un viņu sakari ar strādnieku kustību. — «Vēstures problēmas», I, Rīgā, 1957.
- История философии, III—V. М., 1959; III, IV — М., 1959; V — М., 1961.
- Laizāns P. Jaunstrāvnieceku filozofiskie un sabiedriski politiskie uzskati. — P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes zinātniski raksti, XXXIII, Rīgā, 1960.
- Laizāns P., Zeile P. Pagātnes mantojumu vērtējot. — «Karogs», 1958., 11.

Laizāns P., Zeile P. Pa latgaliešu literatūras un preses takām. — «Aiz ezera balti bērzi», Rīgā, 1958.

Laizāns P. P. Stučka un Jaunā strāva. — «LPSR ZA Vēstis», 1964., 7.

Laizāns P. P. Stučka Vitebskas un Vjatkas trimdas gados. — «LPSR ZA Vēstis», 1964., 9.

Laizāns P. P. Dagues filozofisko uzskatu attīstība. — «LPSR ZA Vēstis», 1965., 10.

Landers K. 1905. gada priekšvakarā. Maskavā, 1925.

Latviešu literatūras kritika, I—III. Rīgā; I — 1956.; II — 1957.; III — 1958.

Latviešu literatūras vēsture, I—V. Rīgā; I — 1959.; II — 1953.; III — 1956.; IV — 1957.; V — 1959.

Latviešu Strādnieku Kalendārs 1907. gadam. Rediģējis F. Āzis. Rīgā, 1906.

Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi, I. Rīgā, 1961.

Latvijas PSR vēsture, I. Rīgā, 1953.; II. Rīgā, 1955.

Literārais mantojums, I, II. Rīgā, 1957., 1961.

Losberga M. Revolucionārā daiļliteratūra pirmajos latviešu strādnieku izdevumos (1898.—1907.). — «Karogs», 1953., 8.

Мартинсон Г. «Новое течение» как прогрессивно-демократическое движение в Латвии. Автореферат диссертации. М., 1949.

Меринг Ф. Легенда о Лессинге. СПб., 1907.

Меринг Ф. Литературно-критические работы, 1—2, М.—Л., 1934.

Меринг Ф. Некоторые замечания о теории и практики марксизма. СПб., 1907.

Mērings F. Iz Vācijas šķiru cīņas vēstures. Tulkojis -s. [J. Jansons-Brauns]. — «Nākotne», 1906., 2.

Merķelis G. Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimta beigās. Rīgā, 1953.

Миллер В. О. Из истории политической мысли в Латвии. — Ученые записки Всесоюзного заочного института, вып. XI, 1960.

Miške V. Kas ir latviešu buržuāziskie nacionālisti. Rīgā, 1953.

Очерки по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР, т. 2. М., 1956.

Осе Я. Персонализм и проективизм в метафизике Лотце. Юрьев, 1896.

Pelše R. Pauls Dauge. — «Karogs», 1946., 9.

Pelše R. Latviešu un krievu kultūras sakari. Rīgā, 1951.

Proletāriskā revolūcija Latvijā, I. [Maskavā, 1924.]

Против идеализации младолатышского движения. Рига, 1960.

Pumpurs A. Raksti, 1.—2., Rīgā, 1925.

«Pūrs», darināts un pielocīts ar populāri ziniskiem apcerējumiem, I. Rīgā, 1891.

«Pūrs», darināts un pielocīts ar populāri ziniskiem apcerējumiem, II. Rīgā, 1892.

«Pūrs», darināts un pielocīts ar populāri ziniskiem apcerējumiem, III. Rīgā, 1894.

[«Pūrs», IV.] Pirmās pamācības tautas saimniecībā. Rīgā, 1895.

[«Pūrs», V.] Augu dzīve. Pēc K. Timirjazeva. Pirmā burtņica. Rīgā, 1896.

[«Pūrs», VI.] Augu dzīve. Pēc K. Timirjazeva. Otrā burtnīca. Rīgā, 1896.

[«Pūrs», VII.] Augu dzīve. Pēc K. Timirjazeva. Trešā burtnīca. Rīgā, 1897.

Rainis. Kopoti raksti, 14. sēj. Rīgā, 1951.

Rīgas Latviešu biedrības Zinību Komisijas rakstu krājums, 12. Jelgava, 1898.

[Roziņš F.] R. Par ķermeņu vismazākām daļiņām. — «Pūrs», II, 1892.

[Roziņš F.] L—Anna. Vai vispārējie dziedamie svētki ir tautas svētki? — «Dienas Lapa», 1894., 41., 42.

[Roziņš F.] R. Grūti laiki. — «Dienas Lapa», 1894., 48.—50.

[Roziņš F.] R. Lielajā piemiņas dienā. — «Dienas Lapa», 1894., 68., 76.

[Roziņš F.] R. Labākās ģimilijas. — «Dienas Lapa», 1894., 85., 86.

[Roziņš F.] Āzis. Sinis dienās. — «Dienas Lapa», 1895., 86., 97., 102., 113., 129.

[Roziņš F.] A. Par sieviešu medicīnisko izglītību. — «Dienas Lapa», 1895., 229.

[Roziņš F.] P. Par zemes rūķiem. — «Dienas Lapa», 1896., 21., 22.

[Roziņš F.] Strādnieku dzīvokļu jautājumā. — «Dienas Lapa», 1896., 121., 122., 127.—129.

[Roziņš F.] A. Plašie uzskati. — «Dienas Lapa», 1896., 131.—136.

[Roziņš F.] Ko mēs gribam? — «Latviešu Strādnieks», 1899., 1.

[Roziņš F.] A. Latviešu sociālistu prāva. — «Latviešu Strādnieks», 1899., 1.

[Roziņš F.] A. Rīgas dumpis. — «Latviešu Strādnieks», 1900., 2.

[Roziņš F.] Dāvids Bundža. — «Sociāldemokrāts», 1901., 2.

[Roziņš F.] Miķelis Kašis. — «Sociāldemokrāts», 1901., 2.

Розин Ф. Возникновение классового сознания у латышских рабочих. — «Жизнь», 1902, 3.

[Roziņš F.] Un Bernšteins revidierē. — «Sociāldemokrāts», 1903., 16.

[Roziņš F.] A. Sociālisms un ticības brīvība. — «Sociāldemokrāts», 1903., 17.

Roziņš F. Latviešu zemnieks. Bernē, 1904.

[Roziņš F.] A. Gāzēji un reformatori. — «Darba Balss», 1907., 1., 2.

[Roziņš F.] Sociālisms un reliģija. — «Strādnieks», 1914., 30., 31.

[Roziņš F.] Kapitāls un zinātne. — «Strādnieks», 1914., 76.

Roziņš F. Rakstu izlase. I—III. Rīgā, 1963.—1964.

Samsons V. Jauni materiāli par J. Raiņa dzīvi un darbu. — «Literārais mantojums», I, Rīgā, 1957.

Samsons V. Jaņa Raiņa sabiedriski filozofiskie uzskati. — «Padomju Latvijas Komunisti», 1955., 9.

Samsons V. Progresīvās sabiedriskās un filozofiskās domas attīstība Latvijā 19. gadsimta otrajā pusē. — «Padomju Latvijas Skola», 1951., 12.; 1952., 1., 3.

«Sēta, Daba, Pasaule». Piektā burtnīca. 1889.

Соңневс М. Каспарс Биезбардис. Rīgā, 1963.

Сочнев М. Н. К вопросу о развитии мировоззрения Каспара Биезбардиса. — Изв. АН Латв. ССР, 1957, 7.

Соңневс М. Кришјаņa Валдемāра pasaules uzskata veidošanās. — LPSR ZA Vēstis, 1958., 4.

- Сочнев М. Н. Теория познания Каспара Биезбардиса. — Изв. АИ Латв. ССР, 1958, 10.
- Sokols E. Jaunās strāvas publicistika un kritika. — «Cīņas darbinieks», 1951. g. 13. janvārī.
- Sokols E. Latviešu «legālo marksistu» estētika un tās apoloģēti. — «Karogs», 1951., 9.
- Sokols E. Rainis un pirmā Krievijas revolūcija. Rīgā, 1955.
- Sokols E. Tautas dzejnieks Jānis Rainis. Rīgā, 1963.
- Strazdiņš K. Latviešu sociālistiskā nācija. Rīgā, 1961.
- Страздинъ К. Я. О младолатышском движении 60—70 годов XIX века. — «Вопросы истории», 1958, 9.
- [Stučka P.] Jautājumu vakari. — «Dienas Lapa», 1887., 22.
- [Stučka P.] Berlīnes strādnieku apsardzības Saeimā. — «Dienas Lapa», 1890., 60.
- Stučka P. Atvadoties. «Dienas Lapa», 1891., 285.
- Stučka P. Personīgā lietā. «Dienas Lapa», 1891., 249.
- [Stučka P.] Tautas saimniecības mācību attīstīšanās. — «Dienas Lapa», 1892., 236., 251., 268.
- Stučka P. Saviem lasītājiem. — «Dienas Lapa», 1895., 293.
- [Stučka P.] Trade-juniōsi Anglijā. — «Dienas Lapa», 1895., 187., 188.
- Stučka P. Gadam šķiroties. — «Dienas Lapa», 1895., 295.
- [Stučka P.] J-dis. Saimnieciskais faktors vēsturē. — «Dienas Lapa», 1896., 13., 14., 17., 22.
- [Stučka P.] Mūsu fabrikas strādnieku apsardzības likumi. — «Dienas Lapa», 1896., 33.
- [Stučka P.] Fabrikas strādnieku aizsardzības likumi Krievijā. — «Dienas Lapa», 1896., 52., 56.
- [Stučka P.] Vēsture un saimnieciskie apstākļi. — «Dienas Lapa», 1896., 69., 70.
- [Stučka P.] -dis. Tehniskais progress tagadējā rūpniecībā. — «Dienas Lapa», 1896., 85., 88.
- [Stučka P.] -dis. «Mājrūpniecība». — «Dienas Lapa», 1896., 98.—100.
- [Stučka P.] Darba iespaids uz cilvēku veselību. — «Dienas Lapa», 1896., 92.—97.
- [Stučka P.] Tehniskais progress rūpniecībā un «Mājas Viesa» dvēsele Dr. phil. K. Balodis. — «Dienas Lapa», 1896., 147.—149., 152., 154., 157., 158., 160., 161., 164.
- Stučka P. Pirmais gadu desmits. — «Dienas Lapa», 1896., 202.
- [Stučka P.] Starptautiskais krimināl- un antropoloģiskais kongress Ženēvā. — «Dienas Lapa», 1896., 217., 229., 251.
- Stučka P. Sveiki! — «Dienas Lapa», 1897., 1.
- [Stučka P.] Par sievietēm noziedzniecēm. — «Dienas Lapa», 1897., 77.
- [Stučka P.] Dzelzceļi un lauksaimniecība. — «Dienas Lapa», 1897., 78., 81.
- [Stučka P.] Par aiziešanu uz Sibīriju. — «Dienas Lapa», 1897., 95., 96.
- [Stučka P.] Zemstu pagastvaldības iestāde. — «Dienas Lapa», 1897., 123.
- [Stučka P.] Politisks noziegums krievu likumos. Londonā, 1900.
- [Stučka P.] Strādnieku biedrības. Londonā, 1900.

- Stučka P. Latviešu zemniecības attīstība. Rīgā, 1905.
 [Stučka P.] Veterāns. Programmas jautājumi (1904.—1914.). — «Darbs», 1914., 3.
- [Stučka P.] P. St. Tautisko centienu nākotne un nākotnes tautiskie centieni. — «Darbs», 1914., 1.
- Stučka P. Jaunā strāva. — «Darbs», 1914., 3.
- Stučka P. Darbs un zeme. Agrārrevolūcija un komunisms. «Spartaks», Pleskavā, 1920.
- Stučka P. Lekcijas par vēsturisko materiālismu. Maskavā, 1920.
- Stučka P. Pret tautu naidu un tautisko ienaidu. «Spartaks», Pleskavā, 1924.
- Стучка П. И. Ленинизм и государство. М., 1924.
- Стучка П. И. Ленинизм и крестьянство. М., 1925.
- Stučka P. Ļeņins miris. — «Cīņas Biedrs», 1924., 23.
- Stučka P. Ļeņins un agrārjautājums. — «Cīņas Biedrs», 1925., 26.
- Stučka P. Par pilsonisko demokrātiju un padomju varu. «Spartaks», Pleskavā, 1925.
- Stučka P. 1905. gads Latvijā. Maskavā, 1926.
- Stučka P. Parlamentāriska krīze. — «Cīņas Biedrs», 1926., 5., 6.
- Stučka P. Krievu proletariāta vienības jubileja. — «Cīņas Biedrs», 1926., 7., 8.
- Stučka P. Partijas 20 gadu jubileja. — «Cīņas Biedrs», 1929., 6.
- Stučka P. Pie Raiņa kapa. — «Celtne», 1929., 2.
- Stučka P. Rakstnieka un revolucionāra jubileja. — «Celtne», 1930., 5.
- Стучка П. И. Учение о советском государстве и его конституции. М.—Л., 1931.
- Stučka P. Cīņa par Oktobri. Rīgā, 1957.
- Stučka P. Par padomju varu Latvijā. Rīgā, 1958.
- Steinbergs V., Vilsons A. J. Jansona-Brauna dzīve. Rīgā, 1957.
- Штейнберг В. К истории марксистской мысли в Латвии начала XX века. — Изв. АН Латв. ССР, 1957, 9.
- Штейнберг В. Из истории марксистской мысли в Латвии начала XX века. — Ученые записки Рижского пединститута, 7. Рига, 1958.
- Steinbergs V. F. Roziņš — marksistiskās filozofijas celmlauzis Latvijā. Rīgā, 1960.
- Steinbergs V. J. Jansona-Brauna filozofiskie uzskati. Rīgā, 1964.
- Treijs R. Ļeņins un revolucionārā kustība Latvijā. Rīgā, 1960.
- Upīts A. J. Jansons-Brauns. Dzīve un darbs. Rīgā, 1930.
- Upīts A. Latviešu literatūra, I. Rīgā, 1951.
- Upīts A. Meistarības problēmas latviešu padomju literatūrā. Rīgā, 1957.
- Valeskalns P. Revolucionārais demokrāts Pēteris Balodis. Rīgā, 1961.
- Veidenbaums E. Izlase. Rīgā, 1952.
- Veidenbaums E. Kopoti raksti, I un II. Rīgā, 1961.
- Vestermans M. Pirmā junda. Jaunatne Latvijas revolucionārās kustības sākotnē. (Populārs vēsturisks apskats.) Rīgā, 1957.
- Vestermans M., Grozova G., Mistre M. Pirmais Maijs Latvijā. (1893.—1919.) Vēsturiska izziņa. Rīgā, 1957.

Vilsons A. Revolucionārais dzejnieks un domātājs Ed. Veidenbaums. Rīgā, 1955.

Зутис Я. Я. Об изучении истории Латвии. — «Вопросы истории», 1955, 8.

Zutis J. Vēstures zinātnes attīstība Padomju Latvijā. — «Latv. PSR ZA Vēstis», 1955, 7.

LAIKKRAKSTI, ŽURNĀLI, MENESRAKSTI

«Auseklis», 1898., 1899., 1900.

«Austrums», 1888., 1892.—1898.

«Balss», 1887.—1889., 1893.

«Baltijas Vēstnesis», 1886., 1892., 1893., 1895.—1897., 1899.

«Celtne», 1929.—1937.

«Dienas Lapa», 1886.—1897.

«Latviešu Avīzes», 1892., 1895.—1898.

«Latviešu Strādnieks», 1899.—1900.

«Mājas Viesis», 1893.—1899.

«Mājas Viesa Mēnešraksts», 1895.—1899.

«Pasaule un Daba», 1875., 1876.

«Pēterburgas Avīzes», 1862.—1864.

«Sociāldemokrāts», 1901.—1905.

ARHIVU MATERIĀLI

Центральный государственный исторический архив в Москве (ЦГИАМ): ДП ОО, ф. 102, 1898, дд. 3ч 32, 5ч 30, 6ч 210, 342, 2768, 14ч 4, 26, д. 78, ч. I; д. 150, ч. III; д. 28, ч. IV; д. 30, ч. V; д. 65, ч. VI; д. 117, ч. VI; д. 210, ч. VI; д. 338, ч. VI; д. 342, ч. VI; д. 789, ч. VIII; д. 832, ч. VI; д. 1369, ч. VI; д. 1493, ч. VI; д. 1533, ч. VI; д. 1642, ч. VI; д. 2768, ч. VI; д. 2860, ч. VI; д. 2880, ч. VI; д. 2922, ч. VI; оп. 226, д. 53, 30; оп. Д 3, д. 534.

Центральный государственный исторический архив в Ленинграде (ЦГИАЛ): ф. 776, оп. 12, д. 55; ф. 777, оп. 4, д. 20; оп. 5, д. 24, 29.

Центральный партархив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС: ф. 124, оп. 1, дд. 567, 886, 887, 1875, 2250; ф. 153, оп. 1, дд. 1, 2, 27, 28, 75; ф. 155, оп. 1., д. 7.

Latvijas PSR Centrālais Valsts vēstures arhīvs (LPSR CVVA): 11. f., 1897., 1. apr., 63., 85., 102. l.; 13. f., 1897., 1. apr., 2526. l.; 14. f., 1890., 2. apr., 689. l.; 50. f., 1896., 1. apr., 24248. l.; 4568. f., 1885.—1886., 9. apr., 6. l.; 1897., 4. apr., 3. l.

SATURS

Ievads	5
Pirmā nodaļa	
Progresīvā filozofiskā un sabiedriski politiskā doma Latvijā pirms Jaunās strāvas	13
Otrā nodaļa	
Jaunā strāva	33
Trešā nodaļa	
Materiālistiskās filozofijas sardzē	9
Jaunstrāvnieku filozofiskie uzskati	9
Jaunstrāvnieku ateistiskie uzskati	12
Ceturrtā nodaļa	
Jaunstrāvnieku sabiedriski politiskie uzskati	133
Jaunstrāvnieki par sabiedrības attīstības noteicošo spēku	133
Jaunstrāvnieki par tautas masu un personības lomu vēsturē	161
Jautājumi par šķiru cīņu un valsti jaunstrāvnieku darbos	168
Jaunstrāvnieku uzskati nacionālajā jautājumā	188
Piektā nodaļa	
Jaunstrāvnieku estētiskie uzskati	193
J. Jansona-Brauna estētiskie uzskati	195
Raiņa estētiskie uzskati	211
Noslēgums	220
Avoti un literatūra	223

P. Laizāns

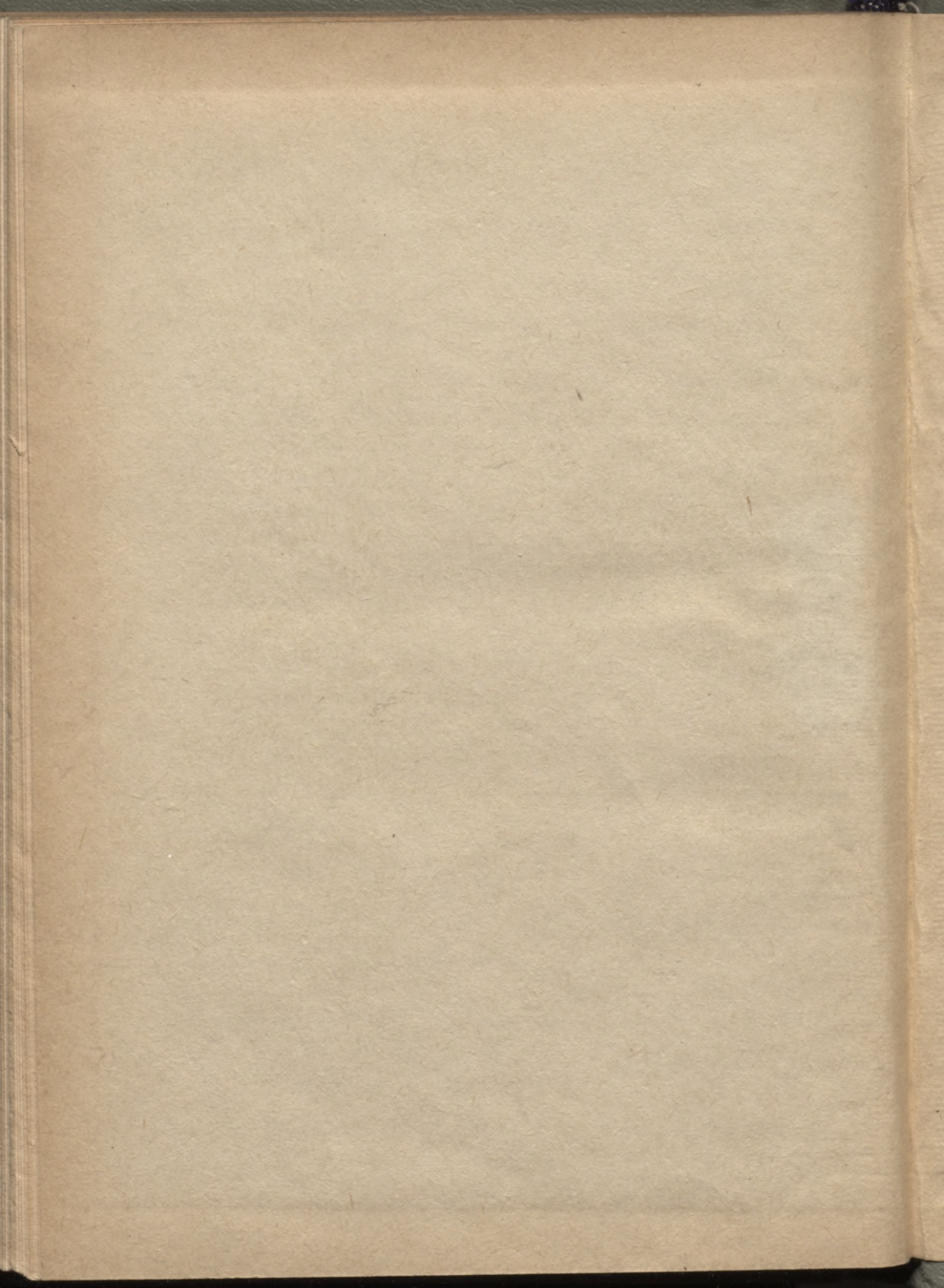
JAUNSTRĀVNIĒKU FILOZOFISKIE UZSKATI

Vāku zīmēja *Sk. Elere*. Redaktore *A. Feldhüne*, Tehn. redaktore *E. Poča*. Korektore *I. Ozola*. Nodota salikšanai 1966. g. 15. martā. Parakstīta iespiešanai 1966. g. 24. jūnijā. Papīra formāts 60×84/16. 14,5 fiz. iespiedl.; 14,5 uzsk. iespiedl.; 15 izdevn. l. Metlens 1000 eks. JT 06076. Maksā 1 rbl. 13 kap. Izdevniecība «Zinātne» Rīgā, Turģeņeva ielā 19. Iespiesta Latvijas PSR Ministru Padomes Valsts preses komitejas Poligrāfiskās rūpniecības pārvaldes 3. tipogrāfijā Rīgā, Ļeņina ielā 137/139. Pasūt. Nr. 161. 9(L)+1M

Pamanītās kļūdas

Lpp.	Rinda	Iespiests	Jābūt
26.	1. no augšas	viens no	viena no
70.	12. no apakšas	maijā un jūnijā	maijā un jūlijā
88.	12. " "	aprīlī	aprīlī,
95.	14. " "	transdentālajā	transcendentālajā
177.	13. no augšas	stingrāki	stingrāki sargāta
189.	23. " "	it labi (izņemot	it labi, izņemot

P. Laizāns. Jaunstrāvnietu filozofiskie uzskati.

1.13

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

0309102251

113